

Ministerul Educației, Culturii și Cercetării
al Republicii Moldova

М.В. Туницька, К.С. Кожухар, А.І. Нікітченко, А.І. Чорновалова

УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА

Підручник для

8 класу

Știința, 2019

Elaborat conform curriculumului disciplinar în vigoare și aprobat prin Ordinul ministrului educației (nr. 455 din 31 mai 2013). Editat din sursele financiare bugetare.

Maria Tunițkaia, Ecaterina Cojuhari – Limbă și comunicare (Мова і мовлення)
Ala Nikitcenko, Ala Ciornovalova – Literatura (Література)

Comisia de evaluare: *Nadejda Prodaniuk*, prof. șc., gr. did. al doilea, Liceul Teoretic Tețcani, rn. Briceni; *Natalia Tarasova*, prof. șc., gr. did. întâi, Colegiul Pedagogic „Gheorghe Asachi”, Lipcani; *Ludmila Rokițkaia*, prof. șc., gr. did. întâi, Liceul Teoretic „Ivan Neciu-Levițki”, Chișinău

Recenzenți: *Larisa Palamar*, doctor în pedagogie, profesor universitar, Universitatea de Stat „Taras Șevcenko”, Kiev (Ucraina); *Irina Ionova*, doctor habilitat în filologie, profesor universitar, șef al Catedrei de filologie slavonă, Universitatea Slavonă din Republica Moldova; *Tatiana Baci*, doctor în psihologie, lector superior, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, Chișinău; *Alexei Colibneac*, profesor universitar, șef al Catedrei de grafică, Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice, maestru în arte; *Ala Maslova*, doctor în pedagogie, conferențiar, Universitatea de Stat din Tiraspol (cu sediul la Chișinău)

Responsabili de ediție: *Valentina Ribalchina, Larisa Dohotaru*

Corector: *Mariana Belenciuc*

Tehnoredactor: *Nina Duduciuc*

Pictor: *Leonid Nikitin*

Machetare computerizată: *Anatol Andrițchi*

Copertă și procesare imagini: *Vitalie Ichim*

Întreprinderea Editorial-Poligrafică Știința,
str. Academiei, nr. 3; MD-2028, Chișinău, Republica Moldova;
tel.: (+373 22) 73-96-16; fax: (+373 22) 73-96-27;
e-mail: prini_stiinta@yahoo.com;
www.editurastiinta.md

Toate drepturile asupra acestei ediții aparțin Întreprinderii Editorial-Poligrafice Știința.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Українська мова і література: Підручник для 8 класу / М.В. Туницька, К.С. Кожухар, А.І. Нікітченко, А.І. Чорновалова; comisia de evaluare: Nadejda Prodaniuk [et al.]; Min. Educației, Culturii și Cercetării al Rep. Moldova. – Ch.: Î.E.P. Știința, 2019. – (Tipogr. Bons Offices SRL). – 304 p. : fig. color, tab.

ISBN 978-9975-85-166-4

811.161.2 + 821.161.2.09 (075.3)

© *Maria Tunițkaia, Ecaterina Cojuhari, Ala Nikitcenko, Ala Ciornovalova*. 2008, 2013, 2019

© Desene: *Leonid Nikitin*. 2003

ISBN 978-9975-85-166-4

© Întreprinderea Editorial-Poligrafică Știința. 2008, 2013, 2019

ЗМІСТ

МОВА І МОВЛЕННЯ

Вступ

§ 1.	Мова – найважливіший засіб спілкування, пізнання і впливу	8
§ 2.	Повторення та узагальнення вивченого в попередніх класах	9
§ 3.	Науковий стиль мовлення. Реферат	11

Синтаксис і пунктуація

Словосполучення

§ 4.	Словосполучення і речення. Будова і типи словосполучень за способами вираження головного слова	14
§ 5.	Види підрядного зв'язку між словами в словосполученні	17
§ 6.	Повторення, систематизація та узагальнення вивченого з теми	19

Речення – найменша одиниця спілкування

§ 7.	Речення за метою висловлювання та інтонацією. Двоскладні та односкладні речення. Прості і складні речення	20
§ 8.	Поря док слів у реченні. Логічний наголос	22
§ 9.	Опис місцевості. Переказ	24

Двоскладне речення

Головні члени речення

§ 10.	Головні і другорядні члени речення	26
§ 11.	Граматична основа двоскладного речення. Способи вираження підмета	27
§ 12.	Присудок. Простий дієслівний присудок	30
§ 13.	Складений дієслівний присудок	32
§ 14.	Складений іменний присудок	33
§ 15.	Тире між підметом і присудком	36
§ 16.	Твір-опис місцевості	38
	<i>Тест № 1</i>	40

Другорядні члени речення

§ 17.	Другорядні члени речення	42
§ 18.	Додаток	43
§ 19.	Означення. Узгоджені і неузгоджені означення	45
§ 20.	Прикладка – різновид означення	47
§ 21.	Обставина. Види обставин	50
§ 22.	Порівняльний зворот	52
§ 23.	Опис пам'яток історії та культури. Творчий переказ	54
§ 24.	Повторення, систематизація та узагальнення вивченого з теми	55
	<i>Тест № 2</i>	58

Односкладне речення

§ 25.	Односкладні прості речення з головним членом, що дорівнює присудку. Означено-особові речення	60
§ 26.	Неозначено-особові та узагальнено-особові речення	62
§ 27.	Безособові речення	64
§ 28.	Односкладні речення з головним членом, що дорівнює підмету (називні) ...	66

§ 29.	Твір-опис пам'ятки архітектури	67
§ 30.	Повні й неповні речення. Тире в неповних реченнях	68
§ 31.	Повторення, систематизація та узагальнення вивченого з теми	71
	<i>Тест № 3</i>	74
	<i>Речення, укладнене однорідними членами, звертаннями та вставними словами</i>	
§ 32.	Однорідні члени речення	76
§ 33.	Однорідні і неоднорідні означення	79
§ 34.	Узагальнюючі слова при однорідних членах речення	82
§ 35.	Речення із звертанням	84
§ 36.	Речення із вставними і вставленими словами (словосполученнями, реченнями)	86
§ 37.	Повторення, систематизація та узагальнення вивченого з теми	89
§ 38.	Твір-роздум на морально-етичну тему	92
	<i>Речення з відокремленими членами</i>	
§ 39.	Речення з відокремленими означеннями	94
§ 40.	Речення з відокремленими прикладками	97
§ 41.	Речення з відокремленими додатками	100
§ 42.	Речення з відокремленими обставинами	102
§ 43.	Речення з відокремленими уточнюючими членами	105
	<i>Чуже мовлення</i>	
§ 44.	Пряма і непряма мова	107
§ 45.	Діалог	110
§ 46.	Цитата	111
§ 47.	Офіційно-діловий стиль. Протокол. Витяг з протоколу. Доручення	113
§ 48.	Повторення, систематизація та узагальнення вивченого з теми	116
	<i>Тест № 4</i>	118
	Повторення та узагальнення вивченого в кінці року	
	<i>Тест № 5</i>	124

ЛІТЕРАТУРА

Усна народна творчість

<i>Народна лірика</i>	128
<i>Родинно-побутові пісні</i>	129
Віє вітер на долину	129
Ой, під гаєм, гаєм, гаєм зелененьким	130
Ой місяцю, місяченьку	130
<i>Жартівливі пісні</i>	131
Продай, милий, сиві бички	131
<i>Соціально-побутові пісні</i>	132
<i>Козацькі пісні</i>	132
Стоїть явір над водою, в воду похилився	133
Розлилися круті бережечки	133
<i>Пісні про кріпацтво</i>	134
Ой летіла зозуленька, стала говорити	134
Із-за гори вітер віє	135

<i>Чумацькі пісні</i>	135
Ой чумаче, чумаче	136
Ой закувала сиза зозуленька, сидя на тичині	136
<i>Рекрутські й солдатські пісні</i>	137
Тікай, сину, в Волощину, – не можна тут бути	138
В неділю раненько зозуля кувала	138
<i>Наймиські та бурлацькі пісні</i>	139
Ой матінко-зірко	140
Вчора була суботонька	140
<i>Із теорії літератури</i>	141
Художні особливості ліричних пісень	141

Давньоруська література

Літописи	144
Літописна повість про похід Ігоря Святославича на половців в 1185 році	145

Українська література XIX–початку XX століття

<i>Петро Петрович Гулак-Артемівський</i>	
Пан та Собака	151
<i>Із теорії літератури</i>	157
Комічне. Сатира	157
<i>Євген Павлович Гребінка</i>	
Човен	159
Ведмежий суд	160
Пшениця	161
<i>Тарас Григорович Шевченко</i>	
Гамалія	165
<i>Із теорії літератури</i>	169
Заміна стоп	169
Минають дні, минають ночі... ..	170
<i>Леонід Іванович Глібов</i>	
Мірошник	173
Цуцик	174
Журба	177
<i>Степан Васильович Руданський</i>	
Пісня	180
Наука	181
Співомовки	183
Добре торгувалось	183
Понизив	184
<i>Іван Карпенко-Карий</i>	
Сто тисяч (Скорочено)	186
<i>Із теорії літератури</i>	204
Драматичний твір	204
<i>Іван Якович Франко</i>	
Гріє сонечко!	207
Моя любов	207
Каменярі	208

Із теорії літератури	211
Пауза	211
Добрий заробок	211
Із теорії літератури	216
Композиція	216
Сюжет	217
<i>Михайло Михайлович Коцюбинський</i>	
Дорогою ціною (Скорочено)	220
Із теорії літератури	241
Типовість характерів	241
<i>Леся Українка</i>	
Красо України, Подолля!	243
Досвітні вогні	244
Давня казка (Скорочено)	245
Із теорії літератури	254
Антитеза	254

Українська література ХХ століття

<i>Микола Кіндратович Вороний</i>	
Євшан-зілля	257
<i>Борис Дмитрович Антоненко-Давидович</i>	
Слово матері (Скорочено)	261
<i>Андрій Самійлович Малишко</i>	
Прометей (Скорочено)	268
Із теорії літератури	275
Поема. Ліричний відступ	275
<i>Іван Багряний</i>	
Постріли в тайзі (Уривок з роману «Тигролови»)	276
<i>Павло Архипович Загребельний</i>	
Роксолана (Уривки)	283
<i>Василь Семенович Стус</i>	
Сто років, як сконала Січ	290
Весь обшир мій – чотири на чотири	290
На колимськiм морозі калина... ..	291
Як добре те, що смерті не боюсь я... ..	291

Література рідного краю

<i>Костянтин Попович</i>	
М.М. Коцюбинський і молдавські народні реалії	292
<i>Оксана Медведенко</i>	
Спіши до батьківської хати	294
Словничок	295
Словничок архітектурних термінів	295

Умовні позначення

словникова робота

розвиток зв'язного мовлення

думаємо і відповідаємо

цікаво знати

Мова і мовлення

ВСТУП

§ 1. Мова – найважливіший засіб спілкування, пізнання і впливу

1 Прочитайте текст. Поміркуйте, яка роль мови в житті людини.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що вивисує людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини. Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди, і скрізь наш учитель – мова.

Усі діяння наші, думи і сподівання закріплюються в слові. Слово – наше найзіркіше око, наймогутніша сила. Через слово людина пізнає те, що недоступне було безпосередньому сприйманню. У слові постають перед нашим зором сторінки давньої історії і здобутки майбутнього.

(І. Вихованець)

• Як ви розумієте зміст виділених речень?

Мова – найважливіший засіб спілкування людей, вираження і повідомлення думок, почуттів; це безперервний процес пізнання світу.

Мова функціонує і розвивається тільки в суспільстві. Вона є найнеобхіднішою умовою формування сутності людини. Саме тому мова – явище суспільне, соціальне. Мова живе, функціонує тільки в мовленні, тобто в процесі обміну думок, повідомлення, бесіди тощо.

Функції мови:

1. Головна функція мови – **комунікативна** – за допомогою мови спілкуємося.

2. Через мову здійснюємо *наукове й мистецьке* пізнання світу, тому мова виконує також **пізнавальну** функцію.

3. Користуючись мовою, називаємо все, що нас оточує – **номінативна** функція.

4. Через мову людина прилучається до краси. Найповніше **естетична** функція мови виявляється через художню літературу.

5. Засобами мови люди впливають один на одного. Тож ще одна функція мови – функція **впливу** (волюнтативна).

2 Прочитайте. Які функції мови ілюструє кожне з речень?

1. Все починаєм з аз-буки, і тут не потрібен бук! Маля простягає руки до букв. (В. Лучук) 2. Слова звучать, розмова буде... То свято наше, творчий будень. (О. Терещенко) 3. На вустах розквітає слово і любистково, і барвінково. (П. Осадчук) 4. Я знаю слова, що печуть, висаджують спокій в повітря. І знаю такі я, що путь до серця знаходять, як вістря. (М. Доленго)

- Взявши одне з висловлювань за тезу, складіть невелике міркування.

3 Спишіть, вставляючи, де потрібно, на місці крапок букви чи апостроф.

1. Одним із найбільш...х скарб...в, які успадковує кожний народ від своїх предків, є його рідна мова. Мова ця – то дзеркало душ... народу, то св...ятиня, з котрою зв...язан...а не тільки м...нувшість, але й майбутнє народу, повага до нього в світі. (М. Подолинський) 2. Мова – то цілюще народне джерело, і хто не пр..паде до нього вустами, той сам вс...хає від спраги. (В. Сухомлинський) 3. Той, хто дихає *суржиком*, не може мати духовного здоров...я. (Д. Павличко)

Суржик – 1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю тощо; борошно з такої суміші. 2. *перен.* Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови.

- Поясніть значення останнього висловлювання.
- Замініть *суржик* в кожному словосполученні: *шкільне міроприємство, слідуєча зупинка, останні учні класу, замісник директора, прийняти участь, за відсутністю доказів, мовленнєва середа, зробити прививки.*

4 Знайдіть і запишіть висловлювання видатних людей про мову. Визначте їх тему та головну думку.

§2. Повторення та узагальнення вивченого в попередніх класах

1 Прочитайте текст. До якого стилю він належить? Визначте його основну думку.

Для опанування мови не досить знати її словниковий склад. Як у годиннику пружина чи якийсь інший *механізм* рухає стрілки, так і мову приводить у рух граматики. Через те недаремно називають граматику Царицею, Княгинею... Всі словникові багатства є будівельним матеріалом, складом непорушних одиниць, які тільки при доторку до них граматики оживають, звучать і поєднуються з думкою. Граматики – це невидимий геніальний *диригент*, який без відпочинку керує велетенським оркестром слів, змушує їх виконувати найрізноманітніші *мелодії* думки.

(І. Вихованець)

- З'ясуйте за словником лексичне значення виділених слів. В прямому чи в переносному значенні їх вжито в тексті? Якими є ці слова щодо походження?

- Пригадайте, які слова мають тільки граматичне значення, а які – і граматичне, і лексичне. До яких частин мови вони належать? Проілюструйте свої міркування прикладами із тексту.
- Яка частина мови не належить ні до самостійних, ні до службових? Чому?

2 Прочитайте, доведіть, що перед вами текст. Перекажіть його. Визначте тему, основну думку і стиль мовлення тексту.

Як ставали запорожцями

Щоб стати справжніми козаками, слід було пройти нелегку школу навчання і суворі іспити, які витримували не всі, тому новачок, незалежно од віку приймався спочатку в «молодики». Молодик сім років учився вправно фехтувати, влучно стріляти, «реп'яхом» на коні сидіти, розвивав силу, спритність. Керували навчанням досвідчені воїни, полководці, при яких юні служили джурами. *Наприкінці кожен брав участь у морському поході на Туреччину.*

І лише тоді кандидат у козаки допускався до іспиту на звання запорожця.

(В. Балашок)

- Дайте тлумачення слова *джура*.
- Виділене речення розберіть за його членами.
- Зробіть фонетичний, словотвірний та аналіз за будовою слова *навчанням*. Знання яких розділів науки про мову ви при цьому використовували?
- Визначте всі значення багатозначного слова *молодик*.
- Який розділ мовознавчої науки вивчає словниковий склад української мови?

3 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Подорожні в'їхали у (перед)містя Запорізької Січі. При в'їзді їх оглушили п'ят...десят ковальсь...ких молотів, що гр...міли в двадцяти п'яти кузнях, (напів)викопаних у землі і вкритих д...рниною.

Здорове...і ковалі гатили (тільки їм під силу) молотами по ковадлах, виблискуюч... пр...красними зубами. Іскри ро...літалис... на всі сторони. Запоріз...кі вулкани працювали твердо і весело.

Перший, хто трапивс... (на)зустріч подорожнім, був запорожец..., що спав посеред самої дороги, ро...кинувши руки й ноги.

Запорожец..., як лев, розлігс... на дорозі. Шаровари з дорогого ч...рвоного сукна були вимазані дьо...тем як вияв цілковитої зн...ваги до них.

(З журналу)

- До слів *гатили, трапився, цілковитої, вулкани* доберіть текстуальні синоніми.
- Спишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте орфограми.
- Поясніть вживання розділових знаків.

4 До поданих залежних слів доберіть головні, щоб утворились словосполучення.

Проїзний, тижневий, щасливий, пестливий.

- Словосполучення запишіть, позначте орфограми, поясніть їх написання. В якому розділі мови вивчають правильне написання слів?

5 * Доведіть, що орфограми в суфіксах і закінченнях пов'язані з вивченням частин мови. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

1. Я поживу в малес...нській хатинці, що так притульно вис...ть на ялинці, де заглядає в зоряні віконц... Кіт у чоботах з вусами гасконця.
 2. Як сірнич...к, пр...палений від сонця, день спалахнув, обвугл...вся, погас.
 3. Вовтузят...ся в ґрунті гр...би. Цв...туть ч...ремухи млос...но.
 4. Дубів золоті г...рби горят... над коронами сос...н.
 5. Остан...і айстри горілиц... зайшл...ся бол...м. (Л. Костенко)

§ 3. Науковий стиль мовлення.

Реферат

1 I. Пригадайте вивчене про стилі мовлення в попередніх класах. Яка група стилів мовлення протиставляється розмовному стилю?
 II. Розгляньте таблицю. За поданими нижче питаннями підготуйте повідомлення на лінгвістичну тему.

- Яка функція наукового стилю?
- Де використовуються тексти наукового стилю?
- Якими ознаками характеризується науковий стиль?
- Чим відрізняється науковий стиль від розмовного?

НАУКОВИЙ СТИЛЬ	
Основна функція	Повідомлення, пояснення, доведення наукових явищ, теорій.
Сфера вживання	Наука, освіта, техніка.
Жанри, в яких стиль реалізується	Наукова стаття, підручник, посібник, лекція, доповідь, монографія, дисертація, рецензія, анотація.
Стильові риси	Логічність, точність, доказовість, послідовність викладу.
Мовні ознаки	Усна і писемна форми мовлення; слова-терміни, складні синтаксичні структури, спеціальна фразеологія.
Форми і типи	Монологічна форма тексту. Опис, роздум (рідше), розповідь.

2 Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль. Свою думку доведіть.

У наш час бурхливого розвитку науки і техніки все більше зростає потік інформації. Щоб не розгубитися в її різноманітті, замало вміти слухати, читати, працювати з комп'ютером. Потрібно навчитися зіставляти нову інформацію з раніше відомою, систематизувати її, виділяти основне, знаходити певні положення, давати їм оцінку, робити висновки. Максимально повно використати набуті знання вам допоможуть *записи*.

Існують такі види записів почутого і прочитаного: *план, тези, виписки, конспектування*.

Якщо *план* допомагає представити структуру тексту та назвати його основні теми і мікротеми, то *тези* через стисло сформульовані основні положення більш повно і конкретно розкривають суть всієї інформації.

Розрізняють два види тезування: запис авторських тез із тексту чи формулювання основних положень своїми словами.

Коли потрібно занотувати лише якісь окремі думки, вислови, твердження, користуються *виписками*, які найчастіше оформляються у вигляді цитат, а іноді своїми словами.

Якщо нова інформація важка для засвоєння, необхідно її *законспектувати*, тобто коротко, зв'язно і послідовно записати (переказати) зміст статті, розділу книги, брошури, лекції.

Такі записи допоможуть вам міцніше засвоїти нову інформацію, швидко відновити її в пам'яті і навіть через деякий проміжок часу користуватися нею як довідковим матеріалом.

- Які є види запису почутого і прочитаного?
- Якими з них вам доводилося користуватися при підготовці до уроків, засідань гуртка тощо?
- Зробіть висновок про роль записів у процесі самоосвіти.

3 Прочитайте текст.

Реферат

Одним із видів самостійної пошукової роботи старшокласників є написання реферату. *Реферат* – це усний чи письмовий виклад результатів вивчення якоїсь проблеми, підсумків наукової роботи, змісту книги; доповідь, написана на основі критичного огляду декількох джерел.

Реферат складається із трьох частин: вступу, основної і заключної частин (висновку).

У вступі розкривається актуальність теми, її зв'язок з важливими проблемами сьогодення, історія питання. Може бути поданий короткий огляд використаної літератури. В основній частині висвітлюється тема, проблема. В заключній частині формулюються висновки, вказуються питання, які вдалося розкрити більш-менш повно, та ті, що потребують подальшого вивчення. В кінці реферату додається список використаної літератури.

Оптимальний обсяг реферату – 10–12 друкованих аркушів. Такий текст потребує для усного викладу 10–15 хвилин.

При написанні реферату дотримуйтеся поданих нижче рекомендацій:

ПАМ'ЯТКА

Як писати реферат

1. Визначте адресата і мету спілкування.
2. Користуючись довідковою літературою, різними каталогами (алфавітним, систематичним, тематичним), доберіть відповідну літературу з теми.
3. Проаналізуйте дібрані джерела, доберіть яскраві факти, приклади. Зробіть закладки, необхідні виписки, стислі помітки.
4. Складіть план реферату.
5. Дотримуйтеся правильного оформлення реферату:
 - а) на титульній сторінці вкажіть назву школи, тему, прізвище та ім'я автора (виконавця), клас (гурток), прізвище керівника і внизу рік написання роботи;
 - б) текст пишіть лише з одного боку аркуша, залишаючи ліворуч поля;
 - в) кожную частину реферату розпочинайте з нового аркуша;

- г) правильно оформляйте цитати і посилання;
- г) складіть за алфавітом список використаної літератури із вказівкою вихідних даних.

6. Дотримуйтеся наукового стилю мовлення.

- Що таке реферат?
- Яких вимог треба дотримуватися, працюючи над рефератом?

4 Підготуйте реферат на одну із поданих тем:

1. «Мова – явище соціальне»; 2. «Історичні пам'ятки Молдови»; 3. «Історичні пам'ятки України»; 4. «Українці Молдови».

Київ. Андріївська церква. 1747–1762 рр.

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ Словосполучення

§ 4. Словосполучення і речення. Будова і типи словосполучень за способами вираження головного слова

1 Відновіть прислів'я зі слів:

Земля, чорний, білий, хліб, родити, на.

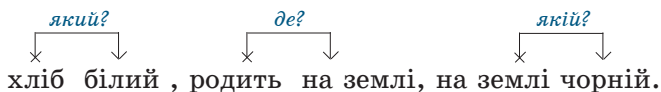
- Що для цього треба зробити?

Граматика як сукупність мовних правил складається з морфології та синтаксису.

Морфологія встановлює граматичні властивості певних розрядів слів. Наприклад, іменники змінюються за відмінками, числами (учень, учня, учневі, учнем, учнями), належать до певного роду; дієслова – за часами (читаю, читатиму, читала), особами (читаєш, читає) тощо.

Синтаксис визначає, як ці граматичні властивості треба використовувати (відмінки, числа, часи, особи тощо), щоб з окремих слів утворити речення.

Слова вправи 1 ми спочатку згрупуємо у словосполучення:

Потім ці словосполучення за певною схемою об'єднуємо в речення: **На чорній землі білий хліб родить. (Нар. тв.)**

Синтаксис – це розділ граматики, який вивчає будову словосполучень і речень, процеси породження мовлення.

Пунктуація – це сукупність правил уживання на письмі розділових знаків у реченні й тексті.

Пунктуація ґрунтується на трьох принципах: смисловому, синтаксичному, інтонаційному.

2 Спробуйте поєднати між собою слова першої групи зі словами другої групи:

- 1) чекати за, розплющити;
- 2) очі, двері.

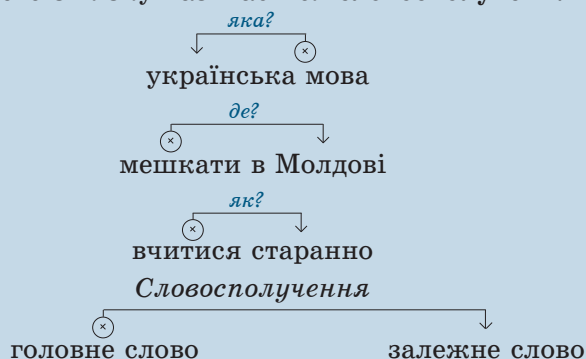
- Чи завжди це можливо? А якщо можливо, то що треба зробити зі словами?

Повнозначні слова об'єднуються між собою за певними правилами.

По-перше, вони повинні підходити одне до одного за своїм значенням. Наприклад, не можна об'єднати між собою слова *кислий* і *олівець*, *кричати* і *яскраво*.

По-друге, ці слова повинні граматично пристосуватися одне до одного. Наприклад, щоб об'єднати прикметник *безхмарний* з іменником *небо*, треба змінити рід прикметника: *безхмарне небо*. Граматичний зв'язок може здійснюватися за допомогою закінчення та прийменника: *на безхмарному небі*.

Смислове і граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку називається **словосполученням**.

Питання ставиться від головного до залежного слова.

3 Спишіть словосполучення, визначте головне й залежне слово в кожному з них.

Опанувати мову, знати граматику, кожне слово, в нашому мовленні, в певній граматичній формі, розмовляти правильно.

- Складіть твір-мініатюру про роль граматики в мові.

4 З поданими словами утворіть словосполучення, добираючи до них відповідні слова з дужок.

1. (Розплющувати, відчиняти) браму.
2. (Підписка, передплата) на газети.
3. (Відноситися, ставитися) (до) подруги.
4. Прочитати (об'ява, оголошення).
5. (Пам'ятка, пам'ятник) герою.

- Поставте питання від головного до залежного слова.
- Виділіть закінчення залежних слів у перших трьох утворених вами словосполученнях.
- Зробіть висновок, як здійснюється зв'язок головного і залежного слова в межах словосполучення.

5 Прочитайте. З'ясуйте, якою частиною мови є кожне слово в поданих прикладах. Як (за допомогою якого зв'язку) слова поєднані між собою?

Видніється берег, між скелями, на березі, берег і скелі, не впасти, найбільш скелястий, щоб зрозуміти, буду пам'ятати, добре ж.

- Зробіть висновок, чи можна вважати словосполученнями подані сполучення слів. Чому?

Не вважаються словосполученнями:

1. Підмет з присудком: *настала осінь.*
2. Складені форми майбутнього часу: *буду знати.*
3. Складені форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників: *менш гарячий.*
4. Слова, зв'язані між собою сурядним зв'язком: *сумно і радісно.*
5. Поєднання службового слова з повнозначним: *не забуду ж; і знову; біля школи.*

6 Поміркуйте і дайте відповіді на запитання.

1. Чим відрізняється словосполучення від слова? А від речення?
2. Що означає підрядний зв'язок у словосполученні?
3. За допомогою чого здійснюється граматичний зв'язок між головним та залежним словами у словосполученні? А змістовий?
4. Які бувають словосполучення за способами вираження головного слова?

Словосполучення, як і слово, називає предмети, дії, їх ознаки, але конкретніше, ширше, повніше, тому що залежне слово уточнює, конкретизує зміст головного.

Від речення словосполучення відрізняється тим, що воно:

- не є одиницею спілкування (само по собі не передає ніякої думки);
- не має інтонації, властивої реченню;
- є лише будівельним матеріалом для речення.

Види словосполучень за способом вираження головного слова

Залежно від того, якою частиною мови виражене головне слово, словосполучення бувають:

іменні (головне слово – іменник, прикметник, займенник, числівник):

джерельна вода, мокрий від дощу, хтось із нас, десять сторінок;

дієслівні: почувати гордість;

прислівникові: дуже цікаво; далеко від школи.

7 Прочитайте уривок тексту. Визначте його стиль.

Досить яскраво визначено вплив на молдовську літературу найвидатніших українських класиків XIX і XX століть, доля яких переплелася з Молдовою: І. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, О. Кобилянської. Їхня творчість надихала молдовським авторам нових тем, нових образів. Наприклад, свою драму-ідилію «Повернення верховинця з Англії» Георге Асакі написав під впливом тоді вже знаменитої «Наталки Полтавки»...

(Із книги «Українці в культурі Молдови»)

- Які твори згаданих письменників ви вивчали? А які прочитали самостійно?
- Назвіть іменні, дієслівні та прислівникові словосполучення.
- Випишіть по два словосполучення кожного типу.
- Чи становлять словосполучення підмет і присудок, однорідні члени речення? Чому?
- * Запишіть декілька таких сполучень слів.

§ 5. Види підрядного зв'язку між словами в словосполученні

- 1** Проаналізуйте словосполучення, визначивши головне та залежне слово в кожному з них.

щедра природа	закривати тебе	свіжо рясніти
гірський потік	оповити дерева	дуже сумний
батьків наказ	буання барв	бажання малювати
цей день	порослий лісом	іти приглядаючись
засохле листя	високо в горах	

- З'ясуйте види словосполучень кожної колонки за способом вираження головного слова. Якими частинами мови є залежні слова в словосполученнях?
- Змініть форму головних слів у кожній колонці. Як «реагують» на такі зміни залежні слова?

Розрізняють три основні види підрядного зв'язку між словами в словосполученнях: **узгодження, керування і прилягання**.

1. При **узгодженні** залежне слово граматично уподібнюється до головного.

Наприклад, у словосполученні *щедра природа* залежне слово *щедра* стоїть у тому ж відмінку – називному, жіночому роді й однині, що й головне слово *природа*. Якщо змінимо форму головного слова на *природою*, відразу змінюється форма залежного слова – *щедрою*.

2. При **керуванні** залежне слово завжди стоїть у певному непрямому відмінку (з прийменником або без нього) незалежно від форми головного слова.

Наприклад, у словосполученні *оповити дерева* залежне слово *дерева* стоїть у знахідному відмінку. Як би ми не змінювали форму головного слова – *оповила, оповили, опов'ють* і т.ін., від цього відмінок залежного слова не зміниться.

3. При **приляганні** залежним виступає незмінне слово (прислівник, дієприслівник, інфінітив).

Наприклад, у словосполученнях *свіжо рясніти, бачити скрізь, прошу намалювати, писати фантазуючи* залежні слова *свіжо, скрізь, намалювати, фантазуючи* ніяк не змінюються – ні за відмінками, ні за особами, ні за числами. Вони приєднуються до головного слова лише за змістом.

- 2 У наведеному реченні представлені всі три види зв'язків між словами в словосполученні. Виділіть і запишіть словосполучення. Визначте вид підрядного зв'язку в них.**

Слово Остапа Вишні, чарівне, веселе, і сміх неповторний житимуть вічно.
(Ф. Маківчук)

- 3 Згрупуйте словосполучення за типами зв'язку.**

Народний письменник, фельдшер за освітою, талант письменника, розцвів буйно, після холодної провесни, бажання писати, слова Остапа Вишні, житимуть вічно, сидить замислившись, замислившись над фейлетоном, двадцять книг, прохання не сумувати.

- * Складіть твір-мініатюру «Невмирущий талант» про народного письменника Остапа Вишню (усно).

- 4 Доберіть з дужок потрібну форму залежного слова.**

Розповідати (про чаклунів, за чаклунів); захворів (через недбальство, завдяки недбальству); пробачити (тобі, тебе); знущатися (з кішки, над кішкою); зрадити (друга, другові); опанувати (мову, мовою); називати (по прізвищу, на прізвище); дякувати (матері, матір); ліки (для хвороби, від хвороби).

- Словосполучення запишіть. Складіть з двома-трьома речення.

- 5 Утворіть словосполучення за допомогою керування. Для цього залежні слова, що в дужках, поставте в потрібному відмінку, додаючи в разі потреби прийменники.**

Приступити (виконання); спадати (думка); згідно (розпорядження); відчувати (потреба), вечір (програма); збори (голосування), відповідно (постанова).

- В якому стилі і в яких документах їх використовують?

Синтаксичний розбір словосполучення

1. Виділити словосполучення з речення.
2. Назвати головне і залежне слова, поставити питання.
3. Визначити тип словосполучення за способом вираження головного слова (іменне, дієслівне, прислівникове).
4. Встановити вид підрядного зв'язку між головним і залежним словами (узгодження, керування, прилягання).

- 6 У поданому реченні виділіть словосполучення і розберіть їх за схемою.**

Високо в небі над сонною землею тріпались золоті зорі. (За М. Коцюбинським)

- 7 Перепишіть текст, додаючи замість крапок потрібні закінчення.**

Після урок... я прожогом вискочив із школ... і, не чекаючи Андр..., майнув додому. Не дорог..., а город..., наче злодій крався, марно ховаючись од людськ... очей за безлистим... кущами. З-за Пухер'янов... хліва вискочив чимал... собацюра, широким... скоками погнав до мене. Та я не рвонув чимдуж од нього, навпаки – став і журно дивився на собацюр... Ніби припрошував: «На, укуси нещасн... двічника». Собака різко загальмува... пильно гляну... на мене і – крутону... назад.

Бач, погидува... навіть гавкнути на двієчник... .

А що ближче до хат..., то важче ставало йти. Що я скажу батьк... й матер...? Мати вранці обіцяла напекти мо... улюблен... гречан... млинців... Вона мені – млинці з сметан..., а я їй – двійк...

(В. Кава. «П'ять довгих кілометрів»)

- Доберіть до тексту заголовки.
- З останнього абзацу випишіть усі словосполучення. Два з них проаналізуйте за схемою.

§ 6. Повторення, систематизація та узагальнення вивченого з теми

1 Підготуйте засідання «круглого столу» за питаннями:

1. Що вивчає синтаксис? Походження терміна **синтаксис**. 2. Що таке словосполучення? Чим воно відрізняється від слова і речення? 3. Типи словосполучень за способом вираження головного слова. 4. Види синтаксичного зв'язку у словосполученнях: узгодження, керування, прилягання.

2 Випишіть із народної пісні «Стоїть явір над водою...» усі словосполучення. Проаналізуйте їх за схемою.

- Які сполучення слів не є словосполученнями? Свою відповідь проілюструйте прикладами з пісні.

3 Складіть і запишіть словосполучення за поданими нижче схемами.

Головне слово

- 1) іменник
- 2) іменник
- 3) іменник
- 4) дієслово
- 5) дієслово
- 6) прислівник
- 7) прикметник
- 8) іменник

Залежне слово

- прикметник
- займенник
- числівник
- іменник
- займенник з прийменником
- неозначена форма дієслова
- займенник
- іменник

- Між якими словами найчастіше буває узгодження? Як правильно назвати визначальну ознаку цього типу зв'язку?
- Що є головною ознакою керування? Між якими словами найчастіше буває цей зв'язок?
- Яка найголовніша ознака прилягання? Які частини мови прилягають?
- З будь-якими двома-трьома словосполученнями складіть речення (усно).

4 * Перекладіть словосполучення українською мовою. Чи можна їх перекласти дослівно?

Пропуски по болезни, радоваться успехам, вернусь в час дня, случилось из-за неосторожности, учитель по образованию, идти за хлебом, по собственному желанию.

- Запишіть перекладені словосполучення.
- Встановіть зв'язок між головним та залежним словом.

5 Складіть і запишіть твір-розповідь «Як ставали запорожцями», використовуючи подані словосполучення.

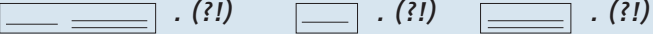
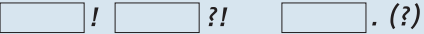
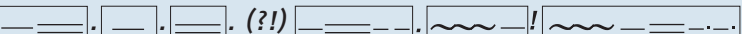
Перевіряти на кмітливість; уміння не розгублюватися; складні ситуації; з'їсти миску борщу; борщ наперчений; наперчений сильно; випити кварту горілки; пройти по колоді; колода, перекинута між скелями; на березі Дніпра; не впасти у воду; подолати пороги; пливучи човном; пливучи вгору по Дніпру; проскакати по степу; осідлавши коня; кінь необ'їжджений; задом наперед; проскакати без сідла і вуздечки.

- Два словосполучення (за бажанням) розберіть за схемою.

РЕЧЕННЯ – НАЙМЕНША ОДИНИЦЯ СПІЛКУВАННЯ

§7. Речення за метою висловлювання та інтонацією. Двоскладні та односкладні речення. Прості і складні речення

- 1 Пригадайте, що ви знаєте про речення з попередніх класів.
- 2 Розгляньте таблицю.

Речення — основна синтаксична одиниця	
Роль у мові	Служить для спілкування, повідомлення, впливу
Ознаки речення	1. Має граматичну основу, що складається з одного чи двох граматичних центрів. 2. Характеризується смисловою та інтонаційною завершеністю.
Види речень 1. За характером граматичної основи: 2. За метою висловлювання: 3. За емоційним забарвленням (інтонацією): 4. За наявністю чи відсутністю другорядних членів:	_____. (?)! _____ . (?)! _____ . (?)! 1) двоскладні 2) односкладні повідомлення. запитання? спонування! 1. Розповідні 2. Питальні 3. Спонукальні Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть вимовлятися з сильним почуттям радості, захоплення, страху, гніву і т.ін. Тоді ці речення стають ще й окличними: _____ ! _____ ?! _____ . (?) 1) окличні 2) неокличні _____ . _____ . _____ . (?)! _____ . ~~~~~~ ! ~~~~~~ -.-. 1) непоширені 2) поширені

5. За наявності чи відсутності потрібних членів речення:	1) повні: Вже другу годину ллє дощ.	2) неповні: Надворі — дощ.
6. За кількістю граматичних основ:	_____. 1) прості	_____, і _____. [_____, що(_____)]. 2) складні

- Що таке речення? За якими ознаками виділяють різні види речень?
- Які ви знаєте речення за метою висловлювання? А за емоційним забарвленням?
- Чим розповідне речення відрізняється від питального і чим від спонукального? Які розділові знаки ставляться в кінці кожного з них?

3 Виразно прочитайте уривки з поезій Лесі Українки.

Горить моє серце, його запалила
Гарячая іскра палкого жалю.
Чому ж я не плачу? Рясними сльозами
Чому я страшного вогню не заллю?

* * *

Весно красна! Люби мрії!
Сни мої щасливі!
Я люблю Вас, хоч і знаю,
Що ви всі зрадливі...

* * *

Хай же промінь твоїх думок
Поміж нами сяє, —
“Огню іскра великого”
Повік не згасає!

- Скільки речень у кожній строфі? За якими ознаками виділяються речення?
- Схарактеризуйте їх: а) за метою висловлювання; б) за емоційним забарвленням.
- Речення першого уривка проаналізуйте за кількістю граматичних основ.
- Речення останнього уривка — за наявністю/відсутністю другорядних членів.

4 Прочитайте. Поділіть текст на речення.

Небо пламеніє зорею я стою біля розквітлого поля конюшини
велетенський розмаїтий килим тремтить переливається щомиті міняючи своє
забарвлення ніби по ньому переливаються тисячі різнокольорових камінців
ось розсипалися голубі камінці та ледь око встигло вловити той відтінок як
голубе перетворилося в лілове лілове переливається переходить у рожеве і
ось уже немає рожевого: все поле охоплене полум'ям а там вдалині де земля
зливається з небокраєм сяє сліпучим блиском золота кайма от-от зійде сонце!
(І. Цюпа)

- Запишіть текст, дотримуючись правил пунктуації.
- Пригадайте, як міняються барви неба перед сходом сонця, як поступово викочується сонце з-за обрію. Опишіть цю величну картину, вживаючи різні за метою висловлювання та емоційним забарвленням речення (усно).

5 Прочитайте речення. Які вони за метою висловлювання?

1. Без діла псується сила. (Нар. тв.) 2. Бережи вуха, бо вкусить муха. (Нар. тв.) 3. Не вчися розуму до старості, але до смерті. (Нар. тв.) 4. Вода і камінь довбає. (Нар. тв.) 5. Тиха вода греблю рве. (Нар. тв.) 6. Як світ новий з старого збудувати? (Леся Українка) 7. Не дивись високо – запорошиш око. (Нар. тв.)

- Чи можна сказати, що ці речення становлять текст? Чому?
- Випишіть лише спонукальні речення. Як вони побудовані?
- В яких ситуаціях вживають виписані вами прислів'я?

6 Прочитайте виразно уривок вірша І. Франка.**Гріє сонечко**

Гріє сонечко!
Усміхається небо ясне,
Дзвонить пісеньку
Жайвороночок,
Затонувши десь
В бездні-глибині

Кришталевого Океану...
Встань,
Встань, орачу! Вже
Прогули вітри,
Проскрипів мороз,
Вже пройшла зима!

- Прочитайте вірш цілком. З яким закликом звертається поет і до кого? Розкрийте алегоричний зміст художніх деталей.
- Спишіть. Вкажіть речення прості і складні. За якими ознаками ви їх розрізняєте?
- Знайдіть непоширені речення. У поширених назвіть другорядні члени.
- Чи є серед поданих речень односкладні? Доведіть.

7 * Складіть речення, що виражають:

а) впевненість; б) захоплення; в) заклик; г) наказ; ґ) радість. Якщо можливо, поєднайте ці речення в тематично цілісний текст (наприклад, на тему «На концерті»).

8 Напишіть комусь із друзів чи знайомих листа, в якому були б висловлені враження від певної події (екскурсії, зустрічі). Використайте, крім розповідних, питальні, спонукальні, окличні речення.

- Одне з речень розберіть за його членами.

§ 8. Порядок слів у реченні. Логічний наголос

1 Прочитайте речення, порівняйте їх.

Степ уже вбирався у вечорову
просинь.
На луках туманець при самій
траві стелиться.

Уже вбирався степ у просинь
вечорову.
На луках, при самій траві,
стелиться туманець.
(Гр. Тютюнник)

- Чи відрізняються речення за змістом? А за відтінками?
- Установіть синтаксичний зв'язок слів у кожному реченні. До кожного слова поставте питання. Розберіть речення за його членами.
- Які слова у реченнях лівої і правої колонок виділяються посиленням голосом?

Найважливіше у реченні слово виділяється **порядком слів** та **логічним наголосом** – посиленням голосу.

При **прямому порядку** слів у реченні:

- присудок стоїть після підмета;
- означення – перед означуваним словом;
- додаток – після керуючого слова;
- обставина – перед або після головного слова (залежно від значення та способу вираження).

При **зворотному порядку** слів у реченні (**інверсії**) прямий порядок порушується з метою виділення якогось слова.

Інверсія вносить новий відтінок у зміст речення, а інколи навіть міняє його зміст.

Непрямий порядок слів найчастіше зустрічається у стилі художньої літератури, рідше – у публіцистичному чи науковому.

2 Прочитайте речення. З'ясуйте, в яких із них порядок слів прямий, а в яких – зворотний. На які слова падає логічний наголос?

Мліє степ у малинових променях передвечірнього сонця. Мліє і сходить до неба степова імла. А тумани вже давно щезли. Розвіяли їх сині та теплі вітри й вітерці.

3 З наведених слів, змінюючи порядок їх розташування, складіть і запишіть речення.

Учора, тренуватися, спортзал, у, гімнасти.

- Чи змінюється зміст речення від зміни порядку слів?

4 З поданих слів утворіть речення. Які прийменники ви використаєте?

Восьмикласники, музей, екскурсія, завтра, запланувати.

- Порівняйте своє речення з реченнями однокласників.
- Поміркуйте, скільки може бути варіантів розташування наведених слів у реченні. Від чого це залежатиме?
- До кожного з одержаних варіантів речення поставте запитання. Простежте, який закономірний зв'язок між питальним словом (хто? що? коли? куди? чий?) і словами в кінці речення.

5 * Прочитайте речення. З'ясуйте, що призвело до спотворення їхнього змісту.

1. Ми читали оповідання для дітей М. Коцюбинського. 2. Утворено комісію по боротьбі Парламенту зі злочинністю. 3. Стаття про аварію в газеті була надрукована п'ятого вересня.

- Відредагуйте речення і запишіть їх.

6 Прочитайте.

Давній Київ був не такий, як зараз. Майстри зводили майже всі будівлі з дерева. Високі земляні вали насипали довкола міста. Густий частокіл і сторожові вежі ставили на валах. Дозорці постійно сиділи у вежах. І воїни, і ремісники, і торговці жили у Києві. Слава линула всюди про мужній і працелюбний Київ.

(Із журналу)

- Проаналізуйте порядок слів у кожному реченні. Подумайте, чи доцільний саме такий порядок слів.
- Що треба зробити, щоб надати розповіді зв'язності і послідовності? У яких реченнях варто змінити порядок слів?
- Запишіть відредагований текст.

§ 9. Опис місцевості. Переказ

1 Прочитайте уривки. З'ясуйте тип і стиль кожного з них.

І. Палац збудовано на вершині невисокої вкритої густим лісом гори. Будівля прикрашена двома круглими вежами, має високі зубчасті стіни з бійницями. Біля підніжжя гори викопано ставок. Між палацом і ставком розбито парк площею 12 га. Парк прикрашений штучно створеними скелями, водоспадами та фонтанами. Вздовж алеї встановлено статуї античних богів і богинь. У глибині парку облаштовано оранжерею з екзотичними рослинами.

(З екскурсійного довідника)

ІІ. На вершині положистої невеликої гори, вкритої синіми хвилями лісів, на широкій просіці височіли зігнуті колінами зубчасті мури замку. По краях мурів зводилися дві круглі вежі. Слуховими вікнами замок дивився вниз на дзеркало чистого ставу, що лежав біля підніжжя гори, обрамлений зеленню оксамитових очеретів. Від замку до цього ставу збігав розкішний тінистий сад, примхливо помережаний алеями, прикрашений штучними скелями, водоспадами, фонтанами, статуями, квітниками, альтанками і теплицями.

(За М. Старицьким)

- Поясніть лексичне значення слів *альтанка*, *вежа*, *оранжерея*, *облаштувати*. У разі потреби користуйтеся тлумачним словником у кінці підручника.
- Пригадайте, що є «даним» та «новим» у текстах-описах.
- Подумайте, чому речення опису місцевості будуються переважно так: Де? – що? – Яке це що? Або: де? – яке? – що? Отже, «даним» є вказівка на місце розташування предмета. Що є «новим» в описі місцевості?
- Які тропи використав М. Старицький для опису місцевості?

Пам'ятаймо! 1. Наукові та ділові описи є об'єктивними, конкретними та безсторонніми. Художні здебільшого передають ставлення автора (або котрогось із персонажів твору) до описуваного.

Якщо дієслова-присудки в науковому описі констатують (**дерево росте, вежа стоїть**), то в художньому стилі вони змальовують предмет: **дерево зеленіє, вежа нависає...**

2. У художніх текстах опис місцевості органічно переплітається з описом природи. Тому, складаючи опис місцевості, не потрібно уникати опису природи, пейзажу.

3. При описі місцевості, особливо вулиці, площі, пам'ятника культури, не обійтися без архітектурних термінів. А для цього їх потрібно знати.

4. Описуючи місцевість, слід урахувувати, звідки ведеться спостереження, пору року, час доби, характер погоди.

5. Опис місцевості, як правило, має таку будову:

I. Загальне враження від побаченого.

II. Опис найважливіших частин (у певній послідовності).

III. Висновок.

6. Опис місцевості рідко має самостійне значення, а здебільшого є складовою частиною художнього твору, включається в нього з певною метою.

2 Прочитайте уривок із роману «Тричі продана», в якому описується перлина паркового мистецтва «Софіївка», що в Умані (кольорова вкладинка № 1; іл. 1, 2).

Відчинилася ажурного плетива брама, і Потоцькі, а за ними і всі численні гості ступили на Головну алею парку. Обабіч, наче почесна варта, виструнчилися липи та клени, пересаджені сюди разом із землею, на якій вони росли. Весна того року видалася теплою, і тому дерева буяли зеленим листом.

Праворуч Головної алеї дзюрчала, плигаючи по камінню, срібновода Кам'янка. Дзюркіт води зливався з стоголосим пташиним щебетом.

Головна алея закінчувалася Павільйоном флори зі стрімкими дорійськими колонами. За павільйоном виднівся поетичний пейзаж Тераси муз, блищало дзеркало Нижнього ставу з фонтаном Змія та Скелею Смерті, а трохи далі шаленів Великий водоспад. Його струмені могутнім потоком спадали вниз, розбивалися об кам'яні брили на міріади кришталевих бризок, і над кипучою пінявою озера тремтіла невимовної краси райдуга.

Білий горбатий місток вів через Нижній став до Площі зборів, оточеної гротами, мармуровими статуями античних героїв. У центрі площі – Басейн золотих рибок...

З Площі зборів через Єлисейські поля Софія з Феліксом вийшли до Верхнього ставу. Перед їх очима постав незвичайної краси Острів кохання. Плакучі верби, звисивши над водою сріблясті коси, оточували імітований під античний храм Рожевий павільйон з іонійськими колонами та парадним трикутником фронтона...

(За П. Наніївим)

Колóна – архітектурно оброблена вертикальна опора, як правило, кругла в поперечному перерізі.

Дорійська (дорична) колона – масивна колона.

Іонійська (іонічна) колона – стрімка колона з капітеллю у вигляді красивих завитків, що нагадують роги бика.

❖ **Капітeль** – верхня частина колони.

❖ **Грот** – печероподібна порожнина у земній корі природного або штучного характеру, печера.

- В якому стилі складено опис місцевості?
- Складіть план опису Софіївського парку і напишіть переказ. Доберіть до нього заголовок.

ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 10. Головні і другорядні члени речення

1 Прочитайте текст.

Місто Одеса розташоване на північно-західному узбережжі Чорного моря. На території сучасної Одеси було татарське поселення Хаджибей. Поселення згадується вперше тисяча чотириста п'ятнадцятого року. Тут тисяча сімсот дев'яносто четвертого року почали будувати нове місто.

Одеса і море невіддільні. Красивий Приморський бульвар і напівкругла площа. Від площі до моря зійдемо Потьомкінськими сходами. Повернемось знов до міста. Зачаруємось архітектурними пам'ятками дев'ятнадцятого століття: палацом Воронцова, палацом Потоцького, палацом Нарішкіної, спорудою театру опери і балету, Археологічним музеєм. Бували в Одесі Леся Українка, М. Коцюбинський, І. Франко.

Назвали місто тисяча сімсот дев'яносто п'ятого року на згадку про давньогрецьку колонію Одесос.

(За І. Вихованцем)

- Чи бували ви в Одесі? Яке враження справило на вас місто? Що ви знаєте з його історії?
- У реченнях тексту визначте головні члени. Зверніть увагу: підмет може виражатися сполученням слів.
- На які групи можна поділити речення за наявністю в них головних членів?
- В останньому реченні назвіть другорядні члени. У чому полягає відмінність між непоширеними і поширеними реченнями?

Двоскладне речення – це речення з двома головними членами – **підметом** і **присудком**. Ці речення можуть бути поширені другорядними членами: означенням, додатком, обставиною. Підмет разом з другорядними членами, які до нього відносяться, утворює склад, або **групу підмета**; присудок разом з другорядними членами: додатком та обставиною, які до нього відносяться, – склад, або **групу присудка**.

Підмет і присудок – граматична основа речення.

2 Прочитайте текст. Визначте його тип та стиль.

Львів заснова...о в XIII столі...і. (По)над 700 років стоїт... він на річ...і Полтві, дужий і гордий. Починалося місто замком на Княжій горі. Тепер гора носить назву В...сокий замок. Цей замок збудував Галицько-Волинський князь Данило Галицький.

У Львові творили І. Федоров, письме...ики і освітні діячі XVII століття. «Руська трійця», яка поклала початок новій українс...кій літературі в Західній Україні, діяла тут у XIX столі...і.

Львів – місто І. Франка та інших діячів культури.

За переказами, поселе...я назвав Данило Галицький іменем сина Льва. За іншою л...гендою, Львів заснував не Данило Галицький, а сам Лев Данилович. Назву міста утворе...о від особового імені Лев за допомогою суфікса присвійності – *ів*. Присвійний пр...кметник тут перейшов в іме...ик. Цікаво, що пізніше відбулося переосмисле...я назви на іншій основі. Це втілилося у старови...ому гербі міста – зображе...і лева.

(За І. Вихованцем)

- Перепишіть текст, розкриваючи дужки та вставляючи пропущені літери. Числа запишіть словами.
- Прості двоскладні речення розберіть за їх членами.

3 Складіть речення, в яких би слова **місто, замок, ім'я** виступали в одних випадках головними членами речення, в інших – другорядними. Запишіть їх.

4 * Що ви знаєте про історію заснування, походження назви рідного міста чи села?

Доберіть відповідні матеріали і підготуйте повідомлення на зазначену тему (12-15 речень). Використовуйте у своїй розповіді двоскладні речення.

Запишіть текст. У кожному реченні підкресліть граматичну основу. В двох визначте другорядні члени речення.

§ 11. Граматична основа двоскладного речення. Способи вираження підмета

1 Прочитайте текст. Визначте його тему та головну думку.

Картини із зображенням козака Мамаю уособлювали любов народу до свого захисника – запорізького козацтва. Кобза завжди зображалася на таких картинах. Вона символізувала народну історію та мрії, кінь – його

волю, дуб – його могутність. Часто на картинах бачимо зображення списа з прапорцем, козацьких штофа й чарки. Це були речі, пов'язані зі смертю козака. Спис ставився на місці поховання. Штоф та чарку клали в могилу. Вони нагадували про скороминучість життя та козацьку долю, в якій загроза смерті в бою була повсякденною реальністю.

Картини з зображенням «козаків Мамаїв» набули особливого поширення в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX століть. Це була світла і тривала пам'ять народу про його захисників – козаків та про Запорізьку Січ.

(З кн.: «Як козаки воювали»)

- Визначте граматичну основу двоскладних простих речень. З'ясуйте спосіб вираження підмета.
- Пригадайте, що ви знаєте про підмет і присудок та способи їх вираження.

Підмет – це головний член двоскладного речення, що називає предмет, істоту, явище, ознаки яких визначені присудком, і відповідає на питання *хто?* або *що?*

Присудок – головний член двоскладного речення, який означає дію, стан, ознаку підмета і відповідає на питання *що робить підмет? який він є? хто або що він є? що з ним робиться?* Наприклад: *На лугах ще трава не скошена, у полях красуються жита.* (П. Воронько)

За способом вираження підмети бувають **прості** та **складені**.

Найчастіше *простий підмет* виражається іменником, займенником чи іншою частиною мови в значенні іменника у формі називного відмінка.

Наприклад: *Допитливість творить вчених і поетів.* (А. Франс) *Стоять зачаровані, мов нетутешні, – Колишнє й Майбутнє, Минуле й Прийдешнє.* (С. Голованівський) *Хай вас не дратує хлоп'яче “ура”.* (В. Базилевський)

Іноді підмет буває виражений неозначеною формою дієслова, до якої не можна поставити питання *хто? що?* У такому разі підмет визначаємо за змістом. Наприклад: *Жити – добро робити.* (Нар. тв.) Підмет *жити*, бо від цього слова можна поставити питання: *а що це значить?*

Складений підмет найчастіше виражається:

а) словосполученням типу *батько з сином*, при якому присудок стоїть у множині: *Остан із Соломією сіли під вербою.* (М. Коцюбинський);

б) словосполученням типу *хтось із них, кожен з вас, один із друзів*: *Хай кожен з вас посадить власними руками деревце...* (М. Чабанівський);

в) поєднанням кількісного слова з іменником: *Багато літ перевернулось, води чимало утекло.* (Т. Шевченко);

г) іншими словосполученнями: *Вабить знов мене Чумацький Шлях.* (П. Дорошко) *Михайло Коцюбинський – одна із найпроменистіших зірок на небозводі українського письменства.* (М. Грицута) *У бажаннях виражається сутність людини.* (Б. Спіноза)

І на постріли вибігають чоловік з п'ять хуторян. (Остан Вишня)

2 Прочитайте уривок. Визначте його тему, стиль.

Ілля Рєпін народився в Україні. Він чудово знав душу українського народу. До речі, один із варіантів картини «Запорожці» є окрасою Харківського музею мистецтва.

Не вщухає в козацькій таборі регіт. Ось креснув хтось із козарлюг дошкульним слівцем, і знову загриміло. Сивоусий вхопився руками за боки, на ньому ніби зараз лусне червоний жупан. Регіт витиснув сльози у вайлуватого товстуна. Зморщений, як постіл, кволий дідок витягнув жилаву шию й застиг із роззявленим ротом. Хитруватий писар з отаманом Сірко глузливо всміхаються. Писар схилився над столом і викручує гусячим пером закарлюки. Чоловік з десять запорожців додають глумливих епітетів турецькому султанові. Запорожці пишуть дошкульного листа султанові.

(Із журналу)

- Знайдіть підмети і присудки в кожному реченні. Усно поясніть, якими частинами мови виражається підмет, яким він є за структурою: простим чи складеним. У разі потреби звертайтеся до теоретичної довідки.
- Перекажіть текст.

3 Розгляньте репродукцію картини І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (кольорова вкладка № 1; іл.3). Складіть і запишіть речення, використавши як підмети подані словосполучення та слова.

Щось дошкульне, десятки запорожців, декілька козаків, жартувати, отаман з кошовим, Ілля Рєпін, ніщо, Запорізька Січ, художник, один, перший.

4 Прості підмети переробіть на складені.

Зразок. Рєпін самовіддано любив мистецтво. Ілля Юхимович Рєпін самовіддано любив мистецтво.

1. Ради нього Рєпін, Шишкін та Васнецов натерпілися чимало. 2. Кожен – це особистість в історії мистецтва. 3. Картини художників знаходяться в музеях.

5 Перепишіть. Підмети підкресліть. Чим вони виражені?

1. Вік прожити – не цигарку спалити. (Нар. тв.) 2. Жити – це не значить дихати, це значить діяти. (Ж.-Ж. Руссо) 3. Співати – не ціпом махати. (Нар. тв.) 4. Один дурний в воду камінь кине, а десять розумних не витягне. (Нар. тв.) 5. Семеро одного не ждуть. (Нар. тв.) 6. Сильні з багатими не бувають винуватими. (Нар. тв.) 7. Хотіти вчитись – це не все, треба вміти вчитись. (Нар. тв.) 8. Скільки зла таїться за гарною подобою: гадюка ховається в траві. (Г. Сковорода)

- Ще раз перечитайте речення, в яких підмет виражений неозначеною формою дієслова. Які особливості в інтонації і порядку слів у цих реченнях ви помітили?

Зверніть увагу! Підмет, виражений інфінітивом, ставиться в реченні на перше місце і виділяється логічним наголосом.

6 * Придумайте самостійно чи доберіть із творів художньої літератури по одному реченню, де підмет був би виражений:

1. Іменником. 2. Займенником. 3. Неозначеною формою дієслова. 4. Фразеологізмом. 5. Власною назвою. 6. Словосполученням «іменник у Н.в. + іменник в О.в. з прийменником з». 7. Числівником у Н.в. + іменник (займенник чи прикметник) у Р.в. множини.

§ 12. Присудок. Простий дієслівний присудок

1 Прочитайте. Визначте граматичну основу речень. Встановіть вид присудків. Якою частиною мови вони виражені?

Михайло Коцюбинський три роки прожив у Бессарабії. Це один із найбільш плідних періодів у його творчій біографії. Він збагатився як письменник, удосконалився як людина. Класик молдовської літератури, автор гімну молдовської мови “Limba noastră” Олексій Матеевич першим звертається до теми оповідання “Pe cuptior”.

Ідучи за українським взірцем, О. Матеевич широко використовує у своїй творчості фольклорні прикраси.

Будучи студентом Київської духовної академії, О. Матеевич мав зустріч з М. Коцюбинським.

(За К. Поповичем)

- Що вам відомо про творчість О. Матеевича? Які його твори ви читали?
- А з якими творами М. Коцюбинського ви знайомі?

Простий дієслівний присудок виражається формою дієслова дійсного способу (теперішнього, минулого чи майбутнього часу), умовного та наказового способів, а також неозначеною формою дієслова.

Наприклад: *Чимало письменників будуть наслідувати художні манери М. Коцюбинського.* (К. Попович)

Присудок, виражений дієсловом у складеній формі майбутнього часу, є простий дієслівний. Лексичне і граматичне значення виражені двома словами (*будуть наслідувати*), які становлять одну форму дієслова.

Простий дієслівний присудок може виражатися стійкими словосполученнями, у яких опорним є дієслово: *брати участь, набувати знань, здобути освіту, припуститися помилки, дійти висновку, мати зустріч, припала до душі* та под. Наприклад: *Давно мені припала до душі ця пісня.*

2 Поверніться до попередньої вправи. В якому часі вживаються дієслова-присудки кожного речення? Схарактеризуйте їх.

Знайдіть речення, в якому присудок виражається фразеологізмом. Яким є цей присудок? Доведіть, що в художньому стилі дієслова-присудки можуть мати різні форми часу.

3 У наведених реченнях замініть присудок синонімом. Поясніть, з якою метою письменники вжили саме такі присудки. Визначте, чим виражається присудок і яким він є в кожному реченні.

Зразок. Це дядькові дуже припало до серця. (М. Стельмах) – Це дядькові дуже сподобалось.

Ніяк не *виходила* з голови розмова з батьком. Якби леbedі *зробили круг* над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Жінка *обвела* мене своїм

скорботним поглядом. Тепер не кожний дорослий *розживеться на взуття*. Уся земля *йде обертасом*, а ти м'ячем *вилітаєш на сніг*. Мати *повсякчас пасла мене очима*, побоюючись, щоб читання не підвередило її дитину. (М. Стельмах)

Довідка. Стежити, взуватися, хитатися, покружляти, забуватися, оглянути.

- Складіть розповідне речення, в якому простий дієслівний присудок виражатиметься дієсловом у формі дійсного способу.

4 У поданому реченні замініть дієслово-присудок теперішнього часу спочатку формами минулого та майбутнього часу, потім форму дійсного способу дієслова-присудка формами наказового і, нарешті, — умовного способу.

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. (М. Стельмах)

- Чи зміниться від цього тип присудка? Яким він є?

5 Складіть речення з дієсловами-присудками у формі наказового способу.

Хай не одлітають; хай співають.

- Визначте тип присудка. Підкресліть граматичну основу записаного речення.

6 * Прочитайте загадки. Відгадайте їх. Поясніть узгодження присудка з підметом.

1. П'ять плугів одним волом орють. 2. Дві дощечки, дві сестри несуть мене із гори. 3. Четверо яблучок котяться, одно другого не дожене.

(П'ятилемішний плуг і трактор, колеса в возі, лижі.)

1. Присудок узгоджується з підметом у множині, коли підмет виражений словосполученням типу *Остан із Соломією (сіли)*.

2. Присудок узгоджується з підметом у множині і однині: коли підмет виражений сполученням кількісного числівника та іменника у формі називного чи родового відмінка: *Три пари очей на матусю дивились, три світлі надії над нею схилились*. (П. Амбросій) *Душ з п'ять хлопців мстилося коло столу з книжками*. (С. Васильченко) *Вісімсот відкрилось сідел, вісімсот спинилось коней. Протягнулось до дівчатка вісімсот гарячих рук*. (А. Малишко)

3. Присудок узгоджується з підметом у однині при словах *багато, мало, чимало, більшість, частина, решта, група*, що входять до складу підмета. Наприклад: *Наступного дня в село приїхала група робітників*. (А. Чабанівський)

7 Перепишіть, дієслова-присудки, що в дужках, поставте у формі минулого часу. Підмети й присудки підкресліть. Свій вибір аргументуйте.

1. Біля припічка (сидіти) кілька дядьків і (пихкати) цигарками, про щось стиха розмовляючи. 2. В хату (ввалитися) кілька німців та гайдамаків (забрызкати) зброєю. 3. Два з них (стояти) біля порога, ніби скам'янілі. 4. Біля мосту їх раптом (перестріти) три чоловіки в свитках, озброєні і теж на конях. 5. Біля вогнища (сидіти) купка партизанів, (курити) й (грітися). 6. (Зітхнути) десятки грудей.

(А. Головка «Пилипко»)

§ 13. Складений дієслівний присудок

1 Прочитайте речення. Підкресліть у ньому граматичну основу.

Ілько захоплено розповідав про партизанів. (П. Панч)

- Замініть у даному реченні присудок *розповідав* іншим присудком, який би вказував на початок, кінець або продовження тієї самої дії.
- Замініть присудок *розповідав* іншим присудком, щоб він вказував на можливість або бажаність тієї самої дії.

Присудок, виражений двома, а інколи і кількома словами, називається *складеним*.

Складений присудок поділяється на *складений дієслівний* і *складений іменний*.

Складений дієслівний присудок виражається поєднанням інфінітива, що означає конкретну дію (в ньому міститься основне лексичне значення), і допоміжного дієслова-зв'язки, в якому міститься граматичне значення способу, часу, а також значення початку, кінця, тривалості дії, її бажаності чи можливості. Наприклад: Сонце не може загубити своїх ключів. (М. Стельмах)

Основне лексичне значення міститься у формі інфінітива «*загубити*», а допоміжне дієслово-зв'язка вказує на дійсний спосіб, теперішній час та неможливість дії.

Допоміжними бувають:

а) дієслова *стати, почати, перестати, кінчити, могли, хотіти, мусити, братися* і под.

б) прикметники та дієприкметники *повинен, зобов'язаний, змушений, покликаний, здатний, готовий, згоден* і под.

в) сполучення слів *не в силі, не в змозі, у змозі, мати змогу, мати можливість, мати намір, зробити спробу* і под. Наприклад: Селянська птиця-казка збирається злетіти в небо, та не може розлучитися із землею. (М. Стельмах)

Я готовий відповідати за тебе як твій громадянин. (В. Земляк)

А луг пахне дедалі сильніше, і груди не в змозі вмістити, увібрати всю його терпку свіжість. (Є. Гуцало)

2 Прочитайте речення. Вкажіть на відмінності в їх побудові і граматичному значенні. Запишіть речення із складеним дієслівним присудком. Визначте, на що вказують допоміжні дієслова.

1. Талант ніхто не дає і не забирає. – Талант ніхто не може дати і ніхто не може забрати. 2. Остап із Соломією бігли щосили. – Остап із Соломією почали бігти щосили. 3. Остап затоптував вогонь. – Остап продовжував затоптувати вогонь. 4. Усі переправлялися. – Усі були наготові переправлятися.

3 Складіть дві пари речень за зразком попередньої вправи за повістю М. Коцюбинського «Дорогою ціною». Зробіть синтаксичний аналіз речень із складеним дієслівним присудком. Речення запишіть.

4 У тексті прості дієслівні присудки замініть на складені дієслівні. Які додаткові відтінки це вносить у висловлювання?

Квіти для букета обізнані люди зрізують рано-вранці. Тоді вони довго стоять. В іншому випадку вони швидко в'януть. Ви ніколи не робіть букет густий, як віник. Букет лише тоді милує око, коли бачиш усі квіти в ньому.

Зверніть увагу! Не слід плутати інфінітив як основну частину складеного присудка з інфінітивом-додатком. Якщо інфінітив і допоміжне дієслово стосуються однієї особи, то такий інфінітив виступає основною частиною складеного дієслівного присудка. Наприклад: *Із-за хмар почав півколом з'являтися блідий місяць.*

Якщо дію, виражену інфінітивом, виконує «інша особа» – об'єкт, то такий інфінітив є додатком. Наприклад: *Дідусь дозволив мені пиляти і рубати дрова.* (Дідусь дозволив, а рубати і пиляти мав я.)

5 Складіть речення зі складеними дієслівними присудками, використовуючи допоміжні дієслова-зв'язки *стати, мусити, готовий, мати намір*.

6 * Прочитайте. Випишіть речення зі складеним дієслівним присудком. Знайдіть речення з присудком, вираженим складеною формою майбутнього часу (який це присудок?) та речення, в яких інфінітив є додатком.

Великий князь Ярослав Мудрий звелів збудувати Софію на честь перемоги над печенігами. Він хотів бачити її осередком культури, знань, просвіти. Тут будуть навчатися представники різних європейських держав. Це був 1037 рік. (За П. Позняком)

Цар заборонив Тарасові писати та малювати. (З підручника) Починав жевріти схід сонця. (Панас Мирний)

§ 14. Складений іменний присудок

1 Прочитайте. Знайдіть складені дієслівні присудки. В останньому реченні знайдіть присудок, в якому граматичне значення виражене дієсловом-зв'язкою, а лексичне значення іменником. Як називається такий присудок? Зверте свої міркування з поданими нижче відомостями.

Михайло Коцюбинський у творах, що увійшли до «Бессарабського циклу», як ніхто з «немолдовських» письменників, зумів так близько «з середини» співчутливо і по-братньому відбити тутешню дійсність і молдован. А чи не голос крові, не генетична пам'ять у цьому випадку дали знати про себе? Адже мати письменника була за походженням із славнозвісного роду Абазів. Вони (Абази) знаходилися у близьких родинних стосунках з

монаршою молдовською фамілією Василя Лупула. Ми мусимо згадати тут про таємничий голос крові. Михайло Коцюбинський виявляється родичем молдован.

(За К. Поповичем)

Іменний складений присудок утворюється поєднанням дієслова-зв'язки з іменною частиною мови: іменником, прикметником, займенником, числівником, а також дієприкметником або інфінітивом. Лексичне значення такого присудка виражається його іменною частиною. Граматичне значення виражається дієсловом-зв'язкою. *Посадити деревце – залишити про себе найкращу пам'ять.* (В. Стус)

У ролі зв'язки найчастіше виступають дієслова: *бути, стати, ставати, лишатися, зоставатися, робитися, називатися, вважатися, видаватися* та ін.

До іменної частини можуть входити сполучники: *як, мов, що, ніби, точно, немовби* та ін., які вносять у присудок значення порівняння.

2 Запишіть речення. Виділіть граматичну основу. Вкажіть, якою частиною мови виражена іменна частина присудка.

1. Скарб наш – земля. (М. Сингаївський) 2. Басейн був неабиякий. (М. Чабанівський) 3. А ніч була трояндова, бузкова... (Л. Костенко) 4. Вгорі ліс був густіший та ще чорніший. (М. Коцюбинський) 5. Деякі серед черешень були й достиглі. (Є. Гуцало) 6. Був дід людина проста і малописьменна. (О. Довженко) 7. Хто був нічим, той став усім. (В. Сосюра) 8. Він – просто один із перших. (Б. Олійник) 9. Добре працювати – значить виконувати свій обов'язок.

- Сформулюйте правило про способи вираження іменної частини складеного іменного присудка. Знайдіть кілька прикладів у літературному творі, який ви тепер вивчаєте.

3 Переробіть речення за поданим зразком. Запишіть лише речення зі складеним іменним присудком. Усно визначте типи присудків у кожному реченні.

Зразок. Після дощу поле зазеленіло. Поле почало зеленіти. Поле стало зеленим.

Ніч зоріє. Дощ рясніє. Море синіє. Дід пасічникував у рідному селі.

- Визначте, в якому відмінку вживатимуться прикметники як частина складеного іменного присудка.

Зверніть увагу! При наявності дієслова-зв'язки іменна частина складеного іменного присудка, виражена прикметником та іменником, вживається в орудному відмінку.

4 Увиразніть речення, вставивши перед присудком необхідну за змістом частку. Поміркуйте, чому не вживається дієслівна зв'язка бути.

1. Музика – мова почуттів. 2. Мова – дзеркало душі людини. 3. Учитися відмінно – наше завдання.

У теперішньому часі дієслово-зв'язка *бути* вживається рідко або зовсім не вживається. Частіше всього вона нульова.

5 Дайте відповідь на поставлені запитання. Відповідайте реченнями з пропущеною зв'язкою.

1. Що таке дактиль? (Дактиль – це трискладова стопа з наголосом на першому складі). 2. Що називається підметом? А присудком? 3. Що таке словосполучення? 4. Дайте тлумачення слів архітектура, антаблемент, портал. Як ці слова називаються? 5. Що таке керування, узгодження та прилягання? Наведіть приклади. 6. Що таке складений дієслівний присудок?

- Якими мають бути присудки у кожному реченні-відповіді?

6 Прочитайте текст. До якого стилю та типу мовлення він належить?

Мовлення – це мова у дії, у роботі. Мовлення існує у двох формах – усній та писемній. Усне мовлення – це мовлення «звучаще». Воно адресується безпосередньому співрозмовникові. Воно розраховане на слухове сприйняття. Його мета – швидко сприймати висловлюване.

Існує усне розмовне й усне книжне мовлення. Усне розмовне – непередбачене, малопродумане мовленнєва форма. Усне книжне мовлення реалізується у формі лекції, доповіді, офіційного виступу. Воно заздалегідь продумане.

Писемне мовлення – це мовлення, зафіксоване на папері (пергаменті, бересті, камені) за допомогою спеціальних графічних знаків. Воно адресується читачеві і розраховане на зорове сприйняття. Його мета – досягти точності передачі й сприйняття висловлювання. (З підручника)

- У кожному реченні тексту виділіть граматичну основу. Якими є присудки в реченнях, де відсутня зв'язка *бути*? Запишіть останнє речення. Доведіть, що підмет виражається інфінітивом. Додайте дієслово-зв'язку *бути* у формі минулого часу до слова *мета*.

7 * Зіставте подані речення. Визначте їх граматичну основу. Вкажіть, яка різниця в значенні присудків.

1. Т. Шевченко був і художником. Т. Шевченко – художник. 2. Поле було зеленим від озимини. Поле зелене.

- Складіть три речення, в яких би іменна частина складеного присудка, вираженого іменником і прикметником, вживалась у називному і орудному відмінках. Визначте граматичну основу кожного речення. Речення запишіть.

8 Прочитайте уривок. Доведіть, що це текст. Поставте до нього 2-3 питання. Які види речень за метою висловлювання використовує автор? Доберіть свій заголовок.

Чиста криниця

Діти поверталися з лісу. Вони сьогодні ходили в далекий похід. Шлях додому пролягав через невеликий хутірець, що лежить у долині за кілька кілометрів од села. Втоmlені, знесилені діти ледве дійшли до хутірця. Вони зайшли в крайню хату, попросили води. З хати вийшла жінка, за нею вибіг маленький хлопчик. Жінка витягла з колодязя води, поставила на стіл

серед двору, а сама пішла до хати. Діти напилися, відпочили на траві. Де й узялися сили. Відійшли з кілометр від хутірця. Марійка тут і згадала: «А ми ж не подякували жінці за воду». Її очі стали *тривожними*.

Діти зупинилися. Справді, забули подякувати. – Ну що ж..., – каже Роман, – це не велика біда. Жінка вже й забула, мабуть. Хіба варто повертатися через таку дрібницю?

– Варто, – наполягає Марійка. – Ну хіба тобі не соромно перед собою, Романе? Ви як хочете, – каже Марійка, – а я повернуся й подякую.

– Чому? Ну, скажи, чому це треба обов'язково зробити? – питає Роман. – Адже ми такі *потомлені*.

– Бо ми люди. Якби ми були телята, можна було б і не вертатися.

Вона обернулася і рушила до хутірця. За нею пішли всі. Роман постояв хвилину й, зітхнувши, теж поплівся за гуртом.

(В. Сухомлинський)

- Відшукайте речення, в яких автор виражає ідею тексту. Виділіть у цих реченнях граматичну основу. Вкажіть тип присудків і способи вираження основної частини. Що можна сказати про дієслова-зв'язки?
- Зробіть морфологічний розбір виділених слів. Яка їхня синтаксична роль у реченнях?

§ 15. Тире між підметом і присудком

- 1** Прочитайте речення вголос, дотримуючи відповідної інтонації. Зверніть увагу на постановку розділових знаків між підметом і присудком. Схарактеризуйте дієслово-зв'язку як частину присудка. Пригадайте, від чого залежить вживання тире між підметом і присудком.

1. Розум і праця – окраса людини. 2. З розумом жити – тішитися, без ума жити – вішатися. (Нар. тв.) 3. Життя без книги – хата без вікон, тюрма глуха і темна, мов труна. (Д. Павличко) 4. Найбільша помилка – не бачити своєї вади. (Нар. тв.) 5. Людина без книги – риба без води. (Нар. тв.)

Зверніть увагу! В усному мовленні речення з пропущеною зв'язкою мають особливу інтонацію: спочатку голос підвищується на логічно виділеному слові (важливому з точки зору смислу), потім з'являється невелика пауза – і нарешті голос спокійно знижується в кінці речення. Людина без освіти – як сніп без перевесла. (Нар. тв.)

- 2** Прочитайте. Скажіть, що в поданому нижче повідомленні вам відоме, а про що ви дізналися вперше.

Тире ставиться:

1. Між підметом і присудком, де дієслова-зв'язки немає. Підмет і присудок виражаються: а) іменниками: Смерека – дерево, Україна –

європейська держава; б) кількісними числівниками: П'ять по п'ять – двадцять п'ять; в) неозначеною формою дієслова: Життя прожити – не поле перейти. (Нар. тв.)

2. Коли один із головних членів речення виражається неозначеною формою дієслова, а другий – іменником. Вчитися – наше завдання.

3. Коли перед присудком стоять частки це, оце, то, ось, значить. Сміле слово – то наші гармати, світлі вчинки – то наші мечі. (П. Грабовський) Любити – це не тільки по голівці гладити. (Нар. тв.)

4. Якщо підмет виражається особовим займенником, на нього падає логічний наголос, а присудок – складений іменний з нульовою зв'язкою. Я – син народу, що вгору йде. (І. Франко)

Тире не ставиться:

1. Якщо присудок має порівняльне значення і до його складу входять частки як, ніби, наче, неначе, мов, що та ін.: В чужих краях і хліб неначе вата. (М. Тарновський)

2. Якщо перед присудком, вираженим іменником, стоїть частка не: Серце не камінь. Проте якщо логічний наголос падає на підмет, то тире між підметом і присудком ставиться і в цих випадках. Це так зване «авторське» тире.

Пунктограма

Тире між підметом і присудком

- 3** Спишіть речення, розставляючи, де потрібно, тире між підметом і присудком. Підкресліть головні члени речення, зазначте, чим вони виражені. Поясніть правила вживання тире між підметом і присудком.

Гумор велика сила. Веселий сміх здоров'я. Смішного боятися правди не любити. Усміхатися це завжди трішки показувати зуби. (Нар. тв.) Гострий язик ось єдина гостра зброя, яка від постійного вжитку стає ще гострішою. (В. Ірвінг) Найкраща сатира на поганих поетів це дарувати їм чудові твори. (Ф. Вольтер) Мова мов пісня. Промені як вії сонячних очей. (П. Тичина) Природа мудра. Все створила мовчки. (Л. Костенко)

- Зробіть фонетичний розбір слова здоров'я.

- 4** Перебудуйте речення так, щоб між підметом і присудком стояло тире.

Мово рідна, ти ніби життя народу і культури рідної краса. Ти подібна до живої води народу. Мова схожа на сонце. Зневажати мову було і є зрадою народу, зрадою себе. Шевченко був основоположником і найвидатнішим творцем української літературної писемної мови.

(З підручника)

- 5** Складіть прислів'я. Запишіть їх.

Чужа душа
Мир та лад
З піснею дружити

ніколи не тужити.
козацька їда.
чесного губити.

Злодія не бити
Мовчання
І будень і неділя
Хліб та вода

великий клад.
все лінивому безділля.
темний ліс.
найбільший скарб.

- Визначте граматичну основу кожного речення. Поясніть вживання розділових знаків.

6 * Прочитайте текст. Озаглавьте його. До якого типу мовлення та стилю він належить?

Народна пісня була вірною супутницею Шевченкового життя, одним з джерел його творчого *натхнення*. Через журливі або веселі наспіви намагався він передавати свій настрій. Друзі й знайомі Т. Шевченка заслуховувались його співом. В ньому відчувалась душа митця, справжнього народного співця. Поет мав м'який, чистий, дзвінкий голос, тонкий музичний слух.

Шевченко зберігав у пам'яті пісні різних жанрів: обрядові, бурлацькі, рекрутські, історичні та ліричні.

Пісня була для Шевченка і об'єктом наукового пізнання й дослідження. На початку 40-х років він почав збирати і фольклорний матеріал.

Самобутньо *обдарований* митець, людина широких духовних запитів, Шевченко є одним з *наймузикальніших* людей світу.

(З Шевченківського словника)

- Спишіть текст. Виділіть у кожному реченні граматичну основу.
- Знайдіть складені підмети і присудки. Чим вони виражені?
- Чому присудок «зберігав» є простий дієслівний? Доведіть.
- Поясніть правопис виділених слів. Якими частинами мови вони є?

7 Підготуйте повідомлення на тему: «Тире між підметом і присудком». До кожного пункту доберіть свої приклади.

§ 16. Твір-опис місцевості

1 Прочитайте уривок. Які типи мовлення в ньому поєднано? Що в ньому описано? Про що розказано?

Софіївка

Державний заповідний дендропарк «Софіївка» знаходиться в місті Умань Черкаської області. Без сумніву, це один із шедеврів садово-паркового мистецтва. Його називають перлиною України.

Парк було створено у скелястому урочищі Кам'янка поблизу міста. Урочище порізане ярами в багатьох напрямках. Тут протікав звивистий струмок Багно. В цілому Кам'янка мала на той час непривабливий вигляд.

Створення парку розпочалося 1796 року. Було викопано ставки, а з величезних кам'яних брил споруджено гроти та оглядові майданчики. Струмок Багно одягли в граніт і перегородили порогами, влаштувавши мальовничий каскад.

Греблю Верхнього ставка, що одержав назву Солодкого моря, підняли на висоту 22 м вище від рівня Нижнього ставка. Це дало можливість створити фонтан, що б'є вгору струменем заввишки 20 м. Гігантська парабола фонтану грає на сонці всіма кольорами веселки.

Від Солодкого моря прокладено підземний канал, що символізує міфічну річку Стікс. За грецькою міфологією, цією річкою Харон перевозить душі померлих до царства Аїда.

І в парку річка Стікс впадає у так зване Море мертвих.

На березі Нижнього ставка височить скеля.

У парку висаджено дерева місцевих порід та екзотичні рослини з усього світу. Алеї прикрашено статуями античних богів і богинь. Їх виготовляли найкращі скульптори Італії.

Уманський парк є своєрідним еталоном для спеціалістів садово-паркового мистецтва.

(За Г. Храбом і П. Заграничним)

Дендропарк – парк ландшафтного типу, що його створюють на базі природних ділянок лісу і штучного дендрарію (деревних рослин).

Урочище – ліс серед поля або болото серед лісу.

Парабола – крива, кожна точка якої однаково віддалена від даної точки-фокуса.

Еталон – зразок, мірило.

- Визначте стиль тексту. Обґрунтуйте свою відповідь.
- В яких художніх творах вам доводилося зустрічати описи природи та описи місцевості? Чи завжди між ними можна провести чітку межу?
- Чому при описі місцевості, пам'яток історії потрібно знати архітектурні терміни? З якими з них ви вже знайомі?
- Розгляньте кольорову вкладинку № 2; іл. 1, 2. Напишіть твір-опис місцевості за однією із тем: I варіант: «Моя вулиця»; II варіант: «Улюблене місце відпочинку»; III варіант: «У парку».

Ворота міста Кишинева

№ п/п	Завдання	Бали
1.	<i>Прочитайте уважно текст і виконайте письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.</i> Пам'яткознавство Пам'ятка – це предмет збереженої матеріальної культури минулого. Таке визначення дає словник. Пам'ятки історії та культури бувають рухомі й нерухомі. Нерухомі реліквії минулого – це пам'ятки археології та архітектури, монументального мистецтва. До рухомих пам'яток належать твори живопису, скульптури, ужиткові речі, ювелірні вироби, рукописи, документи, книжки. Пам'яткознавство як наука займається лише нерухомими пам'ятками. Що є предметом пам'яткознавства як науки? Передусім – це виявлення їх, дослідження, вивчення, складання паспортів, путівників, опис і класифікація. Крім того, завданням пам'яткознавства є охорона пам'яток, що включає як облік і контроль за їхнім станом, так і заходи щодо їх збереження та реставрації. Досить важливим завданням пам'яткознавства є пропагування та використання пам'яток. Нерухомі пам'ятки мають свої особливості. Розміщення просто неба, здебільшого значні розміри дають змогу оглядати їх усім без винятку. Можливість впливу нерухомих пам'яток надзвичайно велика. <i>Високохудожні пам'ятки без особливих пояснень здатні справляти на людей враження, надовго запам'ятовуються.</i> Нерухомі пам'ятки, на відміну від рухомих, зазнають постійного впливу природних чинників: опадів, вітру, перепадів температури, сонячної радіації, живих організмів. Тож і заходи щодо їх охорони та реставрації мають свої особливості. Пам'яткознавство як наука виникло на стику історії, мистецтвознавства, економічних і технічних наук. (За О. Дуловим) <i>Визначте і запишіть функціонально-смысловий тип прочитаного тексту.</i>	1 (за умови правильної відповіді)
2.	<i>До якого стилю відноситься прочитаний текст? На підтвердження правильності своєї думки наведіть щонайменше три аргументи.</i>	4 (1 б. за правильність відповіді + по 1 б. за кожний аргумент)
3.	<i>Складіть і запишіть по одному питанню до кожного абзацу.</i>	6 (по 1 б. за кожне правильно сформульоване питання)

4.	Із виділеного речення випишіть усі можливі словосполучення.	7 (по 1 б. за кожне правильно виписане словосполучення)
5.	Слова у словосполученнях здатні справляти і надовго запам'ятати зв'язані між собою синтаксичним зв'язком: А.Узгодження Б.Керування В.Прилягання Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
6.	Перепишіть, розкриваючи дужки та вставляючи, де потрібно, пропущені літери й апостроф. Ко...на пам...ятка кул...тури є ще (й) сві...ком, а то (й) учас...ником історичних подій. Пам...ятка ро...повідає про жит...я пращурів, їхні долі. Вона сама є частино... культури й історії, мат...ріальним або духовним втілен... ям культурно... та історично... спа...щини народ... .	8 (по 0,5 б. за кожна правильно виконану операцію)
7.	Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Пам'ятка та пам'ять слова одного кореня. Пам'ятка це щось таке що здатне відновити й берегти людську пам'ять. Кожен народ має спадщину матеріальну й духовну. Пам'ятки духовної культури традиції звичаї обряди твори фольклору тощо. Пам'ятки культури матеріальної споруди деякі твори мистецтва (скульптура живопис мозаїка) деякі ужиткові речі (дзиг'арі посуд килими).	7 (по 0,5 б. за кожен правильно вставлений розділовий знак)
8.	Складіть і запишіть розповідне, питальне і спонукальне речення за темою текстів № 1, № 6, № 7.	3 (по 1 б. за кожне правильно складене речення)
9.	У першому реченні тексту «Пам'яткознавство» присудок — складений іменний. Так Ні Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
10.	Складіть і запишіть по одному реченню за темою «Пам'яткознавство» з простим дієслівним та складеними дієслівним та іменним присудками.	3 (по 1 б. за кожне правильно складене речення)
11.	Складіть і запишіть роздум про роль пам'яток в історії та культурі народу (10-12 речень).	10 б. (3 б. за розкриття теми, + 2 б. за відповідність типові, + 2 б. за відповідність стилеві мовлення, + 3 б. за грамотність)

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 17. Другорядні члени речення

1 Прочитайте. Визначте основну думку тексту.

Автопортрет Тараса Шевченка

Ніколи раніше не малював Тарас олією. А що як спробувати написати олією автопортрет? Тарас відчинив навстіж вікно, поставив біля себе велике дзеркало. Пильно й прискіпливо почав роздивлятися кожную рисочку свого обличчя, ніби бачив його вперше.

Зробив підмальовок, тоді взявся за пензлі. Невдовзі з темного овалу полотна виступило бліде й змарніле юнацьке обличчя. Тарас нещодавно перехворів, тому очі глибоко позападали, вилиці виступили чіткіше.

Сумна втома *зачаєна* у невеликих темних очах. Глибокою зморшкою перерізане високе світле чоло. Безрадісний вираз застиг на блідому обличчі. Тарасові – 26 років. Лише два роки минуло, як він *викуплений з кріпацтва*. Та нидіють у рабстві сестри і брати. Скільки кривди та горя навколо!

(За Д. Красицьким)

- З'ясуйте значення слів *автопортрет, олія, пензель, вилиці*.
- Пригадайте, які існують види другорядних членів речення. Що вони означають? На які питання відповідають?
- Знайдіть у тексті по два приклади кожного другорядного члена.
- Визначте синтаксичну роль виділених слів. Якими формами дієслова вони є? Доведіть.
- Чи можна погодитися з думкою, що другорядні члени речення менш важливі для вираження думок, ніж головні? Адже слово другорядний означає: не основний, менш важливий. Щоб перевірити цю гіпотезу, здійсніть експеримент. Знайдіть у тексті опис зовнішності Тараса Шевченка. А тепер прочитайте його, залишивши лише граматичні основи. Що у вас вийшло? Зробіть висновок про роль другорядних членів у мовленні.
- Розгляньте репродукцію автопортрета Т. Шевченка (кольорова вкладка № 2; іл. 3).
- Зіставте словесний портрет Д. Красицького з зображенням.
- Складіть і запишіть власний текст-опис (6-7 речень). У кожному реченні визначте головні і другорядні члени.

Другорядні члени речення – додаток, означення, обставина пояснюють головні члени і вступають з ними в об'єктні, означальні чи обставинні відношення.

2 Спишіть текст, вставляючи замість крапок пропущені літери.

В...ликий українс...кий поет співчутливо став...вся до молдовс...кого народу. В Шевченкових творах звучит... мотив спільної борот...би українс...кого і молдовс...кого народів проти іноземних загарбників («Гайдамаки»). Шевченко виступив на захист усіх уярмл...них народів «од молдованина до фіна».

Твори Шевченк... набули пошире...я серед молдовс...кого народу ще до п...рекладу їх молдовс...кою мовою. Прожива...я на тер...торії Молдавії українс...кого населе...я обумов...ло той факт, що найвідоміші пісні на слова Шевченк... співалис... як свої рідні. Молдовс...кі ч...тачі мали можливість... позна...омитися з творами Шевченка відразу після появи «Кобзаря» (1840).

Спр...яли популяр...зації творчості Т. Шевченк... й гастролі в Молдавії українс...ких т...атральних труп.

(За Шевченківським енциклопедичним словником)

- У двох останніх реченнях визначте головні і другорядні члени.

§ 18. Додаток

Додаток – другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або по відношенню до якого ця дія відбувається. Додаток відповідає на питання непрямих відмінків: кого? – чого?, кому? – чому? кого? – що?, ким? – чим?, на кому? – на чому?

Найчастіше додаток виражається **іменником** чи **займенником** (з прийменником або без) у формі непрямих відмінків: Сонце йде і за собою день веде. (Т. Шевченко)

Крім того, додатком може виступати будь-яка частина мови, що має значення іменника:

1. **Прикметник**: Не завидуй багатому: багатий не знає ні приязні, ні любові. (Т. Шевченко)

2. **Числівник**, часто в сполученні з іменником: Посадила стара мати три ясени в полі. (Т. Шевченко) Семеро одного не ждуть. (Нар. тв.)

3. **Дієприкметник**: Вовк і лічене бере. (Нар. тв.)

4. **Неозначена форма дієслова**: Дочка вечерять подає. (Т. Шевченко) Такий додаток називають ще інфінітивним.

5. **Прислівник** у сполученні з іменником: Я поховав немало слів. (Д. Павличко)

6. **Вигук**: Протягли своє ку-ку-рі-ку горлаті півні. (Панас Мирний)

Усі додатки, крім інфінітивних, поділяються на **прямі** й **непрямі**.

Прямий додаток залежить від перехідних дієслів, стоїть у формі знахідного відмінка (кого? що?) без прийменника і означає предмет, на який безпосередньо спрямована дія присудка: Шука козак свою долю, а долі немає. (Т. Шевченко)

Прямий додаток може стояти і в родовому відмінку:

а) якщо перед перехідним дієсловом є заперечна частка **не**: Бровко мовчить, і я мовчу, води не сколочу. (Л. Глібов);

б) якщо дія переходить на частину предмета, наприклад: Біля печі мати висунула горщик і в миску насипала (чого?) борщу – але ... вилила (що?) весь борщ. (А. Головка)

Усі інші **додатки** – **непрямі**, вони стоять у формі знахідного відмінка з прийменником або іншого непрямого відмінка і означають об'єкт, на який безпосередньо дія не спрямована, а лише якоюсь мірою стосується його: В пасіці пахло медом, пахло молодістю травом та польовими квітками. (І. Нечуй-Левицький)

Увага! Він повернувся (куди?) до Кишинєва – обставина, але Він звик (до чого?) до Кишинєва – додаток.

1 Знайдіть у реченнях додатки і вкажіть способи їх вираження.

1. Ніч осіння на дощі та тумани багата. (*Леся Українка*) 2. Чи ж неповторне можна повторити? (*Л. Костенко*) 3. В гаю на мене хтось сипнув листками... (*Б. Кравців*) 4. Я тобі наказую мовчати. (*Ю. Яновський*) 5. Ні одного бездумного рядка, ні однієї мислі неживої, ні одного невістражданого слова не віддавай на строгий суд людей. (*Н. Забіла*) 6. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому. (*М. Коцюбинський*)

2 Доповніть речення додатками, маючи на увазі, що в усіх трьох випадках йдеться про Молдову.

Ми любимо..., пишаємося..., звикли... .

- Поясніть, від чого залежить вибір відмінкових форм вжитих вами слів.

3 З чого відразу, навіть без запитань, видно, що тут немає словосполучень з прямими додатками?

Вважати за обов'язок, упоратися зі справами; заплатити за газети, загорнути у папір, залучати до роботи, застерегти від небезпеки, натиснути на гальма, потрібний людям, благоустрій міста, диригувати оркестром.

4 Переробіть стверджувальні речення на заперечні. Як зміниться форма прямого додатка?

1. Мірошник мав млин. 2. Він підвів очі на воду. 3. Він взяв велику палицю. 4. Він зробив щось.

5 * Перепишіть уривок. Визначте головні члени речення та додатки прямі і непрямі.

Відомий український письменник і громадський діяч Олександр Якович Кониський ступив на ниву української культури під впливом Т. Шевченка, чиєю поезією захопився змолodu. Поряд з інтенсивною працею в багатьох жанрах літератури й публіцистики він зробив значний внесок у шевченкознавство. Він досліджував хронологію творчості поета, текстологію його творів. Останні десять літ життя Кониський присвятив створенню біографії Шевченка. Дослідник так перейнявся долею великого національного поета, що якимось пережив щось незвичайне. Одного разу після безсонної ночі Кониський вийшов на ґанок і опинився у хмарі густого морського туману, він відчув біля себе постать Тараса Шевченка. То була галюцинація. Книжка Кониського – найкраща біографія поета.

(В. Смілянська)

- Кого з біографів Т. Шевченка ви знаєте? Пригадайте, хто написав «Дитинство Т. Шевченка».

6 Уявіть найяскравішу картину свого дитинства. Опишіть її (8-10 речень).

- У кожному реченні підкресліть граматичну основу і додатки.

§ 19. Означення.

Узгоджені і неузгоджені означення

1 Прочитайте. Знайдіть члени речення, які виражають різні ознаки предметів. На які питання відповідають такі другорядні члени? Як вони називаються? Що ви про них знаєте?

Їхав панок морквяний,
Коник буряковий,
Кожушина горіхова,
Жупан лопуховий.
Сіделечко капустяне.
Стремена з берези.
Пістолети з качана,
Кулі з бараболі,
А шабельки з пастернаку,
А ножни з квасолі.

(Народна творчість)

Означення – другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета, його якість, властивість, приналежність, кількість і відповідає на питання *який?, чий?, котрий?, скількох?, скільком?, скількома?, на скількох?*

Залежно від типу зв'язку з означуваним словом означення поділяються на узгоджені і неузгоджені.

1. **Узгоджене означення** до означуваного слова приєднується зв'язком узгодження (воно має такий самий рід (в однині), число та відмінок, що й означуване слово).

Узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, числівниками та займенниками (крім особових *його, її, їх*). Наприклад: *Осінній* холодок над *спраглою* землею *гартоване* шатро широко розіп'яв. (М. Рильський) Вже *перший* сніг кружляє над землею і тихо падає. (М. Рильський) У кожнім слові є душа своя. (А. Малишко)

У ролі узгоджених означень можуть виступати дієприкметникові звороти. Якщо вони стоять після означуваного слова, то виділяються паузою, а на письмі – комою. Наприклад: *Сонце, ще не сховане за хмари*, пекло щедро. (В. Собко)

2. **Неузгоджене означення** до означуваного слова приєднується зв'язком керування або прилягання.

Неузгоджені означення виражаються іменниками, особовими займенниками (*його, її, їх*) у значенні присвійних, прислівниками, неозначеною формою дієслова, словосполученням: І слово (яке?) правди понесли по всій невольничій землі твої апостоли святії. (Т. Шевченко) Любіть

Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу (чию?) її, вічно живу і нову, і мову (чию?) її солов'їну. (В. Сосюра) Команда (яка?) шикуватися вивела Маковея з важкого забуття. (О. Гончар) Із дверей (яких?) навпроти пробивається тоненька смуга світла. (С. Васильченко) Уперед біг невеликий хлопчик (який?) літ восьми. (Панас Мирний)

2 Знайдіть у реченнях узгоджені означення. Чому їх так називають? Якою частиною мови вони виражені?

1. Там море дере свою синю одежу об гострі скелі на білі клапті і закидає ними весь берег. 2. Під ногами шелестіли цілі замети сухого покрученого листя. (Із творів М. Коцюбинського) 3. За дванадцятьма мостами сивий Дніпро встає. (А. Малишко) 4. Місяць другий вже ведеться нескінченна та облога. (Леся Українка)

3 Випишіть словосполучення у дві колонки залежно від того, яке в них означення: 1) узгоджене; 2) неузгоджене.

Хлопець в окулярах, світильники чудової роботи, темні шпалери, дзиглик з дуба, різьблений аналой, ліжко з витими колонами, голі лупані стіни, вікна з багатьма кольоровими шибками, розвалена груба, строкатий килим, видовище не з приємних.

- Складіть опис кімнати (усно), використовуючи ці словосполучення.

Зверніть увагу! У словосполученнях типу цвіт калини від головного до залежного слова можна поставити два питання: *морфологічне* – цвіт (чого?) калини і *синтаксичне* – цвіт (чий?) калини. Перше допомагає визначити, в якому відмінку вжите залежне слово, а друге дозволяє встановити, яким членом речення воно виступає.

Таким чином, щоб правильно визначити, яку синтаксичну роль виконує слово – додатка чи неузгодженого означення, потрібно поставити синтаксичне запитання.

Крім того, неузгоджені означення часто можна замінити узгодженими: руки матері – материні руки, сукня з льону – льняна сукня. Але така заміна не завжди можлива. Наприклад: підручник з фізики.

Якщо головне слово є віддієслівним іменником, то залежне слово виступає в ролі неузгодженого означення за умови, що воно позначає творця дії: розмова (чия?) хлопців, бо хлопці (самі) розмовляють. В інших випадках залежний іменник виступає в ролі додатка: оформлення (чого?) документів, бо оформлюють (що?) документи (не відомо, хто їх оформлює).

4 Замініть узгоджені означення на неузгоджені.

Зразок. Нові вовняні шкарпетки – нові шкарпетки з вовни.

Ароматний айвовий напій, свіжий морський запах, посудомийний апарат, бездонна прірва, п'ятнадцятирічний юнак, каракулева шапка, риб'ячий жир, беззвучна ніч.

Зверніть увагу! Узгоджені означення здебільшого лише констатують певну ознаку предмета; неузгоджені – виділяють, підкреслюють наявну ознаку, зосереджуючи на ній нашу увагу. Неузгоджені означення можемо поширювати залежними словами для глибшої характеристики предмета (пор.: каракулева шапка – шапка з *нового сірого* каракуля).

5 Спишіть. Підкресліть означення і з'ясуйте їх вид. Чим вони виражені? Яким способом зв'язані з означуваним словом?

1. Народ мій е! В його гарячих жилах козацька кров пульсує і гуде! (В. Симоненко) 2. То цвітом липи пахнуть вечори, дурманять пахощами м'яти... (Б. Кравців) 3. Над селом небо осені плаче. (В. Сосюра) 4. Весна іде! В повітрі молодому далекий крик мандрівних журавлів вже розітнувся. (Б. Грінченко) 5. Зосталася тільки надія одна: надія вернутись ще раз на Україну. (Леся Українка) 6. Придбав Максим собі сина на всю Україну. (Т. Шевченко)

6 Спишіть. Поясніть вживання майстрами слова узгоджених чи неузгоджених означень у наведених прикладах.

1. Вчителька була красуня, з вогнистими очима, пшеничним повним свіжим обличчям, чорними, наче мальованими, брівками та незвичайною посмішкою. 2. Ця чарівна жінка брала підручник, як чарівний сувій, розгортала його і водила нас по рідній землі, зазірала в глибини шахт і безодні морів. (І. Сенченко) 3. Дід Дягіль неквапливо сковзнув з води, зашкutilьгав замлілими ногами. 4. Присадкуватий, незграбний, у широких вовняних штанах та в пофарбованій у якусь буро-сірувату фарбу полотняній сорочці, в засмальцьованій шапці, босий, він нагадував старого, вилялого ведмеда, якого галасливі цигани примушують танцювати по ярмарках. (Ю. Збанацький).

- До яких типів мовлення належать уривки?
- * Опишіть своїх близьких (когось із них), використовуючи узгоджені та неузгоджені означення (10-12 речень).

§ 20. Прикладка – різновид означення

1 Прочитайте речення.

1. Картина Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», над якою він працював майже 12 років, викликала дуже суперечливі відгуки. 2. Неоціненну допомогу надав Рєпіну Дмитро Яворницький – *видатний український історик енциклопедичних знань*. 3. Сірко, *кошовий отаман*, стає центральною постаттю другого варіанту картини. 4. Картина-шедевр була відзначена золотою медаллю на міжнародній художній виставці у Мюнхені.

- Ще раз розгляньте картину «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Що ви знаєте про створення цього шедеву та про його автора?

- Які питання і від яких членів речення можна поставити до виділених слів? Чи можна вважати їх означеннями?

Прикладка – це різновид означення, що виражається іменником. Вона називає ознаку предмета і водночас дає йому іншу назву:

- вказує на професію, рід занять, національність, вік;
- виступає власними назвами міст, сіл, річок, книг, газет, заводів, установ тощо.

Прикладка буває **непоширена** (виражена одним словом) і **поширена** (виражена сполученням слів) і відповідає на питання **я к и й**?

Н а п р и к л а д : То плаче небо зорями-*сльзьми* над нами. (*Леся Українка*)
Я хочу на озеро *Світязь*, в туман таємничих лісів. (*Л. Костенко*)

Захопленої оцінки кишинівських критиків удостоїлась п'єса «*Наталка Полтавка*» І. Котляревського. (*К. Попович*) Семен любив свою неньку, *стару Кайдашиху*. (*М. Коцюбинський*)

2 Зіставте неузгоджені означення-іменники з прикладками. Які відмінності між ними?

Учні-восьмикласники – учні *восьмого класу*; *дівчина-красуня* – дівчина *з красивим обличчям та душею*.

- Змінійте поступово відмінок слів *дівчина* та *учні*. Чи змінюватиметься відповідно відмінок слів *восьмикласники* та *красуня*?
- Чи є ці слова узгодженими прикладками?
- А як поведе себе словосполучення *восьмих класів*? Чи буде воно змінюватися разом із зміною відмінка слова *учні*.
- Чому воно є неузгодженим означенням?

Для прикладки обов'язковим є узгодження лише у відмінку. Узгодження в числі – необов'язкове.

3 Прочитайте речення. Знайдіть у них прикладки. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть вибір форми прикладки. Підкресліть прикладки.

1. І гірко плаче Ярославна в Путивлі-(град) на валу. (*А. Малишко*)
2. Виступає круглий місяць з (сестра)-зорею. (*Т. Шевченко*)
3. Берези білі в (перли)-росах. (*С. Черкасенко*)
4. Сувор ласка в (мати)-природі. (*М. Доленго*)
5. Скатертину-(самобранка) хтось нам розстелив кругом. (*П. Тичина*)
6. А молодь уже співала... і милувалася з вогненних (джмелі)-іскор. (*З. Тулуб*)
7. І встане постать (бунтар)-поета на місці (деспот)-царя. (*М. Рильський*)

- Визначте відміну та групу іменників *бунтар*, *цар*. Поставте їх у форму орудного відмінка однини.
- Чому прикладки вважаються непоширеними в прочитаних вами реченнях?

Прикладка стоїть, як правило, у тому ж відмінку, що й означуване слово: у місті *Кишиневі*, під містом *Кишиневом*; на річці *Дністрі*, понад річкою *Дністром*.

Не узгоджуються з означуваним словом ті прикладки, що беруться у лапки: журнал «*Кодри*», у журналі «*Кодри*», видавництво «*Вища школа*», у видавництві «*Вища школа*».

4 Розгляньте таблицю.

Розділові знаки при прикладці	
Дефіс ставиться, якщо 1. Прикладка є видовою назвою і стоїть перед означуваним словом, що є родовою (більш широкою) назвою: <i>звіробій-трава, конвалія-квітка</i> . 2. Прикладка – власна назва стоїть перед означуваним словом: <i>Ведмідь-гора, Путивль-град</i> . 3. Прикладка і означуване слово є загальними назвами і не можна встановити, яке значення ширше, а яке вужче: <i>бунтар-поет і поет-бунтар, учитель-фізик і фізик-учитель</i> . 4. Прикладка входить до складу терміна: <i>жук-королд, льон-довгунець, твір-опис</i> .	Дефіс не ставиться, якщо 1. Прикладка – видова назва стоїть після означуваного слова: <i>трава звіробій, шапка кубанка, квітка конвалія</i> . 2. Прикладка – власна назва стоїть після означуваного слова: <i>гора Ведмідь, град Путивль</i> . 3. Прикладкою є загальноприйняті в побуті назви людей: <i>добродії пасажири, пан директор</i> .
У лапки беруться 1. Приклади – назви підприємств, організацій, установ: <i>фабрика «Іонел», гурт «Сусіди»</i> . 2. Назви газет, журналів, творів літератури та мистецтва: <i>журнал «Дивослово», п'єса «Невільник»</i> . 3. Назви поїздів, пароплавів: <i>поїзд «Молдова», пароплав «Тарас Шевченко»</i> . 4. Назви спортивних товариств, клубів, команд тощо: <i>футбольна команда «Зімбру»</i> . 5. Назви побутових предметів: <i>пальна машина «Аурика», цукерки «Метеорит»</i> .	У лапки не беруться 1. Назви автобусних і залізничних маршрутів: <i>автобус Кишинів–Київ, поїзд Москва–Софія</i> . 2. Назви міст, сіл, річок, озер: <i>місто Умань, річка Гиржавка</i> . 3. Назви підприємств, установ тощо, якщо перед ними є слова <i>імені, пам'яті</i> : <i>ліцей імені М. Коцюбинського</i> .

- Доберіть по два приклади до кожного пункту таблиці.

Пунктограма
Дефіс і лапки при прикладці

5 Прокоментуйте написання прикладок.

Бібліотека імені Лесі Українки, газета «Столиця», громадяни пасажири, заєць-русак, село Іванча, Хорол-річка, жук-олень, місто-трудівник, квітка конвалія, Зимонька-снігуронька, автобус Тирасполь-Херсон, картина «Казашка Катя», гімназія імені І. Нечуя-Левицького, жаба-бик, механік-водій, генерал-лейтенант, річка Раставиця.

6 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть правила вживання дефіса і лапок при прикладці.

1. І хто Поезію царицю посміє кинуть у в'язницю. (М. Вороний) 2. Вдарим по струнах з колишньою силою, піснею бурею, піснею силою. (Олександр Олесь) 3. Лісова пісня Лесі Українки де в чому перегукується з прекрасною повістю М. Коцюбинського Тіні забутих предків. (З журналу) 4. Великий набуток Куліша прозаїка – роман Чорна рада, який Іван Франко назвав «найліпшою історичною повістю в нашій літературі». (Б. Степанишин) 5. На десять верств од берега Дніпра йдуть такі гори і спускаються круто в

долину, кудюю тече річечка Расава. (І. Нечуй-Левицький) 6. В безкраїм небі сонце велетень палає. (Б. Грінченко)

- Перші три речення розберіть за їх членами.

7 Випишіть словосполучення у дві колонки: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо.

Юнак (богатир); птах (орел); вітер (пустун); (красуня) квітка; сніжинки (пушинки); квіти (калачики); пароплав (гігант); (переможець) воїн; трава (деревій); одуд (птах); заєць (біляк); гора (Говерла); Реут (річка); риба (пилка); учитель (математик); риба (короп).

- Складіть три речення з будь-якими з цих словосполучень. Визначте прикладки.

8 * Складіть і запишіть невеликий твір за картиною І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (8-10 речень). Прикладки підкресліть.

§ 21. Обставина. Види обставин

1 Прочитайте уривок. До якого типу мовлення він належить? Визначте «дане» та «нове» кожного речення.

На степу лагодиться летюча гроза. З півночі виповзла сіра хмара. Зайняла половину неба і пливе мовчки, рішуче.

Табунцем зляканих пташок перебігли над хлібами круглі тіні. І знову – сонце. Пшениці і ячмені спустили колоски нижче. Цвіркуни ляцять уїдливо, люто...

І саме тоді, коли ще нічого не ждеш, просто з чистого неба починають падати рідкі зернисті краплі. Впаде крапля на дорогу, стрільне курявою.

І раптом дощ, рясний, краплистий дощ заскакав по-чудернацьки, сипонув по степу.

(В. Бабляк)

- Чи доводилось вам спостерігати за коротким дощем улітку? Як все оживає, умившись цілющою небесною водою? Опишіть цю картину.
- Знайдіть обставини. На які питання вони відповідають?
- Якими частинами мови виражені?
- Від яких членів речення залежать?
- Якими типами зв'язку (керування чи прилягання) поєднуються зі стрижневими словами?

2 Скористайтеся таблицею.

Обставини. Види обставин за значенням		
Вид обставини	На які питання відповідає	Приклади
1. Способу дії	як? яким способом?	Яблуні дихають цвітом <i>росяно, червоно, біло</i> . (А. Малишко)
2. Міри і ступеня	як? в якій мірі? скільки разів?	<i>До болю близька, до сліз дорога</i> ця земля під ногами. (І. Нехода)

3. Місця	де? куди? звідки?	Журливий спів <i>далеко</i> лунав над імлістими луками. (О. Гончар) Місяць поволі скочувався у лісову гущавину. (М. Стельмах)
4. Часу	коли? як довго? з якого часу? до якого часу?	Що можеш зробити <i>завтра</i> , зроби <i>сьогодні</i> , що маєш з'їсти <i>сьогодні</i> , з'їж <i>завтра</i> . (Нар. тв.)
5. Причини	чому? через що? з якої причини? від чого?	Від прудкої ходи Остапові зробилося душно. (М. Коцюбинський)
6. Мети	для чого? навіщо? з якою метою?	Дівчата вийдуть воду <i>брать</i> . (Т. Шевченко)
7. Умови	при якій умові? за якої умови?	<i>Не зоравши</i> , не посієш. (Нар. тв.)
8. Допустовості	незважаючи на що? всупереч чому? наперекір чому?	<i>Незважаючи на маленький вітерець</i> , парило й робилося душно. (Гр. Тютюнник)

Обставина – другорядний член речення, який характеризує дію, стан, рідше – ознаку, називаючи їхній спосіб, міру, місце, час, причину, мету, умову.

Обставини в реченні характеризують насамперед присудок, а також інші члени речення, виражені дієсловом, прикметником або прислівником.

Обставини найчастіше виражаються прислівниками, дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами, іменниками в непрямих відмінках, інколи інфінітивом (обставина мети).

3 Розгляньте кольорову вкладки № 3; іл.1. Прочитайте текст. Які типи мовлення у ньому поєднано? До якого стилю він належить?

Усі, хто приїжджає до столиці України, насамперед відвідують Золоті ворота і Софійський собор.

Золоті ворота були головним в'їздом до центру столиці. За ними красувалися у своїй величч церкви. Головний в'їзд до «города Ярослава» був досить складною військово-інженерною двоярусною конструкцією. До нижнього ярусу воріт – прямокутної вежі заввишки 15 м – з обох боків примикав вал. Від поля до головної вежі пролягав бойовий майданчик, трохи нижчий за вежу. Рівень бойового майданчика та висота основної башти відповідали рівневі валу та галереї. Це давало можливість воїнам пересуватися вздовж валу під час бойових дій.

Усередині ворітної вежі був до міста проїзд. Зверху ворітної вежі було збудовано церкву Благовіщення. Перед Золотими воротами з боку поля був рів завширшки 15 м, глибиною 8 м. Через нього перекидався підйомний міст.

Через свою неприступність Золоті ворота наводили жах на завойовників. Навіть монголо-татари 1240 року не посміли взяти їх штурмом, незважаючи на наявність стінобитних машин. Тільки захопивши Київ, вони зруйнували ворота.

Напівзруйновані Золоті ворота аж до середини XVIII століття були в'їздом до центральної частини Києва.

1648 року після перемоги під Жовтими Водами через них з військом тріумфально в'їхав до столиці Богдан Хмельницький.

У 1982 р. до відзначення 1500-ліття Києва над Золотими воротами було зведено павільйон-реконструкцію.

- Знайдіть обставини. Визначте їх вид. Чим вони виражені та від яких слів залежать?
- Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

4 Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Знайдіть обставини, виражені дієприслівниковими зворотами та стійкими (фразеологічними) сполученнями.

1. У надвечір'я прих...лившись, задумалась г...ряча мить. Та вранці, у росі обмившись, її промінч...к уже горить. (*Л. Рудавська-Вовк*) 2. Відступала простуж...на осінь, пр...криваючи відступ дощ...м. (*Л. Талалай*) 3. Там стояла з давніх-дав...н пасіка його батька. (*І. Нечуй-Левицький*) 4. За вітром слава пол...тіла по всіх усюдах і кутках. (*Л. Глібов*) І вдень і вночі бачу я перед собою ясні оченьк... дівочі. (*Леся Українка*) 5. Штрафи посипал...сь на зар...бітчан як із рукава. (*О. Гончар*)

- Спишіть речення, вставляючи пропущені літери. Підкресліть обставини, визначте їх вид.
- Прокоментуйте вживання розділових знаків.

Зверніть увагу! Члени речення, виражені фразеологічними зворотами, розділовими знаками не виділяються.

5 Перебудуйте речення, замінивши один із присудків обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом. Запишіть перебудовані речення, розставляючи, де потрібно, розділові знаки.

1. Вітерець прошумів за ліси, сколихнув обабіч пшеницю. 2. Сонце заходить і цілує гай. 3. Степ струснув з себе росу і горить жовто-зеленим кольором. Коли ідеш у гостину, бери хліб у торбину.

6 Розгляньте кольорову вкладинку № 3; іл.1. Уявіть, що ви відвідали павільйон-реконструкцію «Золоті ворота». Розкажіть про свої враження, вживаючи в ролі обставин подані нижче слова та словосполучення.

Хвилюючись, за часів Київської Русі, правдиво відтворені, прямо перед нами, знизу, зверху, по обидва боки, з гордістю, святково та урочисто, незважаючи на лихоліття, назавжди в серці.

- Запишіть складений текст. Обставини підкресліть.

§ 22. Порівняльний зворот

1 Прочитайте. Зверніть увагу на виділені слова. Якими членами речення вони виступають?

1. Неначе білі пави, пливуть хмарки у небі. (*М. Рильський*) 2. Дві години збігли мов одна мить. (*М. Олійник*) 3. Стежина, неначе лоза виноградна, пнеться по білій стіні гори. (*Д. Павличко*)

Порівняльний зворот – це сполучення слів, яке шляхом порівняння одних предметів з іншими образно характеризує їх. Наприклад, у реченні: *На небі висипали зорі, як золоте насіння. (І. Нечуй-Левицький)* – зорі порівнюються із золотим насінням за допомогою порівняльного звороту *як золоте насіння*.

Порівняльні звороти вводяться в речення за допомогою сполучників *як, мов, немов, наче, неначе, неначебто, ніби, ніж* та ін. Найчастіше порівняльний зворот буває в реченні обставиною способу дії, рідше – присудком, означенням або прикладкою.

На письмі порівняльні звороти, як правило, виділяються комами.

Н а п р и к л а д : Як парость виноградної лози, плекайте мову. (М. Рильський)

Кома не ставиться:

1. Коли порівняльний зворот є простим присудком:

По пшениці теплий вітер хвилями гуляє, молодую пшениченьку *неначе* *гойдає*.

2. Коли порівняльний зворот є іменною частиною складеного присудка: *Спомин був як блискавка. (М. Рильський)*

3. Коли він є прикладкою: Шевченко як поет відомий усьому людству.

4. Якщо він супроводжується частками *майже, зовсім, не*: Працюючи наполегливо, уже через рік я вчився *майже як справжній відмінник*. Усе у них *не як у людей*.

5. Якщо він став частиною стійкого сполучення слів: *білий як сніг, лле як з відра, гострий як ніж, червоний як рак, сильний як лев, упав як підкошений, холодний мов лід*.

Пунктограма

Кома при порівняльному звороті

2 Прочитайте текст. Визначте тип мовлення. Знайдіть порівняльні звороти. Поясніть їхню роль як засобу художнього зображення.

Був пишний травневий вечір. Синє небо було прозоре та глибоке, неначе вода коло берега в морі. На небі подекуди плавали білі хмарки, як лебеді. Покроплена дощиком земля ніби дихала пахощами весняних квіток. Якась ніжна, ніби дівоча, краса була розлита в тих пишних та делікатних білих, синіх і рожевих фарбах та сутінках неба.

Зірниця зійшла на небо й ніби гуляла по рожевих хмарах. Тихий рожевий світ обливав її чудове, матово-біле лице та руки, наче виточені з слонової кості. Великі чорні очі блищали, як зорі.

(Іван Нечуй-Левицький)

- Спишіть. Визначте, якими членами речення виступають порівняльні звороти.
- Поясніть вживання розділових знаків при них.

3 Поясніть, чому в одних реченнях перед сполучником **як** кома вживається, і чому вона відсутня в інших реченнях.

1. Мої сини як зима і весна. Старший меткий і проворний, як задерикуватий зимовий день. Молодший – неврівноважений, як весняна

повінь. (Ю. Яновський) 2. Кругом поле, як те море широке, синіє. (Т. Шевченко)

4 Складіть і запишіть речення з порівняльними зворотами.

Неначе казка, як пишні квіти, мов сонце, ніби зорі на небі, наче лісова царівна, ніби колише, мов зачарований.

5 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Спишіть, розкриваючи дужки, вставляючи пропущені букви та розділові знаки.

Сонце дуже п...кло. В повітрі піднялася якась ва...ка пара, душна гаряча (не)наче в лазні. (З)за в...рхів далеких гір вискочили круглі хмари, білі як срібло. Слідом за ними висунулись чорні хмари. Деся далеко зам...готіла блискавка, бліда дрібненька (не) наче хтось грався перекидаючись по небі золотими м...ячиками. (На) дворі стало (по) ночі як в пізній темний вечір.

Блиснула страшна блискавка завш...ршки з долоню. Вона вискочила з хмар мов огня...ий змії вмиль скрутилась звилася як гадина і оп...резала (пів) неба. Вдарив страшний грім.

Посипались рі...кі краплі дощу, в...ликі як лісові горіхи ва...кі як ро...топл...не оливо. А потім одразу полив дощ як з відра. Здавалось, ніби розверзлись н...беса і звідтіль л...лась ціла річка на землю.

(За І. Нечуєм-Левицьким)

- Порівняльні звороти підкресліть. Визначте їх синтаксичну роль.

§ 23. Опис пам'яток історії та культури.

Творчий переказ

1 Прочитайте текст. Які типи мовлення в ньому поєднано? До якого стилю він належить?

Софія Київська – перлина світової архітектури

Як повідомляє «Повість врем'яних літ», 1037 року Ярославом Мудрим збудовано православну святиню, присвячену Премудрості Божій – Святій Софії.

Собор став не тільки головним храмом Київської Русі, а й громадським та культурним осердям держави. В ньому садили князів на престол, приймали чужоземних послів. При храмі діяв гурток із значенням давньоруської академії, тут перекладали, переписували і коментували книги з іноземних мов, діяла школа.

На площі біля собору збиралося київське віче. Прямокутну споруду Софії Київської в давнину оточували два ряди критих *галерей*. На східному фасаді було п'ять вівтарних напівкруглих виступів (*апсид*).

Із західного боку височіли дві башти зі сходами, які вели на другий поверх. Там розміщалися хори, де під час богослужіння знаходився князь із сім'єю.

Перед головним входом здіймався мармуровий *портик*. Собор вінчають тринадцять куполів, які поступово підіймаються від крайніх малих до центрального великого. Покриті вони листовим свинцем. Сірі куполи добре гармоніювали з рожевими стінами.

Внутрішній простір храму зберігся з XI ст. без особливих змін. Його інтер'єр вражає архітектурною довершеністю. Оздоблений він чудовими *фресками* і дивовижною мозаїкою. Фрески Софійського собору цікаві й різноманітні за своїм змістом. Вони виконані з гідною подиву колористичною та композиційною майстерністю. Крім традиційних зображень святих, сцен євангельського циклу, надзвичайну цінність становлять світські сюжети: сімейний портрет Ярослава Мудрого, сцени полювання, зображення музикантів.

Крім фресок, на стінах собору багато чудових мозаїчних зображень. Вони виконувалися із шматочків різнокольорового скла. Їхня палітра нараховує 177 відтінків кольорів. Мозаїчними композиціями прикрашені центральна *баня*, головний *вівтар*. У *склепінні* вівтаря постає шестиметрова постать Марії-Оранти з піднесеними руками. Плащ, що спускається з її голови на плечі, червоногарячого, царственного кольору. Синє плаття символізує небесну сутність її, золоті смужки одягу Богоматері – то божественність. У вівтарній *ніші* під фігурою Богоматері на півокругленій стіні зображено сцену Євхаристії (причастя апостолів). Христос подає своїм учням-апостолам хліб і вино, що символізує тіло і кров Христа, якими Він пожертвував, коли прийняв мученицьку смерть – спокутовуючи гріхи людей.

(За фотокнигою-гідом «Київ. Столиця України та її визначні місця»)

Оранта – Богоматір, яка молиться за людей (від грецького «*оро*» – молюсь).

- З'ясуйте значення виділених слів. Які з них є термінами?
- До якої історичної доби належить пам'ятка?
- Яке призначення споруди? З яких матеріалів вона побудована?
- Відшукайте уривок, в якому описано зовнішній вигляд собору. Що в ньому є «даним», а що – «новим»? Розкажіть про інтер'єр пам'ятки.
- Розгляньте кольорову вкладинку № 3; іл.2,3, «Софія Київська – зразок українського бароко». Які почуття й настрої у вас викликала пам'ятка?

2 На основі самостійно складеного плану та вражень від споглядання пам'ятки напишіть творчий переказ «Софія Київська – перлина світової архітектури».

§24. Повторення, систематизація та узагальнення вивченого з теми

- Які члени речення належать до другорядних?
- Що таке додаток? Який додаток називаємо прямим, а який – непрямим?
- Який член речення називається означенням? Якими бувають означення? Наведіть приклади.
- Що таке прикладка? Які прикладки ми називаємо поширеними, а які – непоширеними?

- Як узгоджується прикладка з означуваним словом?
- Коли прикладка пишеться через дефіс?
- За яких умов прикладка береться в лапки?
- Який член речення називається обставиною? На які види за значенням поділяються обставини?
- Що таке порівняльний зворот? Якими членами речення найчастіше бувають порівняльні звороти?
- В яких випадках порівняльні звороти виділяються комами?

1 Прочитайте текст. До якого типу та стилю він належить?

Пам'ятник Богдану Хмельницькому

Бронзовий вершник у козацькому вбранні давно вже став символом Києва. Більше ста років стоїть він на площі перед Софійським собором.

П'єдестал пам'ятника – гірка з сірих гранітних брил. На ній напис: «Богдан Хмельницький. 1888». На вершині гірки – кінь, різко і раптово зупинений вершником у момент стрімкого бігу. Здається, чуєш іржання коня, останній удар копит об камінь і владний окрик вершника.

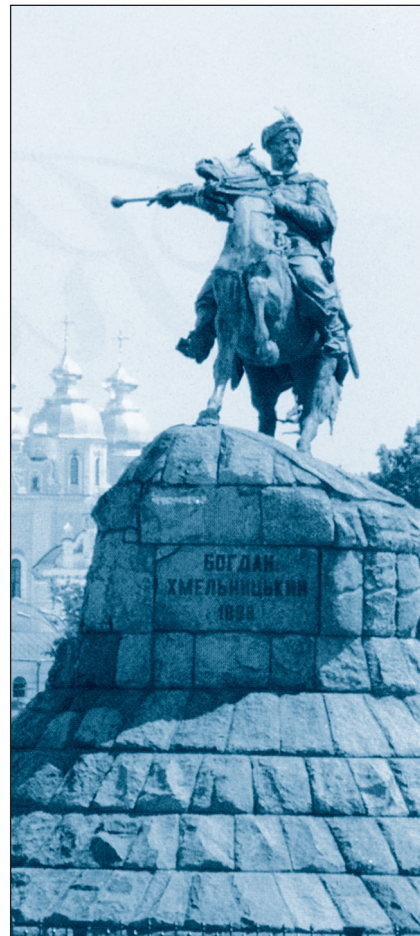
Як зблизька, так і здаля добре видно обличчя Богдана Хмельницького, вольове, мужнє, вродливе. Видно пасмо оселедця, що вибілося з-під шапки, глибоку борозну на чолі, що розділяє брови, видно пишні вуса, що прилягають до щік. Скульптор створив один із найбільш вдалих портретів гетьмана.

Творець пам'ятника – Михайло Микешин, мешканець Петербурга, одержав допомогу з боку українських вчених. Його ознайомили з багатьма портретами Хмельницького, зразками військового одягу та зброї того часу.

Проте уряд відмовився фінансувати роботи по створенню пам'ятника. По всій країні розпочався добровільний збір коштів на майбутній монумент. Спорудження пам'ятника стало всенародною справою.

І все ж монумент було встановлено міцно і на вікі. Це один із найулюбленіших українцями пам'ятників.

(За Д. Степовиком)

- Доберіть синоніми до слів: *пам'ятник, постамент, скульптура.*
- Спишіть. Прокоментуйте вживання розділових знаків.

- Виділені речення розберіть за їх членами. Зробіть повний синтаксичний аналіз цих речень за схемою:

1. Тип речення за метою висловлювання та інтонацією.
2. Просте чи складне.
3. Яке за будовою – двоскладне чи односкладне.
4. Поширене чи непоширене.
5. Головні члени речення і способи їх вираження.
6. Другорядні члени речення і способи їх вираження.

2 Прочитайте текст. До якого стилю він належить? Доберіть до нього заголовок.

«Наша дума, наша пісня не вмре, не загине!» – співає хор. І перед очима ніби сяє славний день України.

Ліси зеленіють. Квітки цвітуть. Гаряче сонце сяє. Рось вдалині лиснить, неначе потрушена золотим порохом. Поляки розбиті, втікають.

Замок хор. Самі чоловічі голоси вдарили: «Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Вкраїні повстало». Оркестр виразно вибиває такт на басах. Чуємо марш, урочистий, славний, дужий, як морська хвиля, і разом з тим радісний. Щось славне вчинилось на Україні...

Перед нами неначе оживає картина. Богдан Хмельницький з золотою булавою вступає в Корсунь. На козаках сяють червоні жупани. Народ натовпом заливає вулиці, майдани. Скрізь натовп, скрізь невимовна радість. Радіє народ, співають козаки. Встала сила України, ожила, воскресла.

(За І. Нечуєм-Левицьким)

- Поясніть вживання розділових знаків.
- Знайдіть непоширені речення. Поширте одні з них узгодженими та неузгодженими означеннями; інші – обставинами, вираженими прислівниками, дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами.

3 Перепишіть речення, виділяючи, де потрібно, комами порівняльні звороти, розкриваючи дужки та вставляючи пропущені літери.

1. З трави нежда...о скочить сонце (не)мов сполохане лоша. (Б.-І. Антонич)
2. А (з)за воріт (не)наче сніжні хмари біліють коси матерів... (Т. Осьмачка)
3. Чого (ж) те море так розх...талосся мов колиска новенька? Чого (ж) те серце так розридалосся мов д...тина маленька? (Б. Лепкий)
4. В'ється синя стрічка подібна до прозорого скла. (С. Жупанин)
5. Над шляхом понеслась-полилася наче срібний дзвіночок жайворонкова пісня. (Панас Мирний)
6. Від люті став він ч...рвоний як рак. (І. Нехода)
7. Чумацьким Шляхом як рікою у безвість ринуть зорі. (Г. Косинка)
8. І був той ліс мені як рідна мати. (І. Франко)

- Зробіть синтаксичний розбір двох останніх речень.

4 Складіть і запишіть 5-6 речень з прикладками та порівняльними зворотами про відомі вам пам'ятники видатним постатям української та молдовської культури.

- Поясніть відмінність у лексичному значенні слів *пам'ятник* та *пам'ятка*.
- Зробіть письмовий синтаксичний аналіз двох речень.

Тест № 2

58

№ п/п	Завдання	Бали
1.	<i>Прочитайте уважно текст і виконайте завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.</i> Про реставрацію пам'яток Питання реставрації пам'яток історії й культури постає перед кожною нацією. Історики висловлюють щодо цього дві протилежні точки зору. Дехто вважає, що зруйновані часом пам'ятки слід зберігати в такому вигляді, у якому вони дійшли до нас, лише по можливості їх консервуючи. Найголовніше завдання – усебічне дослідження пам'яток науковцями та протиправні роботи задля надання можливості продовжити дослідження майбутніми науковцями. Свою позицію ці фахівці підкріплюють твердженням, що відновлений об'єкт ніколи не становитиме точної копії втраченої споруди, тому не слід вводити людей в оману й створювати фальшивки. Чимала частина істориків підходить до цього питання з інших позицій. Пам'ятка є виявом самосвідомості народу, тому відтворення її – це цілком закономірна потреба. Прихильники такого підходу обумовлюють необхідність дбати про наукову вірогідність відтворення, його високий мистецький рівень. Зазначимо: існують різні види пам'яток – від поодиноких споруд до комплексів забудови. Очевидно, підходи до відтворення таких різних об'єктів мусять бути різними. Якщо можемо дозволити собі законсервувати руїни кількох окремих споруд, то вчинити аналогічно з житловою забудовою, наприклад, середньовічною частиною міста, ми не можемо. <i>Відновлення ж Успенського собору Києво-Печерської лаври можна визнати доречним, мотивуючи саме роллю будівлі в ансамблі монастиря.</i> Отож навіть побіжний перегляд ситуації свідчить: категорично заперечувати можливість і необхідність відтворення пам'яток історії й культури не слід. З нігілістичним ставленням до реставрації сучасна історична наука погодитися не може. <i>(За Оленою Пламєницькою)</i> <i>Прочитаний текст:</i> А. Розповідь з елементами роздуму Б. Розповідь з елементами опису В. Роздум з елементами опису <i>Запишіть правильну відповідь.</i>	1 (за умови правильної від- повіді)
2.	<i>Дайте письмову відповідь на питання трьома простими реченнями.</i> 1. Які точки зору існують щодо реставрації пам'яток історії і культури?	3 (по 1 б. за кожну пра- вильну відпо- відь)

3.	<i>Закінчіть речення відповідними аргументами:</i> 1. Прихильники консервації пам'яток історії й культури вважають, що 2. Прибічники реставрації пам'яток наполягають на тому, що	2 (по 1 б. за кожний наведений аргумент)
4.	Слова реставрація, відновлення, відтворення – А. Синоніми Б. Антоніми В. Омоніми	1 (за умови правильної відповіді)
5.	Доберіть із тексту і запишіть антоніми до слів: оригінал – стверджувати – так само – заборонити –	4 (по 1 б. за кожний правильно дібраний антонім)
6.	<i>Виділене речення розберіть за його членами.</i>	3 (по 0,5 б. за кожний правильно визначений член речення)
7.	<i>Випишіть із тексту речення з поширеною прикладкою.</i>	1 (за умови правильної відповіді)
8.	<i>Перепишіть текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери, апостроф, розділові знаки та розкриваючи дужки.</i> Кирилівська церква була споруджен...а у XII століт...і на північно (західному) під...їзді до (старо)давнього Ки...ва. Вона зводилас... як (шести) стовпна (хр...стово) купольна споруда увінчан...а однією банею. Площини стін поділен...і пілястрами та оздоблен...і (в)горі цеглян...им поясом з орнам...нтом. Храм (не)великий за розміром зручний та компактний. (Під) час добудов та відновлень церкви у XVII ст. споруді було надано рис українс...кого барок...о. Ознакою барок...о є щедре оздоблен...я фронтона ліпним рослин...им орнам...нтом а також змінені у стилі барок...о обриси маківки. Інтер...р Кирилівс...кої церкви пр...крашає фресковий ро...пис XII ст. Композиції Благовіщен...я Різдво Христове Успіння Богоматері сприймаються як справжнє чудо. У кінці XIX ст. фрески церкви поновлювали такі видатні художники як І. Іжакевич, М. Пимоненко, М. Врубель.	15 (по 0,5 б. за кожну правильно вставлену літеру, апостроф, розділовий знак чи правильно розкриті дужки)
9.	<i>Складіть і запишіть три речення про Кирилівську церкву:</i> 1) з узгодженим чи неузгодженим означенням; 2) з обставиною допустовості; 3) з порівняльним зворотом.	3 (по 1 б. за кожне правильно виконане завдання)
10.	<i>Висловте свою точку зору щодо реставрації пам'яток історії й культури (5-6 речень).</i>	10 (3 б. за розкриття теми + 2 б. за відповідність типові + 2 б. за відповідність стилеві мовлення + 3 б. за грамотність)

ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 25. Односкладні прості речення з головним членом, що дорівнює присудку. Означено-особові речення

- 1 Пригадайте, які речення є двоскладними, а які — односкладними. В поданому уривку визначте односкладні речення. Поясніть, якою частиною мови виражений в кожному головний член.**

Ранок. — Люди добрі, благала Соломія, стоячи на колінах, — змилюйтеся, прийміть нас до хати. Бачите — пропадаємо. Чоловіка мого пострелено. Він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях. Візьміть усе, що маю..., все... та не кидайте нас. (За М. Коцюбинським)

- З якого твору цей уривок?

На відміну від двоскладних речень, у яких обов'язково повинні бути два головні члени — підмет і присудок, в односкладних наявний лише один головний член і за змістом не передбачається відсутнього.

Односкладні речення поділяються на дві групи залежно від того, як виражається їх головний член: 1) дієслівні; 2) іменні.

Дієслівні в свою чергу поділяються на: **означено-особові, неозначено-особові; узагальнено-особові, безособові; іменні** — представлені називними реченнями.

Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути непоширеними і поширеними. Наприклад: 1) *Вечоріє.* 2) *Зима!* — непоширені. 1) *Взимку швидко вечоріє.* 2) *Морозна, снігова зима!* — поширені.

- 2 Прочитайте. Назвіть односкладні речення. Випишіть спочатку односкладні непоширені речення, потім — односкладні поширені. Підкресліть головний член односкладних речень.**

Пахне огірками, пахне болотом і травами. Десь гукають. І зараз чую, деркачі і перепілки. Чумацький шлях. Він показує дорогу... Прокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. Краса!

Односкладні прості речення можуть бути частинами складного речення.

- 3 Прочитайте, спишіть. Підкресліть головний член в односкладних реченнях, вкажіть, якою формою дієслова він виражений (спосіб, час, особа, число).**

1. Возвеличу малих отих рабів німих! (Т. Шевченко) 2. Чіпляємося за прогрес комп'ютерами і АЕС... (Н. Гуменюк) 3. Чуєш гул космодромів прадавніх? (Л. Костенко) 4. Ламай традицій віковичну скелю, обтрушуй прах невольного життя! (М. Драй-Хмара) 5. Йду. Гладжу рукою соболину

шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. (М. Коцюбинський) 6. Вибачайте, люди добрі, що про козацьку славу так навмання розкакую, без книжної справи. (Т. Шевченко)

- Доведіть, що останнє речення є складним.
- Як виражено головний член кожної частини складного речення?

Означено-особовими називаються такі односкладні речення, у яких головний член означає дію, що виконується певною особою. Особа – діяч безпомилково встановлюється із закінчень дієслів.

Головний член у них виражений дієсловом у 1-й або 2-й особі однини чи множини теперішнього чи майбутнього часу дійсного або наказового способу.

Означено-особові речення синонімічні двоскладним реченням з підметом, вираженим особовим займенником: Люблю мандрувати по рідній країні. (Муратов) – Я люблю мандрувати по рідній країні.

Означено-особовими реченнями часто виражаються різні спонування – накази, прохання, побажання, заклики.

Означено-особові речення вживаються переважно в діалогах розмовного стилю, монологів – художнього стилю та в поетичній мові. Увага в таких реченнях зосереджується на дії, а не на діячеві.

4 Прочитайте. Якою є форма мовлення? У кожній репліці назвіть головний член і спосіб його вираження. Чому підмет в таких реченнях виявляється зайвим?

- Самі карасі, кажеш? – перепитав. Дівчинка кивнула головою...
- А знаєш, що ми зробимо з ними? – підходить Данило до верби, що всім стовбуром тягнеться до води.
- Не знаю.
- Візьмемо знову кинемо у воду.

(М. Стельмах)

5 Працюємо в парах! Складіть діалоги за такими ситуаціями, використовуючи означено-особові речення.

I. Твій товариш побував у Кишиневі (Києві, Москві, Бухаресті). Звернися до нього і поцікався, яке враження залишилося у нього від побаченого, що йому найбільше сподобалося (собори, музеї, майдани, пам'ятники).

Постав одне запитання, дочекайся відповіді і став інше по можливості пов'язане з відповіддю співрозмовника.

II. Уяви, що ти кореспондент шкільної газети. Тобі потрібно написати замітку про суспільно корисну працю й навчання учнів паралельного класу. Ти зустрічаєшся зі старостою класу. Як ти до нього звернешся? Які запитання ставитимеш?

6 Складіть означено-особові речення зі значенням прохання, наказу, в яких головний член виражався б формами наказового способу: виконати, прочитати, нарізати, насипати, налити. Два-три речення запишіть.

- Пригадайте, які ще існують способи вираження прохання? Якими ці речення будуть за структурою?

7 Прочитайте. Двоскладні речення переробіть на односкладні. Який текст кращий? Чому?

Якось увечері йду я від знайомих лісом. Тиша навколо. Тільки під ногами пісок рипить. Стежку листя притрусило. Я не бачу її. Навіть страх узяв, що я можу збитися. Казали мені знайомі: «Чого ти вирушаєш проти ночі?» Думаю я собі отак, і раптом – щось рвонуло в мене з-під ніг. Аж холод пішов поза плечима. Я зупиняюся як укопаний. Дивлюсь я. Це ж заєць. Тільки курява знялася за ним.

- До якого типу мовлення та стилю належить текст?

8 * Складіть розповідь за поданим заголовком «Зустріч з дубком» і кінцівкою: «Приносимо лопату, викопуємо велику брилу землі, переносимо ніжну стеблину з коренем і землею. Викопуємо яму в тихому, затишному куточку. Опускаємо брилу в ямку, і ось наш дубок у безпеці». (В. Сухомлинський)

- Складений текст запишіть. Підкресліть головний член односкладних речень.
- Три речення (за власним вибором) розберіть за їх членами.

§ 26. Неозначено-особові та узагальнено-особові речення

1 Дайте відповідь на поставлені запитання.

1. У якій частині Молдови будують морський порт? 2. Про що розповідали на зборах (на лекції, на мітингу)? 3. Яку країну називають батьківщиною гарбузів?

Встановіть спосіб вираження головного члена кожного односкладного речення.

Що з погляду змісту є найважливішим для цих речень – сама дія чи її виконавець?

Неозначено-особовими називаються такі односкладні речення, в яких головний член означає дію, виконувану невизначеною особою. У таких реченнях важлива сама дія, а не її виконавець: *На пожежній башті вдарили тривогу. (І. Ле) По селах святкують обжинки. (Є. Маланюк)* Головний член неозначено-особових односкладних речень виражається дієсловами у формі 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу або у формі множини минулого часу чи умовного способу.

2 Прочитайте. Визначте граматичну основу кожного речення. Які із речень – односкладні? Установіть, якими формами дієслова виражається головний член означено-особових і неозначено-особових речень. Чому вони протиставляються один одному з погляду семантики?

Погано себе *відчуваємо*, коли водять нас за носа. Не тягнуть за носа, ні! А дошкуляють морально. Коротенько розповім про *виникнення* стійкого виразу – колись смагляве плем'я циган любило водити по людних

місцях ведмедів. Ведмедям устромляли в ніс кільце – і вони робились слухняними. Такі мандри не були для циган, звичайно, виснажливою справою. Та й подекуди видурювали у людей за видовисько сякі-такі гроші. Звідси й вираз «Тебе водять за носа» – обманюють, обдурюють, манять обіцянками.

(За І. Вихованцем)

- Поясніть написання виділених слів.

3 Складіть і запишіть неозначено-особові речення з поданими дієслівними формами, доберіть другорядні члени за питаннями.

1. Говорять (де? про що?). 2. Запрошують (кого?, коли?, куди?, навіщо?).
3. Повідомили (кого?, коли?) 4. Водять (куди?, як часто?, кого?)

4 Прочитайте прислів'я і приказки. Визначте спосіб вираження головного члена. До яких типів односкладних речень вони формально відносяться?

Батога обухом не переб'єш.	Лежачого не б'ють.
Без води каші не звариш.	Друга пізнають у біді.
Чужим розумом не проживеш.	Як дбаємо, так і маємо.

- Поміркуйте, чи можна класифікувати ці речення як означено-особові чи неозначено-особові? Чому ви так думаєте?

Узагальнено-особовим називається односкладне речення, головний член якого означає дію, що сприймається узагальнено, тобто може стосуватися будь-кого із людей. Головний член таких речень найчастіше має форму 2-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу, рідше – 1-ї та 3-ї особи множини чи наказового способу. Основне призначення узагальнено-особових речень – образне вираження загальних суджень, узагальнень, тому особливого поширення вони набули у народній мові у вигляді прислів'їв, приказок, загадок.

5 Завдання-змагання. Доберіть шість прикладів узагальнено-особових речень – прислів'їв або приказок.

6 Перепишіть речення, підкресліть у них граматичну основу. З'ясуйте, які речення двоскладні, а які – односкладні. Визначте тип односкладних речень і спосіб вираження головного члена.

1. Сонце цілує рожеву весну. (*Олександр Олесь*) 2. Кому се так квітками, та вінками, та віттям гордее чоло вінчають? (*Леся Українка*) 3. Теплими словами хати не нагрієш. (*Нар. тв.*) 4. Не вчи орла літати, а соловейка співати. (*Нар. тв.*) 5. Працювали щиро, від усього серця. (*О. Гончар*) 6. Над книгою людства схиляю чоло... (*П. Воронько*) 7. А он розпинають вдову за подушне. (*Т. Шевченко*) 8. Науки не носять за плечима. (*Нар. тв.*) 9. В ріднім краї панувати не дано нікому. (*П. Чубинський*) 10. Над бродом тихенько-тихенько стрепенулася пісня. (*М. Стельмах*) 11. Чорну душу милом не відмиєш. (*Нар. тв.*)

- Друге, четверте і дев'яте речення розберіть за їх членами.

§ 27. Безособові речення

1 Порівняйте пари речень. Яка особливість односкладних речень? Чи можна в таку конструкцію підставити підмет?

1. Повітряна хвиля зруйнувала кілька будинків. Повітряною хвилею зруйновано кілька будинків.

2. Колючий дощ обсилав її гаряче обличчя. Колючим дощем обсипало її гаряче обличчя. (Є. Гуцало)

3. Сльота сіялась з усіх небесних сит. З усіх небесних сит сіялось сльотою.

4. Надвечір знову пройшов дощ. Надвечір не було дощу.

- Чим виражений головний член у односкладних реченнях? Чи можна їх вважати безособовими? Зверте свої міркування з теоретичними відомостями.

Безособовим називається односкладне речення, головний член якого означає дію або стан, що відбувається стихійно чи без активної участі виконавця. Наприклад: 1. *Ген-ген, на обрії сіріє, і пахне сіянцем – дощем.* (С. Васильченко) 2. *Отак мені доведеться свято зустрічати.* (Т. Шевченко)

Граматичного підмета в таких реченнях нема і не може бути, дія або стан виступають як незалежні від особи, як такі, що проходять самі по собі: *Опівдні зробилося зовсім тепло.* (Гр. Тютюнник)

Головним членом безособових речень можуть бути:

1. Безособові дієслова: *Вечоріє... Над озером туманиться.* (О. Вишня)

2. Особові дієслова, вжиті в безособовому значенні: **Вдарило!** *Гроном торохнуло, стисло відусіль.* (Б. Олійник)

3. Дієслівні форми на -но, -то із зв'язкою або без неї: *Між будинком та брукованою вулицею розбито мальовничий палісадник.* (І. Ле)

4. Неозначені форми дієслова іноді зі словами *можна, треба, необхідно.* **Не розривать** *з життям мого Єднання.* (В. Сосюра) **Можна все** *на світі вибирати, сину.* (В. Симоненко)

5. Предикативні прислівники: **Страшно і радісно** *йому.* (О. Гончар)

6. Слова **нема, не було, не буде**, при яких стоїть додаток у родовому відмінку. **Нема** *того козаченька...* (Нар. тв.) **Де нема** *святої волі, не буде там добра ніколи.* (Т. Шевченко)

За допомогою безособових речень передається такий стан людини (фізичний чи психічний), який їй самій не зовсім виразно уявляється. Порівняйте: *Я не сплю. Мені не спиться.*

2 Прочитайте. До якого типу мовлення належить уривок? Визначте його стиль.

Степом можна йти безвісти. Можна лягти на землю, прикласти вухо до землі – там шумить і гомонить.

А коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де пливуть хмарки на синьому повітрі, тоді здається, що сам летиш у небо, одірвавшись од землі, *розсуваєш* хмари руками, а, *повернувшись* на землю, бачиш, скільки друзів у тебе в степу.

(За Ю. Яновським)

- Знайдіть безособові речення, выпишіть ці частини складних речень, підкресліть головний член.
- Визначте, чим виражено головний член у безособових реченнях.
- Зробіть аналіз за будовою виділених слів.
- Поясніть їхнє лексичне значення.

3 **Перебудуйте подані речення на безособові. Підкресліть головний член кожного безособового, встановіть спосіб його вираження.**

Зразок. Пахли хризантеми. Пахло хризантемами.

Я не сплю. Осінній сум огорнув душу. Вітер шпурляє у вікна сніжинки. Мороз розмалював шибки. Я хочу вийти на морозне повітря.

4 **Складіть безособові речення, у яких головними членами виступали б подані слова. (По можливості утворіть зв'язний текст.)**

Пахне. Хочеться зануритися. Сидіти. Треба повертатися. Не зроблено. Темніє.

- Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

5 **Спишіть, підкресливши в кожному реченні головний член. Визначте тип односкладних речень.**

Київська академія... Саме їй судилося стати першою вищою школою в Україні. 1632 року в результаті об'єднання братської та Києво-Печерської шкіл було створено Київську колегію. Дуже швидко про її діяльність стало відомо за межами України.

1701 року Київській колегії було надано *статус* вищого навчального закладу. Курс навчання в академії складався з 8 класів. Навчалися студенти 12 років.

(З підручника)

- Зробіть синтаксичний аналіз одного безособового речення.
- З'ясуйте лексичне значення виділеного слова. У разі потреби користуйтеся тлумачним словником у кінці підручника.

6 *** Складіть 4-5 безособових речень, в яких ідеться: а) про фізичний чи духовний стан людини; б) стан природи чи навколишньої обстановки; в) стихійний вияв сил природи; г) неможливість здійснення певної дії, що передається інфінітивом (Ніде спочити).**

7 **Спишіть. У кожному реченні підкресліть головний член, встановіть спосіб його вираження. Визначте тип односкладного речення.**

1. З останнім місяцем року пов'язано чи не найбільше народних свят. 2. Святкування Нового року першого січня започатковано римлянами в 46 році до нашої ери. 3. Засівати оселю годилося лише житнім зерном. 4. Щоб скласти похвалу першому місяцеві року, треба знати, як робили це наші діди та прадіди. 5. На Закарпатті обрядовий хліб пекли з пшеничної муки. Перед тим як його вчинити та посадити в піч, ґаздиня виганяла всіх з оселі і замикалася. 6. З початком Різдва вже можна було вживати скоромину.

(З журналу)

- Поясніть значення слів *скоромина, ґаздиня, вчинити*.
- Зробіть синтаксичний розбір другого речення.
- Складіть зв'язний текст (усно) про обряди під час зимових свят. (Запитайте у своїх дідусів та бабусь.)
- Який хліб вважається обрядовим у нас у Молдові?

§ 28. Односкладні речення з головним членом, що дорівнює підмету (називні)

1 Доберіть кілька іменників, що називають явища, які можна спостерігати під час грози.

- Запишіть їх як окремі слова.
- Вимовте кожне слово з інтонацією кінця речення.
- Якою частиною мови виражено головний член кожного речення?
- Поширте подані речення означеннями.

Називні – це тип односкладних речень, у яких стверджується буття, існування якихось речей, предметів, явищ дійсності. Наприклад: *Весна. Садочки зацвіли. (Т. Шевченко)*

Головний член називного речення виражається іменником у називному відмінку. Його можна поширити означенням, але не додатком чи обставиною, бо вони становлять групу присудка, і тоді речення перетвориться на двоскладне неповне. Наприклад: *Сонце. Сніг. Золоті цимбали. Вічності дихання молоде. (Д. Павличко)*

Називні речення вимовляються з інтонацією повідомлення. Інколи вони можуть починатися вказівними частками *ось, он, от*: *Та ось і село. (М. Коцюбинський)*

Називні речення найчастіше вживаються в художніх описах, в публіцистичному стилі та в розмовній мові. Як засоби лаконічного й експресивного зображення явищ довкілля, вони урізноманітнюють і збагачують наше мовлення.

2 Доведіть, що подані речення односкладні називні.

1. Глибоке небо, білі хмари та плюскіт срібної води. (Є. Маланюк)
2. Провалля і кручі. Горби і горби. (В. Стус)
3. Пустеля. Спогади. І дух морських лагун і риболовлі. (В. Стус)
4. Блакитний вечір. Шум акацій. (В. Сосюра)

- Про що повідомляється в цих реченнях?
- Складовою частиною якого типу мовлення вони виступають?

3 Прочитайте, поясніть, чому речення лівої колонки є називними, а правої – двоскладними.

Зелені сади.
Молдовські фрукти.

Сади зелені.
Фрукти молдовські.

Сивий Дністер.
Жалісні і сумні,
тужливі і печальні дойни.

Дністер сивий.
Дойни жалісні і сумні,
тужливі і печальні.

4 Спішіть. Вкажіть називні речення. Підкресліть у кожному головний член. Вкажіть поширені і непоширені називні речення, зробивши їх синтаксичний аналіз. Яким членом речення вони поширені?

Берези, сосни, і пісок, і яр, і птичий свист, і вітер, і ялини. (М. Рильський)
Село. Хати. Так тихо-тихо... По вікна стіни *замело*... Хмарно... Сумно...
Чорні луки, чорне поле, чорний гай... (С. Черкасенко) Вітри та сонце. Сива
ковила. *Орлиний* клекіт. Коней дике ржання. (Г. Кривда)

- Виділені слова розберіть як частини мови.
- Розберіть односкладні речення за схемою синтаксичного розбору.

1. Тип речення за метою висловлювання та інтонацією.
2. Просте чи складне.
3. Яке за будовою – двоскладне чи односкладне.
4. Тип односкладного речення:
 - означено-особове;
 - неозначено-особове;
 - узагальнено-особове;
 - безособове;
 - називне.
5. Поширене чи непоширене.
6. Головний член речення і спосіб його вираження.
7. Другорядні члени речення і способи їх вираження.

5 Подані називні речення поширте означеннями. Чи можна їх поширити обставинами або додатками? Чому?

Ранок. Небо. Промені. Хмари. Площа. Дзвіниця.

- * Утворені поширені називні речення введіть до самостійно складеного висловлювання (10-12 речень). Доберіть заголовки.
- Зробіть синтаксичний розбір двох односкладних речень.

6 Підготуйтеся до усного зв'язного викладу теми «Односкладне речення». Складіть план. Чи будуть у вашому плані називні речення? Чи можна без них обійтись?

§ 29. Твір-опис пам'ятки архітектури

1 Прочитайте текст. Визначте його стиль.

За часів набігів кочовиків церковні дзвіниці правили за дозорні башти. Використовувались за прямим призначенням дзвіниці почали тільки після повного припинення війни з диким степом, десть у XVII ст. Саме з XVII ст.

дзвіниці починають зводити окремо від церкви, будують їх дуже високими, пишно оздоблюють.

Дзвіниця Софійського храму була збудована наприкінці XVII ст. Спочатку мурована дзвіниця була триярусною. Після землетрусу, який завдав їй руйнувань, дзвіницю було відбудовано.

У середині XIX ст. після того, як купол дзвіниці згорів, було надбудовано четвертий ярус та дерев'яну баню грушоподібної форми.

Сьогодні дзвіниця Софійського собору – вишукана споруда висотою 76 м. Зведена вона у стилі бароко, якому властиві вигадливість, підкреслена декоративність, примхливість. Фасади дзвіниці мають двоколірне забарвлення – на бірюзовому фоні біле ліпне оздоблення. Біле з бірюзовим чудово гармонує із золотом маківки.

У другому із чотирьох ярусів дзвіниці зберігся дзвін, вага якого 13 тонн.

Бароко – архітектурний стиль, що характеризується примхливістю форм та декоративною пишністю.

Баня – опуклий дах, що має форму півкулі; купол.

- Дайте тлумачення термінів: *фасад, фронтон, пілястра, колона, капітель, екстер'єр, інтер'єр, іконостас*.
- Які типи мовлення поєднано в тексті?

Зверніть увагу! У творі-описі можуть бути й елементи розповіді. Важливо, щоб розповідь не переважала над описом, а містила лише додаткові відомості.

- Зробіть висновок, які додаткові відомості можуть містити елементи розповіді у текстах-описах пам'яток.

2 I варіант. Розгляньте кольорові вкладинки № 4; іл.1-3. За самостійно складеним планом напишіть твір-опис про одну із споруд міста Кишинева – Арку Перемоги, Дзвіницю чи Кафедральний собор.

II варіант. За самостійно складеним планом опишіть церкву чи будь-яку іншу пам'ятку, що є у вашому селі чи місті.

При потребі звертайтеся до словничка архітектурних термінів, що міститься в кінці підручника. Додаткові відомості про історію пам'ятки, її архітекторів і т. ін. відшукуйте в бібліотеці.

§30. Повні й неповні речення.

Тире в неповних реченнях

1 Прочитайте речення. В яких із них можна опустити присудки? Чи вплине така трансформація на розуміння змісту речень і контексту в цілому?

Влітку вся наша родина роз'їдеться. Батько поїде до Сибіру. Сестра поїде в Україну. Я поїду до бабусі в Комрат.

Прості речення за наявністю головних чи другорядних членів речення поділяються на **повні** і **неповні**.

Повні речення мають усі необхідні для розуміння їх змісту члени речення. Наприклад: *Давно за синю хмару сонце впало.* (Т. Осьмачка)

Неповними можуть бути як двоскладні так і односкладні речення.

Неповними називаються речення, в яких пропущений один або кілька членів і їх можна відтворити:

1) з попередніх речень: *Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін-ку-ку! Ку-ку! – і сіє тишу по травах* (М. Коцюбинський)

2) з наступного речення: *Я п'ю за життя, за його радощі і муки! За вічно нову його казку. Чуєш? То весна співає!* (Леся Українка)

3) зі змісту самого неповного речення. *Праворуч – сонце. Ліворуч – місяць. А так – зоря.* (П. Тичина)

4) із ситуації мовлення: – *Та не жени так коней, бо з мене дух випре!*
– *Та чую, чую!...* (І. Нечуй-Левицький)

2 Прочитайте подані діалоги. З якого вони твору? Знайдіть у них неповні речення. Визначте, двоскладними чи односкладними вони є.

I.

- Скажіть, будь ласка, чи не тут живе Дарина Дмитрівна?
 - Хто?
 - Одарка Шмаглій...
 - Одарка живе... Вікно крайнє...
- Перший під'їзд.

II.

- Дарина Дмитрівна часом не на роботі?
- Ви не з соцзабезу?
- Ні, я ... здалеку. Хотіла побачити Дарину Дмитрівну. Де ж вона?
- Мама в лікарні.
- Чия мама?
- Наша мама, – пояснив хлопчик.

(За Є. Гуцалом)

- Спробуйте відновити неповні речення. Які члени речення в них пропущені?
- Поміркуйте, в яких стилях мовлення і з якою метою найчастіше вживаються неповні речення?

Неповні речення характерні для розмовного, художнього та публіцистичного стилів мовлення. Вони часто вживаються в діалогах, щоб уникнути повторів і зосередити увагу на головному.

3 Прочитайте. Чи можна подані речення вважати неповними? Відтворіть на місці дужок опущені слова (усно). Якими членами речення є ці слова? Чому в прислів'ях вони випущені?

1. В одне вухо влізе, а в друге (?) вилізе. 2. Тиха вода людей топить, а бурна (?) тільки лякає. 3. Як нема (?) в голові, то на базарі не купиш.

4. Горбатого виправить могила, а упертого (?) – дубина. 5. Задер носа (?), що й кочергою не дістанеш. (Нар. тв.)

Зверніть увагу! У неповних реченнях може бути пропущений будь-який головний чи другорядний член речення.

Якщо на місці пропущеного члена речення робиться пауза, то на письмі вона позначається тире: *Пташка красна своїм пір'ям, а людина – знанням.* (Нар. тв.)

Неповні речення треба відрізняти від односкладних, у яких наявний тільки один головний член, а інший і не потребується для розуміння повідомлення.

Пунктограма Тире в неповному реченні

4 Прочитайте виразно вірш. Яка його ідея?

У цім бутті розшарпано-жорстокім,
Дратовані, зацьковані і злі,
Спинімося, на небо киньмо оком:
Вертають у Молдову журавлі.

Позаду – шлях брехні, насильства, горя.
Попереду – лан чистої ріллі.
Невже у душах рабства не поборем?
... Вертають у Молдову журавлі...

(В. Олійник)

- Перепишіть вірш. Знайдіть неповні речення. Поясніть вживання в них тире.
- Чи наявні у вірші односкладні речення (як частини складного)? Які це речення – повні чи неповні?
- Зробіть синтаксичний розбір передостаннього речення, додавши до відомої вам схеми пункт № 8 – речення повне чи неповне.

5 Перепишіть. Скажіть, які члени речення пропущені. Поясніть вживання тире.

...За все, що в цьому світі звідав, скажу спасибі мамі і землі. Коханій – за уста її і руки, товаришу – за слово і плече. Ріллі – за хліб, поезії – за муки. А часові за те, що він тече. (Б. Мозолевський)

На північ – Чорнобиль. На південь – Чорне море. А посередині – ясні зорі й тихі води. (О. Гордон) Над степом – синій і ласкавий день. (Г. Косинка) Шумить тривожно очерет. А сонце – по отаві¹. (Д. Фальківський) А мова – голос сотень поколінь, у ній – биття сердець незвироднелих. (Н. Нікуліна)

6 * Доберіть діалог із п'єси І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» (8-10 реплік), який містив би неповні речення. Перепишіть. Поясніть вживання тире.

¹ *Отáva* – трава, що відростає на місці скошеної.

§31. Повторення, систематизація та узагальнення вивченого з теми

1 Запитання і завдання для повторення

- Які речення називаються односкладними? Наведіть приклади.
- Чим подібні і чим відрізняються означено-особові і неозначено-особові речення?
- Як виражається головний член у безособовому реченні?
- Схарактеризуйте називні речення. Чим вони відрізняються від односкладних речень інших типів? Наведіть приклади називних речень.
- Чим відрізняються неповні речення від повних? Які члени речення можуть пропускатися?
- Чи можна односкладні речення вважати неповними? Якщо ні, то чому?
- Де і для чого вживаються неповні речення?

2 Прочитайте. Вкажіть односкладні речення. Які вони — поширені чи непоширені? Конкретизуйте тип односкладних речень.

Ось деякі біографічні дані. Гаврило Вакулович Музиченко народився 1847 року в м. Ізмаїлі, в сім'ї українських селян. Студент Яської консерваторії. Учитель музики в Ізмаїлі. Керівник хору Яської митрополії. Укладач підручника сольфеджіо. Кращий фольклорист. Визнаний композитор — автор церковних піснеспівів.

Так, так. Це все про Гавриїла Музическу. Жило собі хлоп'я в Ізмаїлі, говорило вдома українською, Зеленої Неділі обтрушувало з мамою чисто обмазану долівку білої хати різнотрав'ям...

Звали його татка Вакулою. Згодом забажалось йому вступити до Яської консерваторії, а не до Петербургу. Захотілося юнакові відродити народні мелодії Молдови. Пізніше назвуть його ім'ям Академію музики Республіки Молдова.
(Із книги «Українці в культурі Молдови»)

- Розкажіть, що вам ще відомо про Гавриїла Музическу.
- Які народні молдовські пісні ви знаєте?
- А які музичні твори належать перу композитора Г. Музическу?

3 Доберіть до поданих двоскладних речень синонімічні односкладні, відновивши авторський варіант. До якого типу належатимуть дібрані вами односкладні речення? Простежте, чи змінюватиметься характер розповіді при вживанні односкладних речень.

1. Журбою я не накличу собі долі. (За Т. Шевченком) 2. Ви пустіть мене у молодість мою. (За В. Стусом) 3. Односельці посадили над козаком явір та калину. (За Т. Шевченком) 4. Не ми діла твої судить можемо. (За Т. Шевченком) 5. Пахнуть гриби і пахне мед. (За М. Рильським) 6. На сизих луках скошена отава. (За М. Рильським)

- Поясніть значення слова *отава*.
- Охарактеризуйте будь-яке трансформоване речення за схемою синтаксичного розбору.

4 Перепишіть афоризми. Підкресліть граматичну основу і визначте тип односкладних речень.

1. Поволі приступай до діла, але, взявшись за діло, міцно тримайся його. (*Біас*) 2. Міркуйте непоквапливо, але дійте рішуче, поступайтесь великодушно, але стійте непохитно. (*К. Колтон*) 3. Якщо відкриєш у собі якусь ваду, то замість того щоб маскувати її, перестань лукавити і виправляйся. (*Е. Делакура*) 4. Тільки тоді станеш людиною, коли навчишся бачити людину в іншій людині. (*О. Радищев*) 5. Не за обличчя судить, а за серце. (*Г. Сковорода*) 6. Поважайте в собі і в інших людську особистість. (*Д. Писарев*) 7. Про друзів слід пам'ятати не тільки, коли вони з тобою, а й тоді, коли їх нема біля тебе. (*Фалес*)

5 Складіть і запишіть безособові речення, в яких головними членами були б слова й словосполучення:

треба знати, створено, доведеться прочитати.

6 Прочитайте уривок. Назвіть неповні речення і скажіть, які члени речення в них пропущені. Навіщо це зроблено?

– Ну, а Тараса Шевченка всі читали? – запитав учитель.

– Всі, всі! – відгукнулись хором хлопці й дівчата.

– А Франка, Лесю Українку?

Цього разу загули вже не так дружно...

– Ну, а бажання читати книги у вас є? – запитав Василь Олександрович.

– Та є. Особливо, коли книги цікаві: про пригоди всілякі.

– А я люблю фантастичні...

– А я про шпигунів...

– А мені вірші дуже подобаються, – призналася Маринка...

– То, може, з вас хтось вірші пише? – поцікавився вчитель.

Але ніхто не зізнався в тому, бо ж якось ніяково і соромно. Хоч були такі, що й писали...

*Т. Шевченко. Комора в Потоках. Акварель.
Кінець серпня 1845 р.*

- Що вам відомо про Василя Олександровича Сухомлинського?
- Складіть і запишіть цікаву розмову в класі чи по дорозі додому, наприклад, про Шевченка-художника. Скористайтеся ілюстрацією, надрукованою Т. Шевченком під час його перебування в Потоках. Користуйтеся наведеним зразком.
- Чому такого поширення набувають неповні речення в діалозі?

7 Прочитайте. Спишіть, вставляючи пропущені літери і розкриваючи дужки.

З ім...нем Івана Петровича Котляревського пов'язують початок нової української літ...ратури. Це цілком пр...родно. Однак одна із сторінок жи...я

І. Котляревського пов'язана з перебува...ям його на тер...торії Молдови, у Бендерах, (під) час ро...ійсько(турецької) війни (1806–1807 р.р.).

Саме в Бендерах поета повідомили про надрукова...ї в П...тербурзі три перші частини його «Енеїди».

До завда...я (штабс-) капітана Котляревського входило проникнути у розташування Буджа...ської татарської орди і пр...хилити татар (на) бік Ро...ійської армії, аби полегшити підготовку до штурму Ізмаїлу.

То(ж) тр...ба було мати ч...малий хист до д...пломатії, витр...мку, відвагу, щоб вирушити у безлюдний, на перший погляд, а насправді (не)безпечний степ, який загрожував повсякчас нападом ординців. (В) результаті цієї (не)безпечної вилазки було вирішено долю Ізмаїлу.

(Із книги «Українці в культурі Молдови»)

- Знайдіть односкладні речення. Підкресліть у них головний член. Визначте тип кожного односкладного речення.
- Зробіть письмовий аналіз двох односкладних речень (за власним вибором).
- * Підготуйте повідомлення про перебування І. Котляревського в Молдові. Скористайтесь книгою «Українці в культурі Молдови». Вип. 1, 1996 р.

8 Прочитайте легенду. Які ще легенди про квіти ви знаєте!

У народі кажуть, що Ружа колись була дуже красивою дівчиною. Вона, як її сестри – Мальва та Півонія, лікувала людей від серцевих хвороб.

І прийшов якось до них лікуватись Зимовий Вітер. Постукав у двері та й питає, а чи тут дівчата-красуні живуть, що людей лікують, здоров'я дають.

– Тут, – відповіла Троянда.

– То впустить до хати.

– А хто ти будеш?

– Той, хто гори верне, страху наганяє, сонце людям затуляє.

– А чи не завдаси ти нам шкоди?

– Ні!

Відчинила Троянда двері, і влетів до хати Вітер-вітрисько.

– На що скаржишся? – спитала Мальва.

– На безсилля з Морозом боротися.

– А чи добре ти щось вчинив людям?

– Ні!

– То за що ж тобі співчувати?

– За те, що я хворий.

– Але ми лиш добрим допомагаємо, – відповіли дівчата.

Тоді дмухнув Вітер на сестер і перетворив їх на квіти. А люди навесні висадили їх у квітник: мальву до вікна ближче, півонію – до води, ружу – до сонця.

Так і ростуть сестри, своєю красою людей милують. У віночку ж це символ віри, надії, любові.

(З журналу)

- Чи є у тексті односкладні й неповні речення? Назвіть їх.
- Два-три речення розберіть за схемою.

Тест № 3

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитайте уважно текст і виконайте завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт. Уклін тобі, моє місто!.. Ти справді для нас усіх найчудовіше, найкрасивіше місто в світі. Степові пахощі гарячого хліба опівночі, коли місто спить... Годинник з часом світу, і мирна мелодія над ним... Диво-Софія, немовби стомлена віками... Засумований на Володимирській гірці Мономах... Вогненний кінь Богдана, незримо прикутий до п'єдесталу... Дві Аскольдіві могили – одна на кручах, друга в театрі... Міст Патона та інші мости через Дніпро-Славутич... Сам Дніпро, оспіваний у легендах та піснях... Чарівна Русанівка – київська Венеція... Гостинне метро для закоханих у зимову пору... Численні парки й сади... Академія наук, університет, пофарбований у традиційний колір... Геніальна поезія Тичини, мужня проза Гончара... Пісні Білаша, нев'яучі вальси Малишка і Майбороди... (За В. Земляком) Прочитаний текст належить до офіційно-ділового стилю. Так Ні Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
2.	Доберіть заголовки до прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
3.	Сформулюйте і запишіть одним реченням ідею прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
4.	Визначте, якими тропами є подані вирази. Місто спить – Мирна мелодія – Диво-Софія, немовби стомлена віками –	3 (по 1 б. за кожну правильну відповідь)
5.	Доберіть із тексту і запишіть три словосполучення зі словами, вжитими в переносному значенні.	3 (по 1 б. за кожне правильно дібране словосполучення)
6.	У прочитаному тексті переважають: А. Двоскладні непоширені речення. Б. Односкладні означено-особові. В. Неозначено-особові. Г. Узагальнено-особові Ґ. Безособові.	

	Д. Називні. Е. Неповні речення. Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
7.	Складіть і запишіть означено-особове, неозначено-особове та безособове речення за темою прочитаного тексту.	3 (по 1 б. за кожне правильно складене речення)
8.	Перепишіть, ставлячи слова, що в дужках, у форму потрібного відмінка. Андріївська церква у (Київ), присвячена (апостол Андрій Первозваний), – видатний пам'ятник (європейське бароко). Її витончений силует на (Андріївська гора), що височіє над (Андріївський узвоз) та (річище Дніпра), легко здіймається в небо. Храм зведений у 1747–1762 р.р. на замовлення (цариця Єлизавета). Б.-Ф. Растреллі, її автор і архітектор, особисто контролював будівництво, а керував його (спорудження) московський інженер і будівничий І. Мічурін. Авторський проект не було втілено до (кінець). Його здійснили пізніше у ході (реставрація) 1974–1987 р.р. за (авторські креслення) Растреллі, виявленими у (віденський музей) «Альбертіна».	11 (по 0,5 б. за кожну правильно вжиту форму слова)
9.	Останнє речення із завдання № 8 розберіть за його членами.	7 (по 1 б. за кожний правильно визначений член речення)
10.	Перепишіть, вставляючи пропущені розділові знаки та лапки. Храм побудований у вигляді андріївського хреста вишукано оздоблений групами пілястрів та колон. Масивна центральна баня діаметром 10 м полегшена чотирма малими як вежки куполами. Силует вражає своєю величиною. Загальна висота 60 метрів. Диво інтер'єр виконаний також за малюнками Растреллі цілком відповідає стилістиці бароко. Зачаровує різьблений триярусний іконостас прикрашений численними голівками херувимів гірляндами скульптурною композицією Розп'яття. Тепер Андріївська церква входить до складу Національного заповідника Софія Київська.	7 (по 1 б. за кожний правильно вставлений розділовий знак чи лапки)
11.	Складіть і запишіть текст у художньому стилі «Ода моєму селу (місту)» (10-12 речень), увівши до його складу опис пам'ятника чи пам'ятки історії та культури.	10 (3 б. за розкриття теми + 2 б. за відповідність типові + 2 б. за відповідність стилю + 3 б. за грамотність)

РЕЧЕННЯ, УСКЛАДНЕНЕ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ, ЗВЕРТАННЯМИ ТА ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ

§ 32. Однорідні члени речення

1 Прочитайте уривок тексту. Визначте його головну думку та стиль.

Окреме місце в доробкові М. Коцюбинського займає оповідання «Пекотьор». Письменник *був обізнаний з історією, етнографією і фольклором молдован, якоюсь мірою володів їхньою мовою.*

Саме тому і твір *писався не тільки про молдован, а й для них, від їх імені.* Молдовські лексичні запозичення подані в творі *з вельми тонким чуттям міри, дотепності і необхідності.* Помірковане використання окремих молдовських висловів і *реалій* надає творові *не тільки необхідного колориту, а й природності та переконливості.*

Мабуть, жоден з письменників-немолдованів, які писали про тутешню дійсність, *не зумів, не зміг з такою проникливістю, знанням дійсності, по-рідному і з любов'ю відбити і змалювати молдовський ареал і його психологічний вир, як це зробив М. Коцюбинський.*

(За К. Поповичем)

- Зверніть увагу на речення з виділеними словами. Що це за слова?
- Що ви знаєте про однорідні члени речення? Які члени речення можуть бути однорідними?
- Чи утворюють однорідні члени речення між собою словосполучення?
- Яким зв'язком – підрядним чи сурядним вони зв'язані між собою?

Однорідними називаються члени речення, які зв'язані сурядним зв'язком, рівноправні, граматично незалежні одне від одного, відносяться до одного й того самого члена речення, відповідають на одне і те ж питання, виконують однакову синтаксичну функцію. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення.

Однорідні члени речення поєднуються за допомогою:

1. Сурядних сполучників: **1. Єднальних:** *і (й), та* (в значенні *і*), *також, та й, ні ... ні, ані... ані, як, так: не тільки..., а й:* *Митець думає не тільки розумом, а й серцем.* (О. Довженко) *Ось ранок синім возом їде і сонця сніп в село везе.* (Б.-І. Антонич)

2. Протиставних: *а, але, та* (в значенні *але*), *однак, зате, проте, хоч, хоч..., але; хоч..., проте:* *Хоч поганий тин, та затишно за ним.* (Нар. тв.)

3. Розділових: *або, чи, а чи, хоч..., хоч; то..., то; не то..., не то; або..., або; чи то..., чи то:* *Вона часто співала своїх то веселих, то жартівливих, то мрійливих пісень.* (С. Чорнобривець)

II. Інтонації (безсполучниково): *Раділо сонце, ниви, луки.* (О. Олесь)

III. Сполучниковим і безсполучниковим зв'язком: *Сухе листя дощем спадало з дерев, черкалось об гіллячки і шелестіло.* (М. Коцюбинський)

Однорідні члени речення вимовляються з інтонацією переліку або протиставлення.

Однорідні члени речення бувають *непоширені* (виражені одним повнозначним словом) і *поширені* (виражені групою слів).

Здебільшого однорідні члени речення виражаються словами однієї і тієї ж частини мови, проте можуть бути виражені і словами різних частин мови: *Ніч була вітряна, неспокійна, раз по раз стугоніла віконницями.* (І. Цюпа)

У реченні може бути не один ряд однорідних членів, а кілька таких рядів: *Степ яснів, ширився, невтомно розгортав один за одним безбережні сувої і стелив під ноги вершникам то ясні плахти різнобарвного зілля, то зелені смужки жита та пшениці.* (С. Довгоровський)

2 Прочитайте речення з однорідними членами, дотримуючись правильної інтонації. Яким способом зв'язані однорідні члени речення? В яких реченнях сполучники вносять єднальне, в яких — протиставне, в яких — розділове значення?

1. А місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море. (Т. Шевченко)
2. Човен плив то посередині річки, то попід берегом у тіні дерев. (О. Бойченко)
3. На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь. (М. Коцюбинський)
4. Щедрість не в кишені, а в серці. (Нар. тв.)
5. Чи то лісові шуми, чи кров так бухала в голові. (М. Стельмах)
6. Весна вже вимила всі дахи, землю й річку від снігу та льоду, чистенько позамітала небо й вимазала його, як до свята, ясною-ясною синькою. (В. Винниченко)
7. Душно, парко й тихо. Густий, повний вщерть гук дзвону поплив, покотився вниз. (Дніпрова Чайка)

- Перепишіть, підкресліть у кожному реченні граматичну основу та однорідні члени. Які з них поширені, а які — непоширені?
- Поспостерігайте за вживанням розділових знаків при однорідних членах речення. Зробіть висновки і звірте їх за таблицею.

Кома між однорідними членами речення	
Правило	Приклади
I. Кома ставиться, якщо однорідні члени: 1. З'єднані безсполучниковим зв'язком. 2. З'єднані протиставними сполучниками: <i>а, але, проте, зате, так, хоч, та (але), хоча, однак.</i>	Важко дихає земля, дощук просить. (Дніпрова Чайка) Повільно, але неухильно весна відвойовувала свої права. (М. Сиротюк)

Пунктограма   Кома при однорідних членах речення

Берег дитинства

Усі ці означення вкладаються в одне поняття – Берег Дитинства. Знати свій берег любити його жити ним – що є святіше й найдорожче? Людина без берега дитинства може легко зрадити свої і наші принципи стати безбатченком і яничаром.

З історії відомо, як татари і турки, роблячи постійні набіги на українські землі, брали в полон малолітніх хлопчиків. Чужинці робили це для того, щоб потім з дітей, котрі не пам'ятали ні своїх батьків ні батьківщини, виховати жорстоких убивць. Там, де проходили яничари, не залишалося нічого живого.

Але яничарство – це не тільки нехтування Батьківщиною. Огляньмося довкола.

Коли людина добровільно відмовляється од своїх батьків їх звичаїв зрікається рідної мови, вона стає безбатченком. Для таких яничарів ніколи не існує Берега Дитинства.

(За В. Скуратівським)

- Визначте тему та ідею тексту.

4 Перепишіть текст, розкриваючи дужки і вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення і слово, до якого вони відносяться. Яким способом зв'язані між собою однорідні члени?

Краплини води

Якщо тобі в дитинстві ро...повідали казки про підземних гірс...ких духів і карликів що ніби (то) живуть (у)середині гір і ховають там метали і каміння старанно працюючи над ними день і ніч то знай що ті карлики й духи – ми, маленькі краплини води.

Ми ніколи не знаємо спокою і прац...овитіші за мурашок які бе... настан...о будують своє житло невпин...о метушат...ся бігають і тягають шматочки соломи, втричі більші за себе. Напрацювавшись (до)схочу і в хмарах і в траві і в листі яке ми освіжаємо напоївши рослини тварин і людей ми поспішаємо в струмок із струмка біж...мо в річку із річок у ш...роке бе... бережне море. Отут, здається, можна було б нам одпочити і заспокоїтись але промені сонечка пр...гріють нас і п...р...творюють на л...гкий туман.

Піднявшись високо ми стан...мо хмарами й полин...мо по небу, поки знайдемо місця де знов жде робота. Ми працюємо (не)знаючи ні втоми ні нудьги. Нам весело що ми беремо діяльну участь у білому світі й напуваємо міл...они рослин тварин і людей.

(К. Ушинський)

- Доведіть, що частина останнього речення – односкладне речення. Який це тип односкладного?

5 * Складіть і запишіть 8 речень з однорідними членами (на кожне правило вживання коми при однорідних членах речення) за темою попереднього тексту. Зробіть висновок, з якою метою вживаються в мовленні однорідні члени речення.

§ 33. Однорідні і неоднорідні означення

Якщо при означуваному слові є два або більше означень, то вони можуть бути **однорідними** й **неоднорідними**.

Однорідні означення зв'язані між собою інтонацією переліку, між ними можна вставити сполучник *і*. На письмі вони відділяються комами.

Означення *однорідні*, якщо вони:

1. Характеризують предмет за однією і тією ж ознакою.	1. Під самою хатою росли <i>червоні, білі, рожеві маки</i> . (І. Нечуй-Левицький)
2. Стоять після означуваного слова.	2. У темряві <i>густій, тяжкій і рівній</i> прокинувся я. (М. Рильський)
3. Першим стоїть непоширене означення, а другим – поширене.	3. На <i>далеких, повитих ніччю</i> горизонтах мерехтіли багряні спалахи. (І. Цюпа)
4. Виступають художніми означеннями (епітетами – синонімами, антонімами).	4. Падали <i>гладенькі, холодні</i> каштани. (Ю. Збанацький)
5. Виражаються прикметниками одного розряду.	5. Над морем піднімались високо в небо <i>дикі, стрімкі, скелисті</i> гори. (І. Нечуй-Левицький)

Неоднорідні означення вимовляються без перелічувальної інтонації, і єднальні сполучники між ними поставити не можна. На письмі комами вони не відділяються.

Означення *неоднорідні*, якщо вони:

Характеризують предмет з різних боків.	По небу пливуть важкі грозові хмари. (Ю. Збанацький)

Зверніть увагу! Однорідні означення відносяться до основного слова кожне окремо, а неоднорідні – кожне попереднє означення до сполучення пояснюваного слова з іншими означеннями, наприклад:

1. Маленьке, сіре, заплакане віконце. (М. Коцюбинський)
2. Великі сині очі з-під довгих чорних вій дивилися пильно й розумно. (М. Коцюбинський)

1 Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль. Свою думку доведіть. Доберіть назву.

Вгорі чисте, по-весняному лунке небо; крикне ворон – і бринить його крик довго-довго, і не в силах загасити його степова безвість. Полетить угору, гойдається у сліпучих потоках сонця, в ніжній синяві крила мие, даленіє чорною цяточкою, доки й зовсім щезне. Зеленіє обабіч дороги перша ніжна весняна травичка, молодесенька, тендітна, ще не налита густим соком; дикі груші, що стоять на пагорбках, ще тільки брунькуються, ще не випустили своїх листочків, гілки їх чорні, ніби викувані із заліза. Але вже струмлять по них весняні соки, уже вирує приховане від людських очей життя. Степ у цю пору весь залитий сонцем, огорнутий голубими димками весняних випарів, привільний, широкий і безконечний, навіває на людину віковічне почуття ще більшої жадоби до життя.

(Гр. Тютюнник)

- Знайдіть в реченнях однорідні та неоднорідні означення. Дайте їм порівняльну характеристику. Як вони характеризують предмет? З якою інтонацією вимовляються? Чи можна між ними вставити єднальний сполучник?

- Чим вони виражені? Поясніть вживання розділових знаків.

2 Знайдіть однорідні означення і поставте між ними коми.

1. Червоним великим колом заходило сонце. (С. Васильченко) 2. Сірі ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли. (М. Коцюбинський) 3. На товстих куцях пальцях блищали важкі золоті персні з дорогими блискучими камінцями. (І. Нечуй-Левицький) 4. Чумаки їдуть з Криму в темних просмолених сорочках. (О. Довженко) 5. Все було окутане чорною непроглядною тьмою. 6. Стояло сухе осіннє надвечір'я. (О. Гончар)

- Два останніх речення розберіть за їх членами.

3 Запишіть спочатку речення з однорідними означеннями, а потім — неоднорідними. Поясніть різницю між ними. Вставте пропущені розділові знаки.

1. А через усе небо, трепетна ніжна як казкова королівна палає всіма кольорами дугаста веселка. (В. Бабляк) 2. Ріка вже убралась в золотистомідні береги. Ранками розгортала як дбайлива господиня сувої густих сивих туманів стелила ними луки. (Р. Іванченко) 3. Лилися з неба блакитним сльвом співи весняних радісних жайворонків. Трава була соковита зелена як смарагд посипана яскравими жовтками кульбаби. (З. Тулуб) 4. Небо сміялося своєю чистою глибокою блакиттю. (І. Франко) 5. На землю опустилася чорна безмісячна ніч (В. Гжицький) 6. Над тихою святковою землею високими золотими мазками починається ранок. (М. Стельмах)

4 Прочитайте, доведіть, що перед вами текст. Випишіть частини речення з однорідними і неоднорідними означеннями, поставте розділові знаки.

Світанок

Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, починало світати. Крайнебо жевріло рожевим огнем горіло і миготіло ясным полум'ям... Синє глибоке небо розгорнуло своє безкрає поле немов казало: котись по мені куди хоч і як хоч – я буду розстилатись розрівнюватись перед тобою щоб не було тобі ні впину, ні перегороди!...

...На другому кінці стояв тільки місяць – блідий похмурий; мов старий лисий злодюга він тупцювавсь на одному місці; боязко блимаючи своїми темними плямами на сонячне ясне обличчя і дедалі все бліднів та зникав мов розтавав від гарячого лизання довгих променястих язиків.

(За Панасом Мирним)

5 Поширте подані речення однорідними та неоднорідними означеннями. Запишіть речення.

1. На галявині стояла ... береза. 2. Знявся ... вітер. 3. Небо все темнішає, нависають... хмари. 4. Над ланами у всю широчінь степу завис... дощ.

- Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

6 Складіть твір-мініатюру (10-12 речень), описавши весняний ранок; вживайте однорідні та неоднорідні означення.

7 * Складіть план усного зв'язного висловлювання про однорідні і неоднорідні означення. План запишіть. Побудуйте розповідь за планом.

§ 34. Узагальнюючі слова при однорідних членах речення

1 Порівняйте, яку синтаксичну роль виконують ті ж самі слова у різних реченнях.

1. Північ, південь, схід, захід – сторони світу. 2. Ми навчилися за допомогою компасу визначати сторони світу: північ, південь, схід, захід.

- Які із додатків виражають широкую, загальну назву, а які – вузьку, конкретну?

При однорідних членах речення можуть уживатися **узагальнюючі слова**, що об'єднують в одну групу всі перелічувані предмети, ознаки, дії, явища тощо. Охоплюючи своїм значенням усі однорідні члени, які є видовими, конкретними назвами, узагальнююче слово виступає як родова, загальна назва. Тому воно завжди є тим самим членом речення, що й однорідні члени, до яких воно відноситься. Наприклад: *Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі.* (Б. Олійник)

Узагальнюючі слова можуть виражатися різними частинами мови, однак найчастіше займенниками і прислівниками: *все, всі, ніхто, ніщо, скрізь, усюди, ніде, завжди, ніколи.*

2 Прочитайте речення. Назвіть узагальнюючі слова і однорідні члени при них. Визначте їх синтаксичну функцію.

1. Яке те всеозоре слово – мати. Його з'єднали різні складові: любов і ніжність, щедрість і відвага, нестримна радість і гірка печаль. (В. Крищенко)
2. Веселеє сонце устало над морем, всміхнулося все йому любо: і небо, і хмари, і скелі, і море. (Дніпрова Чайка)
3. Святвечір. У чепурненьких міщанських і козацьких хатках, у вбогих селянських халупах – скрізь готуються до свят, скрізь прибирають і миють, білять, печуть, варять. (О. Єфименко)
4. Усе навколо: дерева, птахи, люди – сповнене весняної, пружної, нестримної сили. (В. Собко)

- Перепишіть речення. Підкресліть узагальнюючі слова і однорідні члени.
- Проаналізуйте, де – до чи після однорідних членів – знаходиться узагальнююче слово. Поміркуйте, чи обумовлює позиція узагальнюючого слова щодо однорідних членів вживання розділових знаків. Свої висновки звірте з нижче поданими правилами.

Розділові знаки при узагальнюючих словах	
Правило	Приклади
1. Якщо узагальнююче слово стоїть перед однорідними членами, то після нього ставиться двокрапка, рідше – тире.	Все навколишнє здавалось прекрасним: сад, город, соняшники й мак, і ниви за городом. (О. Довженко)
2. Якщо узагальнююче слово стоїть після однорідних членів речення, то перед ним ставиться тире.	День, вечір, ніч, ранок – все біле, все тьмяне. (Леся Українка)

3. Якщо узагальнююче слово стоїть перед однорідними членами, а після них речення продовжується, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них – тире. 4. Якщо після узагальнюючого слова перед однорідними членами стоять слова <i>а саме, як-от, наприклад</i>, то перед ними ставиться кома, а після них – двокрапка.	Українські письменники: Т. Шевченко, Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький – багато творів присвятили зображенню долі української жінки. <i>Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві. (О. Довженко)</i>

3 Запишіть речення, вставляючи потрібні розділові знаки.

1. Ввесь степ і лиман і озеро і море все закуталось в якийсь чарівний тихий світ повилось прозорим сизим туманом. 2. А ніч була дивна тепла, темна та тиха. 3. Все змішалось в одну мить і злилось до купи і земля й море. *(Із творів І. Нечуя-Левицького)* 4. На річці в лісі на полі усюди німа тиша. *(Панас Мирний)* 5. Усе і небо і перемелене на труху в глибоких коліях дороги сіно і тривожний крик птиці і невисока росиста отава сповіщало що літо вже здає ключі сумовитій осені. *(М. Стельмах)*

4 Трансформуйте речення, увівши до їх складу узагальнюючі слова. Запишіть. Обґрунтуйте постановку розділових знаків.

Зразок: На полюсі і на екваторі, на вершинах гір і в глибинах морів є живі істоти.
На полюсі і на екваторі, на вершинах гір і в глибинах морів – усюди є живі істоти.

1. Ні заслання, ні каторга Сибіру, ні царські підступи не могли похитнути віру поета. 2. У степу, за річкою, на дорогах не видно було жодної живої душі. 3. Зошити з мови, математики, фізики, хімії учні повинні показувати батькам. 4. Деревя, птахи, люди сповнені весняної, пружної, нестримної сили.

- Якими членами речення є однорідні члени та узагальнюючі слова?
- Зробіть синтаксичний аналіз останнього речення, додавши до відомої вам схеми розбору речення такі пункти:

Схема аналізу речення з однорідними членами речення та узагальнюючими словами

1. Якими однорідними членами ускладнене речення?
2. Як вони з'єднані між собою (безсполучниково, за допомогою сполучників (яких?), змішаним способом)?
3. Як виділяються в усному і писемному мовленні?

5 Перебудуйте речення, змінюючи позицію узагальнюючих слів. Відновіть авторський варіант.

1. Квітка і плід, вітер і зірка, краплина води і найдрібніша піщинка – все дивне в цьому світі. Та, либонь, для самої людини немає нічого дивнішого, ніж вона сама. *(За Є. Гуцалом)* 2. Усе: і нелад, і лад, навіть безлад – вечір приходить і все втихомирює. *(За І. Драчем)* 3. Білостінна батьківська хатина,

соняхів голівки золоті – найдорожче у моїм житті знову тихо кличе із дитинства. (За В. Олешком) 4. Потиск руки мозолястої, сині світанки над водами, шум у лісі зелений і шум золотий, спів солов'їний і пісню людську – речі прості і чисті люблю я. (За М. Рильським)

6 * Знайдіть у художній літературі чи придумайте самостійно речення, які б відповідали таким схемам:

- 1) $\boxed{УЗ}$: О, О, О.
- 2) $\boxed{УЗ}$: ні О, ні О, ні О. 3) О, О, О – $\boxed{УЗ}$.
- 4) $\boxed{УЗ}$, наприклад: О, О, О.
- 5) $\boxed{УЗ}$: О, О, О –

УЗ – узагальнююче слово чи словосполучення;
О – однорідні члени речення.

- Запишіть дібрані чи складені речення. Зробіть повний синтаксичний аналіз двох із них.

§35. Речення із звертанням

1 Пригадайте вивчене вами про звертання та вставні слова. Чи бувають звертання та вставні слова членами речення? Знайдіть їх у реченнях.

1. Клянусь вам, поля і птиці, і клени, й гори, і лани, і вам, берези русокосі, і вам, плоди мої рясні... (А. Малишко) 2. Мені ж, мій Боже, на землі подай любов, сердечний рай. 3. Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! 4. Чи не покинуть нам, небого, моя сусідонько убога, вірші нікчемні віршувать? 5. Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині! 6. В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було. 7. Нехай, кажуть, гине ледача дитина, коли не зуміла себе шанувать. Шануйтеся ж, любі, в недобру годину. 8. Чи спиш, чи чуєш, брате Луже! (За творами Т. Шевченка)

Крім головних і другорядних членів, у реченні можуть бути слова, які відносяться до речення в цілому або якоїсь його частини. Такі слова не є членами речення, вони не зв'язані підрядним або сурядним зв'язком з головними чи другорядними членами. Мовець використовує їх для того, щоб привернути увагу слухача до повідомлення чи дати повідомленню якусь оцінку.

У вимові слова, які синтаксично не поєднуються з членами речення, звичайно, виділяються інтонацією, а на письмі – розділовими знаками.

До таких слів належать **звертання** і **вставні слова** (сполучення слів, речення).

Звертання – це слово або словосполучення в реченні, що називає особу або персоніфікований предмет, до якого звертаємося з мовленням.

Звертання може виражатися одним словом (непоширене) і групою слів (поширене).

2 Переробіть речення так, щоб виділені слова стали звертаннями. Що для цього потрібно змінити, додати?

Хай *мама* відпочине трохи, ми самі приберемо в кімнаті. Ось і *брат* допоможе. А сестричка поскладає акуратно свої іграшки в кошик. Я думаю, ми *татові* не заважатимемо писати листа? Ми попрохали оцінити нашу працю *саме маму*.

Звертання найчастіше виражається іменниками у кличному відмінку або в називному в значенні кличного. Ти, *каліно луговая*, де ж ти зиму зимувала? Ой ти, *красна весна*, що ти нам принесла? У множині – тільки в називному відмінку: «Ой, *плиніте, гуси*, на биструю воду. Перекажіть, *гуси*, до мого роду». (*І. Франко*) Звертання вживаються в різних стилях мовлення: художньої літератури, розмовно-побутовому, газетно-публіцистичному, офіційно-діловому.

- Пригадайте з програми 5 класу, які розділові знаки вживаються при звертаннях, що стоять у різних частинах речення. Коли після звертання ставимо знак оклику? Обґрунтуйте розділові знаки у реченнях попередньої вправи.
- Які речення за метою висловлювання ви утворили?
- Якими членами речення є виділені слова?
- Чим відрізняються підмет чи додаток від звертання?

Пам'ятаймо! Вигуки від звертання відділяються комами; не відділяються лише слова *о*, *ой*, якщо вони вжиті як підсилювальні частки, наприклад: 1. Ох, пісне, чому як той птах, не летиш? (*М. Рильський*) – *Ох* тут вигук. 2. О земле рідна, знаєш ти свій шлях у бурі, у негоді. (*М. Рильський*) – *О* тут підсилювальна частка.

3 Знайдіть у реченнях непоширені і поширені звертання. Поставте розділові знаки. Поясніть.

1. Вам тату рідненький подяку складаю. 2. Оживи козацька славу у бандурних струнах. (*П. Куліш*) 3. О краю мій тужу я за тобою. (*М. Рильський*) 4. Ой вербо, вербо де ти зросла, що твоє листячко вода знесла? (*Нар. тв.*) 5. Гей, вдарте в струни кобзарі, натхніть серця піснями. (*П. Тичина*) 6. Ой Тарасе що з тебе буде? 7. Ой сніги мої сніги срібні та пухнасті, наче все, що навкруги, потонуло в щасті. (*В. Сосюра*) 8. Ох співи мої голоснії, якби мені знову колишня сила... (*Леся Українка*) 9. Весно ох довго ж на тебе чекати! Весно голубко чому ж ти не йдеш? (*І. Франко*)

4 Які форми звертання ви вживете в листі: а) до ваших однолітків – учнів шкіл України; б) до директора спортивної школи; в) до футболістів команди; г) до вчительки!

Зверніть увагу! Товариш – це людина, пов'язана з кимось почуттям дружби, щирий приятель, однокласник, спілльник. Будь-кого товаришем не назвеш. Для цього в українській мові здавна існують слова *пан*, *пані*,

панна, добродій, добродійка. Часто вони вживаються з означеннями шановний, вельмишановний, поважний, високоповажний, ласкавий.

Пане, пані, панно вживаємо перед прізвищем, ім'ям, назвою посади, службовим чи науковим званням: пане Петренко, пані Катерино, пане лікарю, панно Грино! Форма множини *панове*, а не *пани*. *Добродію! Добродійко!* застосовується при звертанні без імені та прізвища: «Здоров'я ваше, добродію, не викликає занепокоєння».

5 Складіть запрошення на шкільний ювілей. Перелічіть прізвища, посади, звання всіх, кого запрошуватимете.

6 * Випишіть із творів художньої літератури 7 речень з поширеними звертаннями на початку, в середині і в кінці речення. Прокоментуйте вживання розділових знаків.

§36. Речення із вставними і вставленими словами (словосполученнями, реченнями)

Вставними називаються слова (словосполучення, речення), які виражають ставлення мовця до висловленого ним повідомлення. Наприклад: Вершники, *здалося*, зрослися з кіньми. (За М. Стельмахом) Вони, як правило, не несуть нової інформації, а лише певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення.

1 Розкажіть за таблицею, що виражають вставні слова і словосполучення. Приклади запишіть у зошити. Вставні слова та словосполучення підкресліть.

Групи вставних слів і словосполучень за значенням		
Що позначають	Вставні слова і сполучення слів	Приклади
1. Упевненість або неупевненість у повідомленні.	безсумнівно, безперечно, без усякого сумніву, либонь, напевно, дійсно, звичайно, зрозуміло, розуміється, само собою зрозуміло, може, можливо, мабуть, слід гадати, сподіваюся, здається	Чим більше темніло, тим вітер, <u>здавалося</u> , дужчав. (М. Коцюбинський) <u>Безперечно</u> , осика відіграє вельми важливу роль у народній медицині. (Г. Булашев) Маємо жити, <u>звичайно</u> , не хлібом єдиним. (Б. Олійник)
2. Дають емоційну оцінку повідомлюваному, виражають почуття мовця.	на жаль, на щастя, на радість, на біду, ніде правди діти, нічого гріха таїти, чого доброго, на диво, нівроку, шкода, як на зло, хвалити долю та ін.	Сьогодні, <u>мов на гріх</u> , задощило. (О. Гуріненко) Я не нездужаю, <u>нівроку</u> , а щось такеє бачить око, і серце жде чогось. (Т. Шевченко) <u>На жаль</u> , чудес на світі не буває. (П. Воронько)

3. Джерело інформації.	кажуть, повідомляють, за повідомленням..., за даними..., з погляду..., на думку..., за словами..., мовляв, по-моєму	Сміх, кажуть, віку додає. (Ю. Збанацький) За повідомленням синоптиків, очікуються опади на півдні Молдови.
4. Послідовність викладу думок, зв'язок між ними, спосіб висловлення їх.	по-перше, по-друге, нарешті, з одного боку, з другого боку, до речі, між іншим, навпаки, таким чином, наприклад, зокрема, взагалі, зрештою, так би мовити, отже, а отже	І ось, нарешті, вершина. (О. Гончар) По-перше, вона завжди знала всі уроки. По-друге, вона ніколи не спізнювалася. (О. Іваненко)
5. Ввічливість, привертання уваги співрозмовника.	пробачте, вибачте, будь ласка, чуєте, бачите, погодьтесь, уявіть собі, даруйте на слові, прошу вас та ін.	Зверніть увагу, ніколи не надсилайте лист одразу. Погодьтесь, його слід перечитати наступного дня.

Вставлені слова і речення вносять у речення додаткову інформацію і являють собою принагідні зауваження, пояснення до основного повідомлення. Наприклад: *Хутір Вишневий – двадцять п'ять хат – примостився в голому степу...* (Гр. Тютюнник)

2 Прочитайте. Знайдіть вставні і вставлені слова, словосполучення і речення. Яка їх роль у реченні? Зверніть увагу, як вставні і вставлені компоненти виділяються в усному і письмовому мовленні.

1. Доброго, кажуть, дождити треба, а лихе – саме прийде. (Панас Мирний) 2. Сумління людське, виявляється, схоже на вулик, його теж можна розтривожити. (О. Гончар) 3. Українські пісні – це, за словами Гоголя, народна історія, яскрава, сповнена барв. (М. Безхутрий) 4. Найважливіше, здається мені, для письменника протягом усього його життя не втратити чуття єдності, спільності своєї долі з долею народу. (О. Гончар) 5. Того, можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ. (М. Рильський) 6. Я, по правді сказавши, й тепер трохи дивуюсь, що мені так легко пишеться до Вас. (Леся Українка) 7. Будь ласка, передайте вітання учасникам олімпіади. 8. Кожен народ читатиме Шевченка по-своєму, як, зрештою, по-своєму читає його кожне наступне покоління. (О. Гончар) 9. Не те, щоб всіх любив – і вже надміру, – а не бажай нікому зла та худа. (І. Франко) 10. Скажу я, люди добрі, й вам (до казки приказка годиться хоч і панам): не плюй в колодязь: пригодиться води напиться. (Л. Глібов) 11. У величезному мовному запасі вибрати потрібне слово – то велике вміння, і, навпаки, якщо ви користуєтеся словом неточним, то це, власне, те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися цвяхом. (За В. Цюпою)

Зверніть увагу! Вставні слова, словосполучення і речення можуть стояти на початку, в середині та в кінці речення. Всі вони, як правило, виділяються комами.

Вставлені слова, словосполучення і речення найчастіше беруться в дужки або виділяються з обох боків тире чи комами.

- 3** Додайте до поданих речень вставні слова або словосполучення, за допомогою яких можна було б: а) підтвердити вірогідність події; б) виразити сумнів; в) висловити певні почуття відповідно до повідомлення; г) джерело інформації; г') послідовність викладу думок.

1. Молдовський «Жок» визнає весь світ. 2. Місто Ришкани відсвяткувало чотириохсотліття від дня заснування. 3. Тарасове слово лунає на теренах Молдови. 4. Наш клас щомісяця випускає цікаву стінгазету. 5. В Україні та Румунії навчається багато наших земляків. 6. Материнська хата як генетичне коріння роду сприймається не лише як домівка, а ширше – як рідна земля. (За Т. Косміною)

- 4** Прочитайте і скажіть, у яких реченнях виділені слова вставні, а в яких виступають членами речення. Вкажіть, які це члени речення. Свою думку обґрунтуйте. Спишіть речення зі вставними словами, поставте пропущені коми.

1. Пісня *здавалось* бриніла вже в ньому. 2. Гафійці *здавалось*, що ясна для неї кожна душа і кожна думка. 3. Він *бачите* був в апаратній. (М. Коцюбинський) 4. У долині ви *бачите*, як розлилася річка. 5. *Кажуть* дні на полі, хліб – у коморі. (Нар. тв.) Люди *кажуть*, що з кінця грудня дні стають довшими.

Зверніть увагу! Слова, які можуть бути і в ролі вставних слів, і членів речення: *здається, може бути, навпаки, зрозуміло, одним словом, на щастя, кажуть, з одного боку, краще сказати, без сумніву, з другого боку, нівроку, таким чином, видно, дійсно*. Слова, які вживаються тільки як вставні: *будь ласка, мабуть, отже, по-перше, по-друге, по-третє*.

Слова, які ніколи не бувають вставними: *раптом, якраз, між тим, навіть, однак, однак, приблизно, лише, майже, все-таки, адже, до того ж, проте, принаймні*.

- 5** Складіть і запишіть речення, використовуючи подані слова і словосполучення то в ролі вставних, то – членів речення.

Безсумнівно, видно, ясна річ, справді, одним словом.

- Зробіть повний синтаксичний розбір одного із речень зі вставними словами, додавши до схеми розбору речення такі пункти:

Схема розбору речень із звертанням та вставними компонентами

- Чим ускладнене просте речення (звертанням, вставними чи вставленими словами)?
- Яке значення виражають вставні слова?
- Чим виражені?
- Як виділяються в усному і писемному мовленні?

6 Прочитайте уривок, правильно інтуючи речення. Що означають вставлені речення? Поясніть вживання розділових знаків.

У центрі Кишинева стоїть споруда у вигляді старовинного замку.

Це – Національний музей історії Молдови. Споруджувалась вона (середина XIX століття) для військового шпиталю. 1863 року тут розмістилась перша чоловіча гімназія.

Дванадцять років прослужив у ній вчителем Іван Семенович Левицький (згодом взяв собі псевдонім Нечуй). Видавати свої твори йому доводилося за кордоном, у Львові (тоді Австро-Угорщина), під псевдонімом «Нечуй» (він писав рідною мовою, коли в літературі і публіцистиці українську мову було заборонено).

- Розкажіть про життя і творчість І.С. Нечуя-Левицького.
- * Який ліцей носить ім'я письменника? Дізнайтеся про музей ліцею, його цінності.

7 Спишіть уривок. Вставте пропущені букви, розкрийте дужки, поставте коми для виділення вставних слів і словосполучень.

Багато хто з вас певно зам...слювався, чому південь України називають Таврією, а (пів)острів Крим – Тавридою. За сві...ченням учених ці назви є своєрідною пам'яткою про стародавнє плем'я таврів, що нас...ляло колись цю тер...торію.

За однією з л...генд назва міста Бердичів поход...ть від назви племені берендичів, що жило тут за часів Київс...кої Русі. З берендичів розуміється формувалася найбільш боєздатна кін...ота князя Володимира Мономаха. Кажуть колись на місці Конотопа були непрохідні болота, де тонули коні. Отже і Конотоп. (За Г. Скарлатом)

§37. Повторення, систематизація та узагальнення вивченого з теми

- Які члени речення та слова можуть ускладнювати будь-яке просте речення?
- Які члени речення називаються однорідними? Наведіть приклади речень (доберіть з текстів художньої літератури) з однорідними: а) підметами; б) присудками; в) додатками; г) означеннями; г) обставинами.
- Поясніть уживання коми між однорідними членами речення. Наведіть приклади речень з узагальнюючими словами при однорідних членах.
- Яким членом речення є узагальнююче слово по відношенню до однорідних членів речення?
- Що називається звертанням? Як виражаються звертання? Наведіть приклади.
- Які звертання називаються непоширеними, а які – поширеними?
- Які розділові знаки ставляться при звертаннях?
- Які відтінки думки й почуття виражаються вставними словами, вставними словосполученнями і реченнями? Які розділові знаки ставляться при них?

1 Прочитайте текст. Визначте тип мовлення та стиль.

Вежі і мури Білгород-Дністровської фортеці височать над голубими просторами Дністровського лиману. Під час відвідин вам покажуть і башту-темницю з якої, за легендою, вирвалася волелюбна дівчина, Овідієву башту (тут нібито був римський поет). Покажуть і башту-сховище, у підземеллі якої нещодавно було знайдено запаси проса, що зберігалися, за визначенням науковців, 250–300 років. Просо посіяли – і половина насіння дала сходи... Так легенди переплітаються з бувальщиною.

Велич і неприступність фортеці вражають і сьогодні. Майже два кілометри завдовжки має міцна зовнішня стіна. Над стіною височать двадцять шість башт, двадцять з яких – бойові.

(За Г. Ворстюком)

- Знайдіть речення, ускладнені однорідними членами та вставними і вставленими словами, словосполученнями і реченнями. Спишіть їх.
- Доведіть, що виділені означення в передостанньому реченні не є однорідними.
- Знайдіть матеріал про Бендерську та Сорокську фортеці. Розкажіть про них.

2 Спишіть, виділяючи комами поширені й непоширені звертання.

Брини моя бандуро брини, не угавай! Велично, не понуро співай про рідний край! Брини бандуро стиха, співай, не угавай, козацькая утіхо, брини про рідний край! (В. Залізняк) Спасибі дідуся що ти заховав в голові столітній ту славу козачу: я її онукам тепер розказав. (Т. Шевченко)

- Прокоментуйте вживання розділових знаків у записаних реченнях.

3 Прочитайте звертання, які використовували в своїх листах українські письменники. Зверніть увагу на те, що ці звертання відбивають традиції української мови у використанні кличного відмінка.

Добродію й друже! Богу милий друже, Михайле! Мій любий, мій єдиний друже! Вельмишановний добродію ласкавий! (З листів Т. Шевченка) Високоповажний пане професоре! Вельмишановний добродію! Любий пане Богдане! Вельмишановна пані добродійко! Дорогий приятелю, шановний пане докторе! Люба моя, сердечна Олю! Дорога наша мамо! Високоповажний отче добродію! Високий суде! (З листів І. Франка)

- Складіть і запишіть 2-3 речення з поширеними звертаннями.

4 Перепишіть, вставляючи пропущені букви і розкриваючи дужки. Вкажіть однорідні та неоднорідні означення. Свою думку аргументуйте. Поясніть вживання розділових знаків.

Сумн...ми довг...ми ключ...ми летять у вирій журавлі. (Б. Лепкий)
 І на злість (не)добрій, темній силі журавлі кричать на небосхилі. (Марія Пригара)
 І люди в тр...вожному білому світі, забувши про втому, напруги і сні, душ...ю пл...вуть за ключами в орбіті. (М. Нагнибіда)
 Д...влюся на море ш...роке, гл...боке, поплив (би) на той бік – човна (не) дають. (Т. Шевченко)
 Барвіночку мій хр...щатий, з...лений, дрібний, ой я ж тебе викохала хороший, рясний. (Леся Українка)
 Зб...рають світлі, золоті меди в...се-локрили та прозорі бджоли. (М. Рильський)

- Зробіть синтаксичний розбір двох останніх речень.

5 Знайдіть однорідні члени та узагальнюючі слова при них. Визначте, якими членами речення вони є. Спишіть, вставляючи пропущені букви та розділові знаки.

1. Жито пш...ниця й овес усе разом поспіло. (І. Нечуй-Левицький).
 2. На будинках на деревах на парканах всюди червоний відбл...ск. (Марко Вовчок)
 3. Сибірські ріки (О, о)б, (Є, є)нісей, (Л, л)ена впадають у Північний Льодовитий океан.
 4. Усе і дзвінке п...вітря і дзвінкі гори і ліси поч...нало здавалось від кожного слова бр...ніти, як грандіозна мембрана. (О. Гончар)

- В останньому реченні вкажіть значення вставного слова. Поясніть пунктограми.

6 * Прочитайте текст з пропущеними розділовими знаками про себе. З'ясуйте інтонацію, логічний наголос, тон речень зі вставними словами. Виберіть найбільш вдалі для поданого стилю вставні слова і запишіть текст, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені розділові знаки.

(Може, можливо, мабуть) аморально повсякчас наголошувати на тому що в нас найнеозоріші простори найродючіші землі?

(По-перше, крім того) все це ми не виплекали своїми руками а одержали у спадок. По-друге ми зовсім не примножуємо природні багатства а безсоромно розбазарюємо їх.

(До речі, між іншим, зрештою) те саме стосується й мови. Для нас вона справді «най» – наймилозвучніша найлагідніша найінформативніша... А для французів англійців китайців? А їхні мови – для нас?

(Мабуть, певно, напевно, може, можливо) ми кидаємо таки тінь на слово чуже коли своє наділяємо синтезом достоїнств чи не десятка інших мов?

(Очевидно, очевидячки, напевно, мабуть) не зовсім грічно стверджувати що лише ми маємо велике минуле і ще більше майбутнє?

(Зрештою, певно, до речі) роздмухуючи оті «най», «най», ми обов'язково відгородимося від неоднозначного бурхливого й мінливого світу.

Бо ж ніяка культура не абсолютна. (Певна річ, безперечно, без сумніву, безсумнівно) вона мусить контактувати та взаємодіяти з іншими.

(За М. Сливинським)

- До якого типу та стилю відноситься текст?
- Чи є у тексті неповні речення? Якщо є, то назвіть їх.
- Зробіть синтаксичний аналіз виділеного речення.

§ 38. Твір-роздум на морально-етичну тему

1 Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку.

На що спирається мораль

Кожен знає: закон спирається на силу влади, на примус. А от на що спирається мораль? Мораль усього суспільства й мораль кожного з нас? Зроду-віку мораль трималася й тримається, як любили говорити древні, на «трьох китах».

Перший кит – це традиції й звичаї, що склалися в кожного народу. Засвоюємо ми їх змалку. Матуся й татко пояснюють дитинчаті: «так заведено», «так чинять усі», «так прийнято здавна».

Другий кит – авторитет громадської думки. Одні вчинки своїх громадян суспільство схвалює, інші – засуджує. Цим воно регулює й спрямовує поведінку кожного з нас. Як багато важать такі поняття, як честь, добре ім'я! Тепер це називається суспільним визнанням, а колись виражалось прислів'ям «Що люди скажуть?»

Третій кит – найпідступніший. Справа в тім, що моральна поведінка є цілком добровільною! Насильно змусити бути чесним та порядним неможливо. Про мораль високу доводиться говорити лише за умови, що основою поведінки людини є совість. Мораль ґрунтується на свідомості кожного з нас!

Отже, мораль має три точки опори. Це засвідчує історія. Це закарбовано в перлинах народної мудрості. «Сумління – найкращий радник», – так стверджує прислів'я. Іншим прислів'ям характеризують людину аморальну: «Ні сраму, ні совісті!» А третє прислів'я додає: «Хто честі не має, того й дрючком не проймеш!»

(Із журналу)

- До якого типу належить текст? Із яких частин він складається?
- Знайдіть речення, в якому сформульовано тезу. Які докази (аргументи) підтверджують висунуту тезу? Які висновки викладено в заключній частині?
- Визначте стиль тексту. Свою думку аргументуйте.

2 Прочитайте текст. Які морально-етичні проблеми в ньому порушуються? Яка його основна думка?

Батьки і діти

Якось до редакції журналу надіслала листа восьмикласниця. У ньому йшлося про те, що дівчина соромиться власних батьків: вони обмежені, неосвічені, немодно вдягаються, неправильно наголошують слова «документ» і «кулінарія».

Протягом останнього року авторка листа жодного разу не вийшла з дому разом з батьками. Коли в школі призначають батьківські збори, дівчинка навмисне не сповіщає про це батьків. Не вистачає, щоб учителі побачили, які вони «відсталі»!

Що ж перешкоджає дівчині шанувати людей, які дали їй життя? Наївно думати, що причиною є немодне вбрання чи неправильна вимова слів. Щось тут глибше й важливіше. Що ж саме?

Дорослішаючи, юнаки починають серйозно замислюватися над своїм місцем у суспільстві – нинішнім та майбутнім. У їхньому лексиконі з'являються слова «престиж» та «престижний». Особистий престиж пов'язується з престижем родини.

Що ж таке престиж? Це громадська оцінка суспільної значущості людини.

До 14–15 років діти вже пережили вік безумовного прийняття всього, що оточує їх в отчому домі. Вони намагаються скласти оцінку поведінки членів сім'ї, їхнім характерам, моральним рисам. Їх починає цікавити становище батьків у суспільстві, їхні посади, ставлення до них співробітників, знайомих, сусідів. Якщо освіченість батьків, їхні досягнення визнаються й поважаються значним колом людей – це предмет особливої гордості дітей.

Та чи кожен чотирнадцятилітній спроможний зрозуміти, що посада й зарплата – лише зовнішні вияви значущості будь-якої людини? Що справжнє багатство сім'ї – не меблі й одяг, а духовна спорідненість, близькість між дітьми й батьками? Що справжній престиж сім'ї визначається не наявністю або відсутністю автомобіля чи відеотехніки, а душевною щедрістю, чесністю, безкорисливістю, трудолюбством рідних?

Толерантність у ставленні до найближчих людей не є виявом слабого характеру. Толерантність є наслідком розуміння життя й мудрості.

Чимало видатних людей залишили спогади про батьківський дім, про батьків та матерів. І що цікаво: виходить так, що в більшості непересічних людей були виняткові матері! Розумні, терплячі, лагідні. У чім тут справа? Очевидно, видатні люди тому й стали видатними, що мали досить розуму й спостережливості, аби в усьому вміти виділити головне, суть. У матері вони насамперед помічали самовідданість, цінували любов і її намагання зрозуміти власну дитину. Кожне наступне покоління відрізняється від попереднього. Тому й кажуть у народі: «Стався до батьків так, як хотів би, щоб діти твої ставилися до тебе».

(За Оленою Лосотою)

- Подумайте, що має бути предметом гордості дітей за своїх батьків.
- Проаналізуйте композиційні та стилістичні особливості тексту.

3 За поданим (чи самостійно складеним) планом напишіть твір-роздум на тему «Що таке гуманність!».

I. Гуманність – це любов до людей.

II. Як любити людину.

1. Доброзичливість і доброта – своєрідний талант.
2. Вміння відчути чужий біль.
3. Готовність знехтувати власним спокоєм заради іншої людини.

III. Бути гуманним дуже нелегко.

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 39. Речення з відокремленими означеннями

- 1** Порівняйте речення правої і лівої колонок. У яких випадках виділені члени речення набувають більшої самостійності? Визначте їх типи.

1. Розсипані за ніч по травах і вітах ялини росяні перли горіли барвами веселки.	1. Росяні перли, розсипані за ніч по травах і вітах ялини, ... горіли барвами веселки. (Ю. Бевзик)
2. І знову волочаться по небу важкі чорні розтріпані хмари.	2. Важкі хмари, чорні і розтріпані, знову волочаться по небу.
3. Всесвітньовідомий поет Т.Г. Шевченко завжди з нами.	3. Т.Г. Шевченко, всесвітньовідомий поет, завжди з нами.
4. Ми посадили біля школи ялини, буки, платани.	4. Окрім буків, ми посадили біля школи ялини і платани.
5. Полетіло, поспішило, закружляло в повітрі сухе шарудливе листя.	5. Полетіло, поспішаючи, кружляючи в повітрі, сухе шарудливе листя. (В. Собко)

У реченні значення якогось із другорядних членів може посилюватися, виділятися з боку смислового та інтонаційно. Такий член речення називається **відокремленим**.

Відокремлені члени речення виражають додаткове повідомлення, доповнюють основну думку, у вимові виділяються логічним наголосом і паузами, а на письмі – комами, інколи – тире.

Відокремлюватися можуть усі другорядні члени речення: означення, прикладки, додатки, обставини (як непоширені, так і поширені).

Наприклад: Часом з'являлися бліді хмаринки, *довгі, худі, прозорі*. (М. Коцюбинський) Сумно спершиш головою на руки, Андрій сидів і дивився в вікно обважнілими очима. (І. Багряний)

Головні члени речення не відокремлюються.

- 2** Прочитайте виразно текст. Знайдіть у ньому речення з відокремленими членами. Як вони виділяються в усному і письмовому мовленні? Чим виражені?

Над гірською западиною, над ніжно-ліловими горами та узгір'ями, де-не-де вкритими дрімучою рослинністю, густо-зеленою, буйнолистою, стояв сліпучий сонячний ранок, граючи всіма кольорами веселки.

Мільярди перлин мерехтіли на всьому: на лапатім листі дубів-красенів, на густо-зелених травах, на квітах, на тисячолітніх, укритих вогкуватим розм'яким мохом пнях і колодах – і випромінювали маленькі жовтогарячі сонця, розсипали час од часу кольорові спектри.

Вони мерехтіли там особливо, часом відривалися нечутно й летіли донизу, блискаючи поміж стовбурами і прошиваючи синій холод глибоких сутінків гущавини.

(За І. Багряним)

- До якого типу мовлення належить текст?
- Доберіть заголовок.
- Знайдіть речення з однорідними членами й узагальнюючими словами.
- Поясніть вживання двокрапки й тире.

3 Прочитайте речення. Знайдіть відокремлені члени речення. Проаналізуйте, які вони — поширені чи непоширені. Де знаходяться — перед чи після означуваного слова. Чим виражені!

1. За темною зубчастою стіною лісу, вкритого золотим пилом, ховалося сонце... (М. Івченко) 2. А мені ж, може, просто хочеться щастя, тугого й солодкого, як шоколад. (Л. Костенко) 3. М'ята і любисток, оспівані в народних піснях і віршах українських поетів, є зіллям... (А. Коваль) 4. Акації стояли в цвіту, завітчані безліччю білих китиць. (І. Нечуй-Левицький) 5. Ясне сонце, темне і приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю. (Панас Мирний) 6. Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками. (М. Стельмах) 7. Прекрасний лелека в польоті, і прекрасний його політ, схожий на беззвучну мелодію, таку близьку й потрібну людині, на мелодію, що завжди викликає захват. (Є. Гуцало) 8. Набігавшись за день та нахвилювавшись, Кузька лягає біля багаття, кладе голову на передні лапи й, не кліпаючи, дивиться на вогонь. (Гр. Тютюнник)

- Пригадайте, які означення називаються узгодженими, а які — неузгодженими.

Відокремлені означення можуть бути виражені прикметниками, дієприкметниками, прикметниковими і дієприкметниковими зворотами.

Розділові знаки при відокремлених узгоджених означеннях	
Правило	Приклади
1. Якщо означення стоїть безпосередньо перед означуваним іменником (або перед сполученням прикметника з іменником), то воно звичайно не відокремлюється. 2. Узгоджене означення відокремлюється: а) якщо воно поширене і стоїть після означуваного слова; б) якщо від означуваного слова відділене іншими членами речення; в) якщо воно стосується особового займенника.	1. Омиті росами квітки розтулюють повіки. (В. Сосюра) 2. а) Рука, засмагла від роботи, нам сіє благодатний мир. (М. Рильський); б) Поле німіє, знесилене літом... (М. Коцюбинський); в) Вона, бліда, з очима, повними сліз, дивилась повз нього у вікно. (Н. Рибак); Бліда, з очима, повними сліз, вона дивилась повз нього у вікно. (Займенник може знаходитися будь-де відносно означення.)

3. Відокремлюються означення, якщо вони мають обставинний відтінок (до них, крім питання який?, можна поставити ще питання чому?, за якої умови? незважаючи на що?) і стоять вони переважно на початку речення.

4. Два або більше непоширених означень після означуваного іменника обов'язково відокремлюються лише тоді, коли перед цим словом є вже узгоджене означення. В іншому випадку – відокремлення необов'язкове.

3. *Скроплений живлющою росою, паросток пробивався на безмежжі нив (пробивався чому?), бо був скроплений...).* (П. Дорошко)

4. *Якась тінь у тому сайві (місяця) з'явилась, легка, блакитна, прозора... .* (Леся Українка)

4 Із поданої вправи випишіть речення у такому порядку, щоб вони відповідали пунктам усіх 4-х правил.

1. Дніпро! Ти тихо в день ясний пливеш, заглиблений в минуле. (О. Олесь) 2. Вільний степ передо мною, повний чистої краси, зеленіє пеленою. (П. Грабовський) 3. Жагучими пахощами дихала земля, розпалена садами. (З. Тулуб) 4. Гори, снігами сповиті, бори, морозом побиті, вбрала ти, весно, в зеленії пишні шати, як мати. (В. Щурат) 5. Була вже ніч. Осяяні місячним світлом, дерева стояли в цвіту, як наречені. (О. Довженко) 6. І хвили моря далекі і близькі, мені шумлять... (В. Сосюра)

Неузгоджені означення частіше всього не відокремлюються, за винятком таких умов:

Правило	Приклади
1. Неузгоджені означення відокремлюються, якщо виступають як однорідні з відокремленими узгодженими означеннями.	1. За Дніпром зійшов місяць, круглий, з приємною утомою під очима. (За В. Винниченком)
2. Пояснюють власні імена (незалежно від позиції).	2. У теплій картатій хустині і валянках, з опущеною від сорому головою, Гафійка стояла біля дверей.
3. Відносяться до займенників (незалежно від позиції).	3. У благодійній сорочині, в полатаних шароварах, він прийшов до школи першим.

5 Перепишіть, замість крапок вставляючи пропущені групи означення і, якщо треба, виділяючи їх з обох боків комами. Означувані іменники, до яких відносяться ці групи означення, виділено.

1. Небо ... тихо гасло. (І. Нечуй-Левицький) 2. Високі гори довкола ... немов дрімали на спеці... (І. Франко) 3. Листя пожовкле ... з шепотом тихим тихо летить. (О. Олесь) 4. Як сірничок ... день спалахнув, обвуглився, погас. (Л. Костенко) 5. Їй належало подолати відстань майже в сімсот кілометрів, пройти цю відстань по ... дорогах. (О. Гончар) 6. ... під натиском каруци, коні крутились, як змії, помалу спускали віз по покрученій дорозі. (М. Коцюбинський)

Довідка припалений від сонця, покриті чорним смерековим лісом; обсіпане ніби рожами; стягнені віжками; спалене вітром; по розбитих осінніх.

6 **Перебудуйте речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими. Поставте необхідні розділові знаки і поясніть їх.**

1. Хвилювалося розбуджене весняним вітерцем жито. 2. Посаджені обабіч шляху тополі вже розпустили зелені листочки. 3. З-за рогу хати виринав покритий густою темрявою садок. 4. Біля берега заплюскотіла потривожена веслом вода.

7 **Речення, подані під одним номером, переробіть на прості з відокремленими означеннями (відокремлені означення підкресліть). Який варіант кращий?**

1. Дорога помирає в бур'яні. Вона покинута людьми на довгі дні. 2. Гарячі коні помахували головами, які були обтикані виноградним листям. 3. Хлюпоче веслами весна. Вона налита сонцем і вітрами. 4. Холодний вітер проймав наскрізь. Він був різкий і поривчастий. 5. О сьомій годині вечора ми повернулися додому. Ми були втомлені й голодні. 6. Мама, яка була занепокоєна нашою довгою відсутністю, полегшено зітхнула.

8 **Прочитайте. Проаналізуйте речення. Чи наявні в них відокремлені означення? Перепишіть, вставляючи пропущені розділові знаки.**

Найвідоміші пісні на слова Шевченка перекладені на музику співалися в Молдові як свої рідні. Особливо популярними серед молдован були «Реве та стогне Дніпр широкий», «Думи мої, думи мої...», «Заповіт».

Про життя і діяльність Шевченка молдовські читачі могли дізнатися із статті «Український поет» вміщеної в румунському журналі “Contemporanul”. Популяризував творчість Т. Шевченка Костянтин Доброжану-Геря. Його праця «Тарас Шевченко» надрукована в “Almanahul social-democrat” є однією з кращих у зарубіжному шевченкознавстві.

Про популярність творчості Шевченка в Молдавії в кінці XIX – на початку XX століття свідчить і те, що 1903 року ім'я українського поета присвоєно народному театрові заснованому в місті Бельцях.

(З Шевченківського словника)

9 *** Доберіть із творів художньої літератури чи самостійно складіть і запишіть 5-6 речень з відокремленими означеннями.**

§40. Речення з відокремленими прикладами

1 **Простежте, коли відокремлюються, а коли не відокремлюються прикладки. Сформулюйте правила. Перевірте себе за таблицею.**

1. Великий український філософ Григорій Сковорода любив рідну Україну і свій народ. 2. Нема без кореня рослини, а нас, людей, без батьківщини. (М. Чернявський) 3. Шевченко, великий син України, тісними й нерозривними узами зв'язаний з народом. (П. Федченко) 4. Співець великий, син народу, він і в неволі не мовчав. (Христя Алчевська) 5. І на оновленій землі врага не буде, супостата. (Т. Шевченко) 6. Син бідного сільського титара, Павло

Грабовський в дитинстві пізнав не тільки злидні, а й поетичні образи, сумовиту красу української пісні. (О. Дей)

Відокремлені приклади		
Види за будовою	Приклади відокремлюються	Приклади
Поширені і непоширені	Які стосуються пояснюваного слова, вираженого особовим займенником. Після означуваного слова, вираженого власним іменником.	1. Нехай мене, <i>Кармелюка</i> , в світі споминають. 2. <i>Володар таємниць художнього слова</i> , він знав і таємниці музики. (Ю. Мартич) Іван Франко, <i>відомий український письменник</i> , написав багато прозових та віршованих творів.
Поширені	Після означуваного слова, вираженого загальним іменником.	Рифми, <i>дочки безсонних ночей</i> , покидають мене. (Леся Українка)
Непоширені	Після означуваного слова, приєднані за допомогою слів <i>тобто</i> , <i>або</i> (=тобто), чи <i>наприклад</i> , <i>зокрема</i> , особливо, на ім'я, на прізвище, так званий, родом, як-от.	Ягід навколо, особливо <i>дикої малини</i> , була сила-силенна. (О. Донченко) Гей, був у Січі старий козак, на прізвище <i>Чалий</i> . (Нар. тв.)

Зверніть увагу!

Прикладка зі словом *як* відокремлюється лише тоді, коли вона має відтінок причини. В інших випадках прикладка зі словом *як* не відокремлюється. Наприклад: *Як визволителів своїх* нас зустрічали на кордоні. (О. Підсуха)

Як справжній лірик (тому що він справжній лірик), Сосюра надзвичайно різноманітний у своїх переживаннях. (Д. Білоус)

Щоб повніше виділити значення відокремлюваної прикладки, іноді перед нею ставлять **тире**. У вимові таку прикладку виділяють від означуваного слова більш тривалою паузою, наприклад: *Мандрівник вічний* – неблаганний час іде вперед, його не зупинити. (Л. Дмитерко)

2 Знайдіть поширені приклади і, якщо треба, виділіть їх комами або тире.

1. Лелеки друзі літа відлітають в дальню путь. (А. Малишко) 2. Жовтіє кульбаба цей найневибагливіший посланець і весняний первоцвіт київських схилів. (П. Загребельний) 3. Дивлячись на людей, усміхався і мій батько великий добрий чоловік. (О. Довженко) 4. Перед тобою світ великий том розкритий. 5. Важко зважав Михайло до життя в горах. Син степів він тужив за рідними просторами. (В. Гжицький) 6. Він Максим добре знав, як

згубно опускати руки в скрутну хвилину... (Н. Рибак) 7. Івась (чому?) як менший завжди терпів від Карпа. (Панас Мирний)

3 Прочитайте. З двох речень складіть одне, зробивши присудок другого речення відокремленою прикладкою.

Зразок: Глібову здавалося, що звірі думають, говорять, як люди. Він був тоді зовсім малим хлопцем. Глібову, зовсім малому хлопцеві, здавалося, що звірі думають і говорять, як люди.

1. Учителькою Леоніда Глібова спочатку була його мати. Орина Гаврилівна – дуже культурна, освічена жінка. 2. Глібов став відомий не тільки в Україні і Росії, а і в усьому слов'янському світі. Він автор напрочуд красних байок та загадок. 3. Глібов глибоко симпатизував гнобленим. Він передовий педагог і письменник.

- Утворені вами прості речення, ускладнені відокремленою прикладкою, запишіть.

4 Використайте сполучення ремарок комедії Карпенка-Карого «Сто тисяч» і утворіть з ними речення: в одному випадку ці словосполучення складатимуть групу присудка, в іншому – відокремлені прикладки.

Зразок: 1. Герасим Калитка – багатий селянин. 2. Герасим Калитка, багатий селянин, купив уже двісті десятин землі.

Параска – жінка його (Герасима); Роман – син їх, Савка – кум Герасима, селянин; Мотря – наймичка; Клим – робітник.

5 * Порівняйте паралельні конструкції. Зробіть висновок, встановивши, яке з речень характеризується більшим лаконізмом і робить ознаку означуваного слова більш предметною.

1. Поезія Олександра Олеся, яка була сповнена загадкових ритмів, мелодій, тонів і справді моцартівської легкості, стала невичерпним джерелом для композиторів.

2. Поезія Олександра Олеся, сповнена загадкових ритмів, мелодій, тонів, і справді моцартівської легкості, стала невичерпним джерелом для композиторів.

3. Поезія Олександра Олеся, загадкові ритми, мелодії, тони та моцартівська легкість стали невичерпним джерелом для композиторів.

- Простежте за інтонацією в цих реченнях.

6 Поширте речення відокремленими прикладками.

1. До пам'ятника Штефану чел Маре ... завжди приносять квіти. 2. У місті Бельці поставлено *погруддя* Т.Г. Шевченкові... 3. Ришкани ... відсвяткували нещодавно своє чотирьохсотліття. 4. Ім'я Григорія Вієру ... відоме серед шанувальників поетичного слова. 5. *Фольклор* ... вивчається на уроках літератури.

Довідка: Молдовського господаря; всесвітньовідомому українському поетові; місто на півночі Молдови; молдовського поета, тобто усна народна творчість.

- У виділених словах поясніть орфограми «Подвоєння приголосних», «М'який знак».

7 Складіть і запишіть 3-4 речення з відокремленими прикладками в поєднанні зі словами: **родом, так званий, або, особливо.**

8 Прочитайте. Озаглавьте текст, визначте його тему та основну думку. До якого типу мовлення належить цей текст?

З Кишиневом пов'язаний тривалий період літературної та педагогічної діяльності Івана Нечуя-Левицького, видатного українського письменника.

Серед класиків української літератури він посідає особливе місце як майстер короткого гумористичного оповідання і творець широких соціальних картин. Найбільше визнання отримала повість «Микола Джеря». В ній зображене життя трьох поколінь однієї сім'ї. Якщо попередні покоління – це покірність і віковична пригніченість рабським життям, то Микола Джеря, гордий і волелюбний бунтівник, сміливо виступає проти всілякого гноблення людини. Від остогидливої панщини Микола, вже одружена людина, йде на заробітки в Бессарабію, але й тут народ безправний і пригнічений...

Іван Семенович Нечуй-Левицький, великий майстер слова і чудовий знавець буття і звичаїв українського народу, вивів на світ життя людей свого краю...

(Із книги «Українці в культурі Молдови»)

- Знайдіть речення, ускладнені відокремленими прикладками. Поясніть пунктограми.
- При яких членах речення стоїть сполучник *як*? Поясніть, чому в таких випадках кома не ставиться.

§ 41. Речення з відокремленими додатками

1 Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. До якого стилю він належить?

Будь-яке інше мистецтво, крім літератури, має обмежену сферу тем – лише література не знає меж. Вона сягає так далеко, як слово, а слово сягає так далеко, як думка, в якій немає краю ні в часі, ні в просторі. Темою літератури може бути все – від зірки до атома. Неосяжний Всесвіт є невичерпним запасом матеріалу для літератури. В явищах, враженнях, фантазіях, уявленнях, відчуттях знаходить література свій матеріал, черпає його в філософії, в тому числі й у самій собі...

Проте письменник зазирає туди, куди ніхто інший зазирнути не може: ні природознавець зі своїм мікроскопом, ні психолог зі своїми методами експерименту й аналізу, *та й навіть метафізик*, найближчий з усіх до поета, туди не мають доступу. Бо ж хто з них, *окрім літератора*, зуміє дослідити настрої, ці швидкоплинні серпанки в пейзажі нашої душі? Навіть час не обмежує письменника: він може блукати в мороці, що передував сотворінню світу, і змальовувати майбуття, яке бачить, мов сьогоднішній день.

Письменник живе у світі, як у зачарованому колі. З усіх боків щохвилини його оточують враження, і йому досить відчувати їх, щоб потрапити під їхні чари...

(За Я. Парандовським)

- Зробіть синтаксичний розбір речень, до складу яких входять виділені слова.
- Яким членом речення вони є? Подумайте, що обумовлює їх відокремлення.

Відокремлені додатки пояснюють, уточнюють, обмежують сказане в реченні	
Правило	Приклади
I. Відокремлюються додатки: 1) що починаються словами <i>крім, окрім, окрім, окрім, за винятком, на відміну від</i> і означають предмети, які виключаються з ряду інших. 2) зі словами <i>та й, наприклад, в тому числі, якщо</i> мають приєднувальне значення. II. Частіше всього не відокремлюються: додатки, виражені іменником з прийменником <i>замість</i>. Але якщо такі додатки виражені неозначеною формою або означають предмети, які можуть заміщати одне одного, то відокремлюються.	Зло нічого не дає, <i>крім зла</i>, вмій прощати, як прощає мати. (М. Луків) У віночок дівчата вплітали волошки, ромашки, васильки, в тому числі й ружу. І замість свічки палахкотіло сонце. (І. Драч) Дивно! Патриції, <i>замість іти на збори</i>, ведуть якісь балачки по кутках. (Леся Українка) А тепер, <i>замість крила парусника</i>, Тоня й Віталій бачать вдалині темну непорушну гору якусь. (О. Гончар)

2 Перепишіть речення, виділяючи комами відокремлені додатки.

- Крім весни і літа є ще в нашій світі осінь і зима. (М. Ткач)
- Занедужав Микола, і Іван замість нього пильнує ватри. (М. Коцюбинський)
- За винятком баби Оришки малий Чіпка нікого не любив. (Панас Мирний)
- Там замість житечка в тепле літечко терен зацвів. (Г. Чупринка)
- У хліві крім ластів'ячого гнізда під кроквою нічого не було. (Гр. Тютюнник)
- А я не знаю нічого ніжнього окрім берези. (Леся Українка)
- У фондах Петербурзького Ермітажу й досі зберігається чимало історичних реліквій запорізького козацтва зокрема курінних прапорів, зброї тощо. (З календ.)

3 Прочитайте. Визначте тип і стиль тексту. Свою думку аргументуйте.

Русалки – се богині земної води. Вони живуть у морі, у річках, у криницях і ставках. Русалки дуже гарні з лиця, з русими або зеленими косами з осоки, з зеленими або чорними очима. Вони розпускають по плечах розкішні довгі коси аж до самих колін, ходять в одній сорочці або зовсім голі, в зелених вінках з осоки або зіллячка, прикрившись косами. Більше всього вони люблять гуляти на берегах річок, на низині коло берегів між

вербами і на зелених нивах, в житах та пшеницях. Для русалок місяць буває сонцем, і їх найбільше бачать ясної місячної ночі. Виринавши з води, русалки чіпляються на вербах, гойдаються на гіллі, бігають по траві, неначе вітер, хвилюючи зелену траву й жита, кричать у лісі, кличуть людей, а найбільше хлопців, заманюють парубків чудовими піснями.

(І. Нечуй-Левицький)

- Які ще легенди про русалок вам відомі?
 - Напишіть творчий переказ, увівши в текст принаймні 2-3 речення з відокремленими додатками.
- 4** Складіть і запишіть речення з відокремленими додатками, до складу яких входять слова: *крім, окрім, за винятком, на відміну від, всупереч, замість, в тому числі*.
- 5** Спишіть текст із вправи № 1. Підкресліть відокремлені додатки. Поясніть усі пунктограми, що стосуються простого речення.
- 6** * Складіть і запишіть 5-6 речень з відокремленими членами за темою: «Література в житті людини».

§ 42. Речення з відокремленими обставинами

1 Прочитайте уривок. Із якого він твору?

Вночі повернувся батько із зборів додому. На порозі хати він раптом зупинився і прислухався. Звідкілясь із городу долинули до нього якісь хвилюючі, тріпотливі звуки. Сумніву не було: хтось грав на скрипці.

Розсовуючи обережно стебла високої кукурудзи, переступаючи гарбузи, батько пішов у той бік, відкіль чути було гру. Сховавшись між соняхами, він легко впізнав у місячному світлі маленьку постать свого сина. Лукаш стояв серед городу і грав... Пісня наче рвалась з грудей, вона то гриміла, як цілий оркестр, то коливалась на тонісінській струні, то, враз обірвавшись, пестила серце найніжнішими в світі тріпотливими, як крильця метелика, звуками. Батько, як зачарований, слухав. Він ніколи не думав, що так можна грати на скрипці і що так може грати його син.

(О. Донченко)

- Відшукайте речення з відокремленими обставинами. Чим вони виражені? Як виділяються в усному мовленні і на письмі?

2 Розгляньте таблицю. З'ясуйте, за яких умов обставини відокремлюються, а за яких — не відокремлюються.

Обставини відокремлюються, якщо вони виражені:

1) дієприслівниковим зворотом, незалежно від його позиції у реченні;

Даремно ходиш стежкою крутою, шукаючи загублених слідів. (Б. Лепкий)

2) одиничним дієприслівником, який уточнює основну дію і вказує на час, причину, спосіб дії, умову;	Попрощавшись, Вадим пішов. (О. Бойченко)
3) іменником з прийменниками незважаючи на, починаючи з, кінчаючи (які подібні до дієприслівників);	Тільки Ліля, незважаючи на товариство, крутилась на кухні біля Ганни Іванівни. (М. Олійник)
4) Інші поширені обставини з прийменниками подібно до, на відміну від, відповідно до, згідно з, у зв'язку з, завдяки, внаслідок, на випадок і под. відокремлюються залежно від задуму автора.	Андрій, на відміну від батька, швидко втомився.

Не відокремлюються обставини, якщо вони виражені:

1) дієприслівниковими зворотами фразеологічного типу;	Працював не покладаючи рук. Сидить згорнувши руки.
2) одиничним дієприслівником зі значенням способу дії, якщо стоїть після присудка.	Вона стояла не рухаючись і широко розкритими очима дивилась на полотнище. (Б. Лепкий)

- Доберіть і запишіть до кожного пункту таблиці свій приклад.

3 Прочитайте речення. Знайдіть відокремлені поширені і непоширені обставини, встановіть їх різновид. Прокоментуйте умови їх відокремлення. Чому окремі обставини, виражені дієприслівниками, не виділені комами!

1. Хустину кинувши на плечі, надівши плаття весняне, берізка вибігла надвечір і жде чи вітру, чи мене. (С. Будний) 2. Чорні голі дерева стояли в снігу, настовбурчившись замерзлими гілочками, і, наче мертві, не рушилися од вітру. (М. Коцюбинський) 3. Обличчя натхненно розшарілося і, освітившись якимись думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатшим. (О. Гончар) 4. І сонце падало за тьманим морем трав, на землю маки кинувши червоні. (В. Сосюра) 5. Незважаючи на ранню весну, надворі душно і жарко. (С. Склярєнко) 6. Полетіло, поспішаючи, кружляючи в повітрі, сухе шарудливе листя. (В. Собко) 7. Килина сиділа, підперши голову рукою, й дивилась не моргаючи на світло лампочки. (В. Винниченко) 8. На обрії, ширячись і розпливаючись на чорному небі, зачервоніла заграва. (І. Багмут)

- Зробіть синтаксичний розбір перших трьох речень, додавши до відомої вам схеми розбору речення такі пункти:

1. Який відокремлений член речення (означення, прикладка, додаток, обставина) поширений чи непоширений?
2. До якого члена речення відноситься?
3. Чим виражений?

4 Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Відокремлені обставини підкресліть.

1. Жовте листя тремтячи і коливаючись у повітрі тихо раз по раз сідало на землю вкриваючи її пишним золотим накриттям. (Б. Грінченко)

2. Степ струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні горить рівним жовто-зеленим кольором. (Панас Мирний) 3. Вітер скотившись із гір у долину ховався по темних ярах і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ровам... 4. Місяць випливав з-за садка розкидаючи срібне проміння. (Панас Мирний) 5. Білий димок хвилюючись здійсмається догори понад чумацьким табором. 6. Ідуть старі гайдамаки ідучи співають. (Т. Шевченко) 7. Деякий час усі сиділи задумавшись. (О. Гончар) 8. Сплітаючись гіллям стоять дуби зелені свіжолисті. (М. Рильський) 9. Дощ ллє як з відра. 10. А лопухи почувши холодок настовбурчилися тихо зарипіли випростовуючись і теж запахли – низовинням, рососою, ніччю. (Гр. Тютюнник)

- Зробіть синтаксичний розбір першого і четвертого речень.

5 * Спишіть уривки із творів М. Стельмаха, вставляючи пропущені літери і розділові знаки та розкриваючи дужки. Прокоментуйте ваш вибір орфограм та пунктограм. Відокремлені члени речення підкресліть.

I. Місяць підводячись (в) гору мов у чорну воду пірнає в загустілу хмару. А вже через якусь часинку вибиває...ся на синє плесо в...селим і срібним. В б...режках (не) жда...о прокинувся вітерець. Зашарудів у торішній осоці вивіяв на лід кілька округлих вільхових л...стків і вони закружляли у рівному колі. Потім це коло розірвалося і л...стки бл...скавично мов горобці пурхнули кудись (у) гору.

II. В долині біля обсмиканого схожого на гриб стогу заспівали жайворонки. Злякавшись вони табунцями зл...тіли (в)гору, а потім знову сірими грудочками впали на протиснуту пр...трушену снігом ст...жину...

Коли взяти (в)бік до лісового оз...ра д...рева рі...шають ві...криваючи чималу прогалину. На ній між двома дубами мов колиска біліє хата. Так і здає...ся що дуби погойдують її своїми вузлуватими руками. Хата з тр...ох боків отороче...а садом пр...вітно кличе до себе.

III. (На)(в)коло (не)ясно окреслювались пр...плюснуті клапті с...ла обведені сивою імлою д...рева. А на сході оп...реджаючи сонце ро...тікалися холодні охрові смуги...

Кудись відлітало мінливе світанкове небо з шматками хмар з ополонками блакиті й б...жолами зірок. Наче зструшували вони з себе и ос...пали золотисту порошу промінців. Це здається вона вб...раючи в себе вологість лугів пр...надно волохати...ся своїми ніжними клубочками.

- До якого стилю відносяться уривки?
- Спробуйте прочитати тексти, опускаючи відокремлені члени речення. Зробіть висновок, яка роль відокремлених членів речення в художньому тексті.
- Зробіть синтаксичний аналіз останнього речення.

6 Складіть і запишіть опис природи (7-8 речень), увівши до нього відокремлені обставини.

- Два речення розберіть за його членами.

§43. Речення з відокремленими уточнюючими членами

Уточнюючий член речення конкретизує зміст однойменного попереднього члена, звужуючи або обмежуючи його значення чи даючи йому іншу назву.

Уточнюючі члени речення не просто відповідають на питання *коли? де? що? який?* і т.д., а на питання *а коли саме? а де саме? а як саме? а що саме? а який саме?* Вимовляються вони з видільною уточнюючою інтонацією і на письмі відокремлюються з обох боків комами, рідше – тире.

Найчастіше уточнюються обставини місця і часу, рідше – обставини способу дії, означення, додаток, підмет, присудок. Наприклад: Там, (де саме?) над річкою, (а де саме?) в чистім полі, могила чорніє. (Т. Шевченко)

Відокремлені уточнюючі члени речення можуть вводитися в речення за допомогою слів *тобто, цебто, або (= тобто), чи (= тобто), а саме, наприклад, зокрема, у тому числі, особливо, переважно, навіть, причому, мабуть* тощо. Такі слова виділяються комами або тире разом з уточнюючими членами речення. Наприклад: Людям хотілося жити, *тобто творити*, працювати. (О. Довженко)

Зверніть увагу! Іноді відокремлення тих чи інших членів речення залежить від авторського замислу. *Порівняйте:* Далеко за лісом загуркотів грім і Далеко, за лісом, загуркотів грім. У першому реченні *ліс* мислиться як близький предмет, а дія відбувається далеко за ним. У другому реченні *ліс* сприймається як далекий предмет – далеко (а де саме?), *за лісом* (уточнює обставину *далеко*), вимовляється з уточнюючою інтонацією.

Після прислівника *десь* не буває уточнюючих обставин (не можна конкретизувати невизначене місцезнаходження): Десь за горою погуркувало. Але **порівняйте:** Десь там, за горою, погуркувало. (Гр. Тютюнник)

1 Спийшіть речення. Підкресліть уточнюючі члени. Що це за члени! Поясніть вживання розділових знаків.

1. Там, на столах, русявий хліб лежить важким тяжінням поля. (А. Малишко) 2. Над самим лиманом, на зеленій траві, між двома високими стінами молодого очерету, висіли чорні неводи. (І. Нечуй-Левицький) 3. Ще будем жити ми – і я, і ти. (П. Тичина) 4. Рано, разом з сонцем, прокинулась і Харитя. (М. Коцюбинський) 5. Тут, на березі зеленім, ллються пахощі чудові, шелестять казки осоки, роси сиплються вночі. (О. Олесь) 6. Розкішні здорові тополі, густі, аж чорні, високо чорніли, шуміли над дахами. (М. Коцюбинський) 7. Рідний пісенний мотив було особливо приємно почути тут, далеко від батьківщини. (Ю. Смолич) 8. По той бік річки, напроти сосни, заходило сонце, пославши на воду од берега й до берега шматок червоного полотна. (Гр. Тютюнник)

- Останнє речення розберіть за членами речення, додаючи до відомої вам схеми такі пункти:

1. Який уточнюючий відокремлений член є в реченні?
2. До якого члена речення відноситься?
3. Чим він виражений?

2 Перепишіть речення, вставляючи пропущені літери, розділові знаки та розкриваючи дужки.

1. Восени перед відлітом у вирій тр...вожи...ся й табунами зб...рає...ся птаство. (*М. Стельмах*) 2. Там унизу і море і сади а тут на скелі тільки камінь голий... (*Є. Плужник*) 3. Увечері після дощу хутір оповила темінь і трудно було розібрати, де бл...щать калю...ки а де – латки з...млі. (*Гр. Тютюнник*) 4. Трохи (в) бік за оселею тягнеться ліс. 5. Отут біля грабини і зал...шилася (не) широка мере...ка дивовижно буйних кленів. (*М. Стельмах*) 6. Свіжий з холодком б...резневий вечір густіше садив на небі зорі. (*М. Стельмах*) 7. Бли...ько (двох)сот видів налічує калиновий рід. Родичку нашої калину запашну можна побачити в Японії і на Філіппінських островах. Іншу канадс...ку – в Америці. (*З журналу*) 8. За даними всіх п...реказів і л...генд колись тут на нашому острові стояла деякий час Запорізька Січ в...рувало хоробре в...селе коза...тво. (*О. Гончар*)

- Зробіть синтаксичний розбір другого і восьмого речень.

3 Складіть і запишіть речення, використовуючи подані нижче слова і словосполучення в ролі уточнюючих членів речення.

Серед степу; в тому числі й учителі; за винятком учнів молодших класів; тобто відокремлюються; зокрема обставина часу; аж до вечора; під розложистою вербою.

4 Прочитайте. Доберіть до тексту заголовки, який би відповідав його темі. До якого типу та стилю належить уривок?

Спинаюсь на роздоріжжі, прислухаюсь до внутрішнього радника, поволі звикаю до безугавної мінливої гри кольорів, озираюсь довкола – і серце солодко тьохкає: та ось же вони, опеньки, під ногами. Нагнешся, підбереш, рушаєш далі... Щось тебе змусить оглянутись, а він, голубчик, лукаво підморгує з-під розворушеного листя. І не один – ціла сімейка. Присідаєш навпочіпки або й навколішки, відчуваєш крізь тканину холодний дотик вогкого листя, розкладаєш кишенькового ножика, товстенькі ніжки, облиті липким слизом, піддаються під гострим лезом пружко і хрумко. Опеньки здебільшого молоді, за минулу ніч нарослі... Трапляються місцини, переважно поміж старими дубами, де опеньки за своїм забарвленням схожі на плямисто-золотавих оленів. А попід тасьмами, межі кропивою та копитняком, такими зеленими, наче вони випили зелену кров усього лісу. А де листяна підстилка грає під ногами, ніби драговина, дружно вигулькують назустріч опеньки в сіро-фіолетових, як грабова кров, капелюшках.

Спочатку все єство переповнює мисливський азарт, ні про що, крім опеньків, не думаєш, нічого, крім їхніх різнокольорових капелюшків, не помічаєш, нічого, крім вогкого шелесту опалого листя, не чуєш. Поступово, у міру того, як важчає козуб, мисливський азарт згасає...

(За М. Рябим)

- Спишіть текст. Прокоментуйте вживання розділових знаків у простому реченні. Відокремлені члени речення підкресліть.

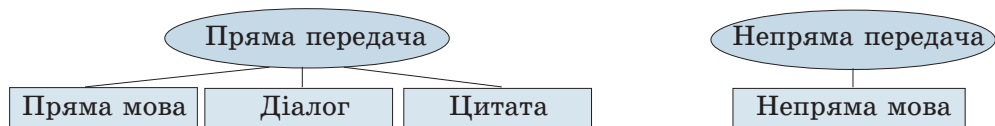
ЧУЖЕ МОВЛЕННЯ

§ 44. Пряма і непряма мова

1 Прочитайте уривок із гуморески Євгена Дудара «Треба».

- Я прийшов додому раніше, ніж завжди. Мама висловила міркування:
- Мабуть, якась планета іншим боком до Землі повернулася.
 - Чого? – здивувався я.
 - Що ти одразу ж після уроків додому з'явився.
 - А-а-а, – сказав я. І подумав: «Чому б мені не стати зразковим?» Ось дам собі слово: «Вивчу уроки... Одразу ж... Тільки після цього піду гуляти...»
 - Ти що, знову до школи збираєшся? – спитала мама. – Книжки перебираєш.
 - Ні! – мамі не кажу нічого. Просто складу акуратно.
- Мама здивовано стелула плечима. І поставила мені їжу.
- Пригадайте, що ви знаєте з попередніх класів про способи передачі чужого мовлення.

Існує кілька способів передачі чужого мовлення:

Пряма мова – це чуже мовлення, передане дослівно, без змін, з повним збереженням змісту. Пряма мова супроводжується словами автора, які вказують, кому належить висловлювання і в який спосіб воно було висловлене.

Пряма мова може передаватися на письмі двома способами: в один рядок і так, що репліка кожної особи починається з нового рядка (діалог).

2 Розгляньте таблицю.

Розділові знаки при прямій мові

Правило	Приклади
1. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться	Раптом зброя заблищала, і гукнуло військо хором: «Ми готові йти до бою!»

двокрапка, а пряма мова береться в лапки, і перше слово пишеться з великої літери. Знак питання, знак оклику або три крапки ставляться перед другими лапками, а крапка – після них:

А: «П ()». А: «П?» А: «П!» А: «П...»

2. Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, то вона береться в лапки, після неї ставиться кома, знак питання, знак оклику три крапки і тире, а слова автора пишуться з малої букви:

«П», – а. «П!» – а. «П?» – а. «П...» – а.

3. Якщо слова автора стоять всередині прямої мови, то лапки ставляться на початку і в кінці прямої мови. Інші розділові знаки ставляться так:

а) якщо на місці розриву прямої мови не повинно стояти жодного розділового знака або повинна стояти кома, крапка з комою, двокрапка чи тире, то слова автора виділяються з обох боків комою й тире, а після них перше слово пишеться з малої літери:

«П, – а, – п!»

б) якщо на місці розриву повинна стояти крапка, то перед словами автора ставиться кома й тире, а після них – крапка і тире; друга частина прямої мови пишеться з великої літери:

«П, – а. – П».

в) якщо на місці розриву повинен стояти знак питання, знак оклику або три крапки, то ці знаки зберігаються, а після них ставиться тире; після слів автора ставиться крапка й тире, а друга частина прямої мови починається з великої літери:

«П! – а. – П». «П? – а. – П».

«П... – а. – П».

г) якщо одна частина слів автора стоїть першої частини прямої мови, а друга – другої, що стоїть після слів автора, то перед другою частиною прямої мови ставиться двокрапка і тире, а перше слово прямої мови пишеться з великої літери:

Краще смерть, ніж вічний сором!»

«Ніщо нам не коштує так дешево і ніщо не цінується нами так дорого, як ввічливість», – писав М. Сервантес. «Не барися, мій синочку, швидше повертайся!» – сказав старий. (Т. Шевченко)

«Нічого, пане Юрку, – вітав приятеля Кульчицький, – не з глини ж ми, то й не розмокнемо». (М. Слабошпицький)

«Яка ти розкішна, земле, – думала Маланка. – Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами». (М. Коцюбинський)

«Синку, кріпися! – мені ти твердила. – Адже ж не паном родився ти чей!» (І. Франко)

«Нехай не марнують ні хвилини! Стривай! – схопив Артем за повід коня і крикнув Тимосі: – А як тільки зайдуть у ворота заводу, нехай зразу

«П, – а: – П!»

«П! – а: – П». «П? – а: – П».

«П... – а: – П».

ж подадуть знак. Заводським гудком».

(А. Головка)

3 Перепишіть речення. Підкресліть пряму мову, поясніть розділові знаки.

1. «Здоров був, любий!» – жінка говорила, а в голосі її сльоза бриніла. (Леся Українка) 2. І голос сильний нам згори, як грім, гримить: «Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод не спинить вас!..» (І. Франко) 3. «Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» – думав молодий Джеря, надіваючи шапку і перекидаючи свитку через плече. (І. Нечуй-Левицький) 4. «Здоров, Еоле, пане-свату! Ой, як ся маєш, як живеш? – сказала, як ввійшла у хату, Юнона. – Чи гостей не ждеш?..» (І. Котляревський) 5. «Три біди є в людини, – говорить народна мудрість, – це смерть, старість і погані діти». 6. «Оце завтра з Хведьком прийдемо сюди», – подумав Марко. (М. Стельмах) 7. «Добридень, Жане! – привітався зі свого почесного місця Аркадій Петрович, – що снилось?» (М. Коцюбинський)

4 Складіть і запишіть по два речення, в яких: 1) слова автора стоять перед прямою мовою; 2) слова автора стоять після прямої мови; 3) слова автора стоять у середині прямої мови.

Нерідко виникає потреба замінити пряму мову непрямою. **Непряме мовлення** – це чуже мовлення, яке передає тільки зміст висловлювання, без збереження його форми та інтонації.

Замінюючи пряму мову непрямою, ви повинні пам'ятати:

1. Непряма мова частіше всього передається складним реченням з сполучниками *що, ніби, щоб, який, хто, котрий, де, коли* та ін.

П о р і в н я й т е : «*Це не вигадка, а бувальщина*», – промовила дівчина. Дівчина промовила, *що це не вигадка, а бувальщина*.

2. Якщо пряма мова є питальним реченням, то при заміні її непрямою мовою знак питання не ставиться:

«*Ти вже прийшла, дочко?*» – запитав батько.

Батько запитав, чи прийшла дочка.

3. Слід правильно вживати особові форми дієслів, особові та присвійні займенники, зважаючи на те, від чийого імені передається чуже мовлення:

«*Я нікуди не збираюсь йти*», – сказав Андрій. Андрій сказав, *що він нікуди не збирається йти*.

4. Звертання, вигуки, зрідка вставні слова і частки при заміні випускаються.

«*Мотрі! Хто це тобі купив таке гарне намисто?*» – спитав Карпо. (І. Нечуй-Левицький) *Карпо спитав, хто купив Мотрі таке гарне намисто.*

5. Якщо при заміні прямої мови непрямою спотворюється зміст висловлювання, то така заміна недоцільна: *І тихо-тихесенько я промовляла: «Сон літньої ночі! Мені тебе жаль!»* (Леся Українка)

5 Поверніться до вправи № 3. Поміркуйте, які із речень з прямою мовою можна замінити реченнями з непрямою мовою. Запишіть ці речення. Поясніть, які зміни в будові речення при цьому відбуваються.

6 Перебудуйте речення так, щоб в них були слова автора і пряма мова. Запишіть.

1. Я запитав батька, чим зможу йому допомогти. 2. Завуч оголосила, що завтра буде тестування. 3. Бабуся попросила онучку вимити посуд. 4. Пан казав нам, що кожух дасть, та слово його тепле. 5. Мати покликала дітей обідати. 6. Василько привітався і запитав діда, куди він збирається.

§45. Діалог

1 Прочитайте уривок із гуморески Остапа Вишні «Дзвонарі». Як у ньому передано чуже мовлення?

Др-р-р!..

Це дзвонить телефон...

... – Турбує вас кандидат філологічних наук Крапказкомою!

– Уже захистили? Вітаю!

– Захистив, захистив! Тяжкувато було!

Підняв же тему!..

– А цікаво, яку саме тему ви підняли?

– «Вплив дубових полиць на палітурки “Кобзаря” Т.Г. Шевченка видання 1871 року».

– Інтересна тема! Так що вас турбує?

– Як ви гадаєте, чи не краще нам слово «війо» писати не просто «війо», а після літери «ви» ставити апостола?

– Якого «апостола»?

– Та отаку кому, що хвостом угору!

– Ага! Це не в моїй компетенції...

– Пробачте!

- Пригадайте, що таке діалог. Із чого він складається? Як передається на письмі?

Діалог – це різновид прямої мови, одна із форм передачі чужого мовлення двох чи більше осіб.

Діалог складається з реплік – речень, що промовляються учасниками бесіди. Репліки тісно пов’язані між собою, що виявляється як в інтонації, так і в логіці побудови діалогу.

2 Поверніться до вправи № 1 з попереднього параграфа. Проаналізуйте, які розділові знаки вживаються при діалозі.

Зверніть увагу! Кожна репліка діалогу, як правило, починається з нового рядка. Перед нею ставиться тире, а в лапки пряма мова не береться (всі інші розділові знаки – як при прямій мові).

Якщо ж репліки записуються в продовження рядка, то вони беруться в лапки, а між ними ставиться тире (всі інші розділові знаки – як при прямій мові).

3 Доберіть із творів літератури уривок з діалогічною прямою мовою (6-7 речень). Прокоментуйте вживання розділових знаків.

4 Запишіть діалог, оформивши його відповідно до правил пунктуації.

Ей, вороно, знав я твого батька і твою матір: славні люди були!
 Угу каже ворона, не роззявляючи рота.
 І братів, і сестер твоїх знав каже рак що за добрі люди були!
 Угу! гугнить ворона, а рака кріпенько держить.
 Та вже хоч вони і гарні люди каже рак а тобі не рівня. Мені здається,
 що й на світі нема розумнішої від тебе!
 Еге! крикнула ворона на весь рот і впустила рака в море.
 От тим-то, як кого одурять хвалою або лестивою річчю, то люди й кажуть:
 Упустив рака з рота.
 А як кого остерігають, то кажуть:
 Гляди, не впусти рака з рота!

(З байки)

- Запишіть діалог прямою мовою. Поясніть, як при цьому зміниться пунктуація.

5 Складіть і запишіть діалог (не менше 7-8 реплік) за однією із тем:
 1) з приятелем (приятелькою) про поїздку до Києва (Кишинева чи будь-якого іншого міста);
 2) з батьком про ваш намір вступити на навчання до...
 3) несподівану зустріч з колишнім однокласником.

§46. Цитата

Цитата – це різновид прямої мови, дослівно переданий уривок з якогось тексту для підтвердження або ілюстрації тієї чи іншої думки.

У цитаті не можна нічого змінювати, навіть розділових знаків.

В залежності від способу введення у текст, *при цитатах вживаються такі розділові знаки:*

1. Якщо цитата наводиться у вигляді прямої мови, то і розділові знаки при ній ставляться так само, як і при прямій мові.

2. Якщо цитата наводиться не повністю, то на місці пропущених слів ставиться три крапки.

«Дорожить людина тим, – писав В.О. Сухомлинський, – у чому вона залишила часточку свого життя, крихітку свого серця, крапельку крові».

І. Вихованець певен: «Усі прояви життя ...зберігає народ у рідному слові, передаючи нащадкам естафету гідності, мужності і любові».

3. Якщо цитата виступає частиною речення, то вона починається з малої букви.	Т.Г. Шевченко закликав «щоб усі слов'яни стали добрими братами».
4. Якщо цитата подається у формі вірша, то вона в лапки не береться.	У вірші «N.N.» Шевченко пристрасно проголошує: О думи мої! О славо злая! За тебе марно я в чужому краю Караюсь, мучуся...але не каюсь!..
5. Якщо після цитати подається вказівка на автора або джерело, то вона (вказівка) береться в дужки, а крапка ставиться після дужок.	«Мову творять і дають їй крила слова, вони різні за віком, як і дерева у віковичному лісі». (І. Вихованець)
6. Якщо цитата використовується як епіграф, то вона не береться в лапки, а вказівка на автора дається без дужок і розміщується нижче епіграфа праворуч.	Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки Батьківщину. В. Симоненко

- 1** **Поспостерігайте, як автор статті «М.М. Коцюбинський і молдовські народні реалії» (с. 292) за допомогою цитат доводить правильність чи помилковість висловлених думок, як вводить цитати у власний текст, посилається на джерела у виносках.**

Зверніть увагу на дієслова, за допомогою яких вводиться чи коментується чуже мовлення: пише, твердить, проголошує, говорить, повідомляє, наголошує, признається, доводить, згадує, підкреслює, рекомендує, запитує, зазначає, цікавиться, заперечує і т. ін.

- 2** **Введіть у речення цитати за допомогою слів автора, поставте відповідні розділові знаки.**

1. Шевченко – це багатство життєздатного духу. (М. Сингаївський)
2. Поезії Кобзаря народжені, щоб не вмирати ніколи. (О. Гончар)
3. Виникнення, влаштування й історія Хортицької Січі тісно пов'язана з історією й подвигами знаменитого вождя запорізьких ... козаків, князя Дмитра Івановича Вишневецького, відомого в козацьких народних думках під іменем Байди. (Д. Яворницький) 4. О рідне слово, що без тебе я? (Д. Павличко) 5. Де рідний край, там і під ялиною рай. (Нар. творч.)

- 3** **Проаналізуйте, які помилки допущено в оформленні цитат. Запишіть їх, дотримуючись правил пунктуації.**

1. В одному із віршів циклу «Сім струн» Леся Українка зізнавалася:

«До тебе, Україно, бездоляная мати,
Струна моя перша озветься».

2. Леся Українка не є співцем «Чудової природи з холодною байдужістю її». 3. «Щасливий співець, котрий досяг старості й, ставши майстром, зберіг запал юності». (В. Сосюра) 4. «Він був сином мужика і став володарем в царстві духа, – писав про Тараса Шевченка Іван Франко. – Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури...» (З підручника)

- 4** Розкажіть про розділові знаки при віршованих цитатах. Як оформляється епіграф до твору? Доберіть і запишіть дві-три віршованих цитати.
- 5** Доберіть і запишіть 5-6 цитат видатних письменників про значення, красу та багатство української мови.

§47. Офіційно-діловий стиль. Протокол. Витяг з протоколу. Доручення

- 1** Розгляньте таблицю. Дайте відповіді на запитання.

- Яка функція офіційно-ділового стилю?
- Чому він належить до групи книжних стилів?
- Що спільне і що відмінне в науковому й офіційно-діловому стилях?
- Якими ознаками характеризується офіційно-діловий стиль?
- Де вживаються тексти офіційно-ділового стилю?

Офіційно-діловий стиль	
Основна функція	Повідомлення фактів державного чи приватного значення.
Обставини мовлення	Ділові контакти між державними установами, окремими мовцями.
Сфера вживання	Документи державних і окремих осіб (ділові папери).
Загальні ознаки	Офіційність, конкретність змісту, чіткість, стислість, логічна послідовність.
Мовні ознаки	Писемна (рідше усна форма мовлення), слова ділової лексики, канцелярські штампи і шаблони, розповідні речення; монологічна (рідше діалогічна) форма тексту. Тип мовлення: розповідь, опис.

- 2** Прочитайте. Доведіть, що це офіційно-діловий стиль. Назвіть найголовніші ознаки стилю.

ПРОТОКОЛ № 5

від 1.IV.2013 р.

засідання учнівського комітету гімназії імені Ольги Кобилянської
села Унгри Окницького району Молдови

Голова – Б. Скutelьник

Секретар – А. Баранюк

Присутні – 18 осіб (список додається)

Відсутні – 3 особи (через хворобу)

Порядок денний:

I. Про стан дисципліни учнів 8 класу.

II. Про підготовку до свята Матері (травень).

1. Слухали:

Інформацію старости 8 класу Н. Чабан про стан дисципліни в класі та необхідність посилення контролю за відвідуванням уроків окремими учнями.

Виступили:

З. Касянчук про те, що учні О. Насташук, К. Маковей, Х. Гончар часто пропускають уроки без поважних причин. М. Присяжнюк про те, що учні Т. Смольницький та М. Новицький порушують дисципліну на окремих уроках, тому необхідно зобов'язати їх вести учнівські щоденники, куди заноситимуться зауваження щодо їхньої поведінки.

Ухвалили:

Доручити старості 8 класу Н. Чабан вести щоденний облік відвідування всіма учнями класу кожного уроку.

2. Слухали:

Інформацію Г. Воронівської про нерегулярність проведення репетицій вокального ансамблю та недосконалість сценарію святкового вечора восьмикласників. С. Калантирського про необхідність участі духового оркестру, запрошення батьків та оформлення актового залу.

Виступили:

О. Янчук з пропозицією проведення розважальних ігор і вікторин на вечорі. Л. Гінда з пропозицією придбати призи для нагородження кращих учасників та переможців у проведених під час вечора змаганнях.

Ухвалили:

Доопрацювати сценарій, присвячений святу Матері, доручити Г. Воронівській. Придбати призи для нагородження переможців конкурсів та кращих учасників свята доручити Л. Гінді.

Голова зборів

Б. Скutelьник

Секретар

А. Баранюк

3 Користуючись вправою № 2, усно складіть роздум «Чому протокол потрібно скласти саме так!».

4 Перекладіть українською мовою.

Общее собрание, повестка дня, постановили, вносят в протокол, доводит до сведения, по списку, заслушать доклад, выносят решение, заключительное слово, решают в один голос, действующий закон.

5 Використовуючи як зразок наведений у вправі № 2 документ, складіть один із таких протоколів:

класних зборів, на яких обговорювалась можливість колективної праці на полі лідера, щоб потім на зароблені кошти відвідати Одесу;

батьківських зборів, на яких обговорювалась майбутня екскурсія школярів до Києва.

- 6** Користуючись поданими відомостями, запишіть витяг із протоколу (завд. № 2 та завд. № 5).

Крім повного протоколу, є ще коротка форма (витяг з протоколу). У витягу вказують прізвища та ініціали тих, хто виступив (без викладу виступів), а також зміст прийнятих рішень. Витяг з протоколу підписують голова й секретар засідання.

У протоколі роблять помітку про зроблений витяг, а також зазначають, кому його вручено чи надіслано.

- 7** Прочитайте доручення, вкажіть необхідні для цього документа реквізити. За зразком складіть доручення, яким особисто ви доручаєте своєму братові (товаришеві) одержати у поштовому відділенні адресовану вам цінну бандероль (вкажіть повідомлену вартість бандеролі).

Доручення

Я, Стинківська Тетяна Іванівна, доручаю Стинківському Віталію Івановичу одержати грошовий переказ у сумі 100 (ста) леїв, який надійшов на моє ім'я.

Стинківська

Підпис учениці 8 класу Стинківської Тетяни засвідчую:
Директор ліцею с. Унгри Окницького району

Л. Гінда

12. V. 2013 р.

(підпис)

(печатка)

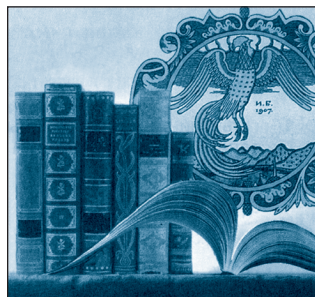
Зверніть увагу! Доручення – це письмове повідомлення, за яким організація чи окрема особа надає право іншій особі від її імені здійснювати якісь юридичні чинності або отримувати матеріальні цінності.

Доручення видаються на розпорядження майном, отримання грошових і матеріальних цінностей. Вони поділяються на особисті та офіційні.

Особисті доручення видаються окремими особами, які передають свої права іншим особам. Обов'язковою умовою правомірності особистого доручення є наявність підпису службової особи і печатка установи, підприємства, яка засвідчує підпис довірителя.

Реквізит – обов'язкові дані як елемент правильного оформлення офіційних документів.

- 8** Скориставшись поданим у вправі № 7 текстом доручення як зразком складіть доручення від імені ліцею (гімназії), який доручає старості вашого класу одержати на книжковій базі певну кількість підручників (обов'язково вкажіть найменування) для бібліотеки школи.

§48. Повторення, систематизація та узагальнення вивченого з теми

Запитання і завдання для повторення

- Назвіть і поясніть умови, за яких відокремлюються другорядні члени речення.
- У яких випадках відокремлюються узгоджені та неузгоджені означення? Чим вони можуть бути виражені? Наведіть приклади.
- Коли означення не відокремлюються?
- Що таке відокремлена прикладка? За яких умов прикладка відокремлюється, а за яких – ні? Проілюструйте свою відповідь прикладами.
- Які додатки – відокремлені? Чим вони можуть бути виражені?
- Які ви знаєте типи обставин? Які з них і за яких умов найчастіше відокремлюються? Доберіть відповідні приклади.
- Коли обставини не відокремлюються?
- Які члени речення називаються уточнюючими? Які бувають уточнюючі члени? За яких умов вони відокремлюються?
- Які ви знаєте способи передачі чужого мовлення?

1 Прочитайте тексти. Якою темою та ідеєю вони об'єднані? Визначте тип і стиль кожного тексту. Завдяки яким засобам виразності авторам вдалося створити неповторний образ хати!

І. Ось вона стоїть, українська хата, в якій народ наш не шукав захисту від безмірності історії, бо мав душу нелякливу й вільну, хата, з якої вийшли Тарас Шевченко і Павло Попович, сини землі нашої, що сягнули зір силою свого духу. І не самотня, не безпорадна ця хата аж так, щоб шукати примарливої опори в іконах, а наповнена й оточена всім тим, що супроводжувало її крізь віки, хоч сьогодні вже й виходить із щоденного вжитку або й геть забулося і стало предметом етнографії, дивоглядом, екзотикою. Чи ж тільки екзотикою? А може, завжди бувають оці споруди й предмети ще й живими уроками для творців нового життя у їхніх невсипущих турботах про невпинне поліпшення й прикрашення життя. Бо тут скупчений тисячолітній досвід цілого народу. Погляньмо оком неупередженим, і ми побачимо тут неймовірну витривалість перед усіма вітрами часу, побачимо високу доцільність і, можна сказати, трагічну відповідність законам господарчого життя, побачимо тонку красу й неповторність, і, хоч як це дивно, в немудрих цих речах побачимо незборимий дух народний. Речі були слухняні, вони покірливо й вірно слугували людині, людина ніколи не ставала жертвою власних виробів, знарядь і споруд. Може, тому, що зроблені вони тільки з глини, соломи, дерева й заліза? Чи вдасться нам коли-небудь замінити глину, соломі, дерево й залізо? І чи конче треба замінювати?

За те, яким ти сьогодні є, часом треба бути вдячним минулому й не боятися вклонитись йому. Вклонитися отій солом'яній хаті, і пасіці, й

вітрякові, і отим тихим оселям, і житам на пагорбах, і хрещатому барвінку
обабіч твердо витоптаной стежки.

(П. Загребельний)

II. Напишу я слово про хату за тисячу верст і за тисячу літ від далеченних
сивих давен аж до великого мого часу всесвітньоатомної бомби. На Україні
й поза Україною суц. Білу, з темною солом'яною стріхою, що поросла
зеленим оксамитовим мохом, архітектурну праматір пристанища людського.

Незамкнену, вічно відкриту для всіх, людську оселю. Бідну і ясну, як
добре слово, і просту, ніби створили її не робочі людські руки, а сама природа,
немовби виросла вона, мов сиріжка в зеленій траві.

Опишу її неповторну зовнішність, привітну й веселу, часом сумну, молоду
й стареньку вдовицю, чепурну і убогу, журливу і ніколи не горду. У полі,
на горі й під горою, на городі серед квітів весною і влітку, серед насіння
восени. Здається, щезни вона, і спустіє земля, заросте бур'яном, споганіє,
і світ стане чорний від голоду й злоби.

Опишу її внутрішній образ, все, що в ній є й чого нема й не буде ніколи,
хоч і могло бути. А не було й немає в ній безлічі речей: челяді, гайдуків,
прислужництва, кабінетів, віталень, спалень.

Не було в ній, будемо говорити, щастя, не було тривалих радощів, а було
в ній плачу і смутку доволі і вельми багато журби поміж насінням отим і
квітами.

Хато, рідна моя! Мені жаль розлучатись з тобою. В тобі так гарно пахло
давниною, рутою-м'ятою, любистком, і добра щедрa піч твоя пахла стравами,
печеним хлібом, печеними і сушеними яблуками і сухим насінням, зіллям,
корінням.

(О. Довженко)

- Перепишіть один із текстів (за вибором). Введіть до твору 2-3 цитати із
попередніх текстів. Прокоментуйте вживання розділових знаків.

2 Висловте свої міркування на тему «Рідне гніздо» (12-15 речень).

*Жердзицький Володимир
Євгенович. Рідний край. 1983*

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитайте уважно текст і виконайте завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт. Нещодавно відомий український вчений Леонід Махновець видав ґрунтовну монографію під промовистою назвою «Про автора "Слова о полку Ігоревім"». Вона стала підсумком багаторічної роботи дослідника над означеною поемою. Ретельно проаналізувавши життєві біографії, суспільне становище і ступінь близькості до князя Ігоря кількох тисяч його сучасників, Л. Махновець назвав ім'я автора геніальної поеми. За його переконанням, це – Володимир Ярославич, син Галицького князя Ярослава Осмомисла (до речі, батька Ігоревої дружини Ярославни). Ось як характеризує його Л. Махновець: «Дивовижно обдарований поетичними здібностями, учень славетного Бояна, котрого він, вважаю, знав особисто, Володимир Ярославич – інтелектуал, інтелігент XIII віку. Володіючи енциклопедичними історичними, державними, політичними, природничими та іншими знаннями, будучи на висоті передових – по суті всенародних – поглядів свого часу, він залишив високоідейний і високохудожній твір колосальної сили». Версія українського вченого видається справді переконливою. (За М. Слабошпицьким) Визначте функціонально-смисловий тип прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
2.	Прочитаний текст належить до: А. Публіцистичного стилю В. Офіційно-ділового Б. Наукового стилю Г. Художнього Ґ. Розмовного Відповідь запишіть. На підтвердження правильності вашої думки наведіть щонайменше 3 аргументи.	4 (1 б. за правильно визначений стиль + по 1 б. за кожний наведений аргумент)
3.	Доберіть і запишіть заголовок, який відповідав би темі прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
4.	До поданих слів доберіть і запишіть синоніми з тексту. Учений – Талановитий – Сторіччя – Всебічний, докладний –	4 (по 1 б. за кожний правильно дібранний синонім)
5.	Виділені слова у прочитаному тексті виконують функцію однорідних означень. Так Ні Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)

6.	Доберіть із прочитаного тексту і запишіть одне речення з відокремленою обставиною.	1 (за умови правильної відповіді)
7.	Випишіть із прочитаного тексту одне речення з невідокремленою прикладкою і одне — з відокремленою.	2 (по 1 б. за кожне правильно виписане речення)
8.	Перепишіть, вставляючи замість крапок пропущені літери чи апостроф і розкриваючи дужки. Сере... українс...ких і російс...ких учених-славистів Олександрові Потебні заслужен...о належит... патріарше місце. Його наукова діяльніст... складає цілу епоху в (мово)знавстві, (літ...ратуро)знавстві, фольклористи...і, етнографії, психології. Народивс... на хуторі Маневі (т... пер с...ло Гришине Роменс...кого ра...ону на Сумщині), а все трудове жит...я пов...язав з Хар...ківс...ким унів...рситетом, де 1856-го року закінчив історико (філологічний) факул...тет. (А. Онищенко)	10 (по 0,5 б. за кожну орфограму)
9.	Перепишіть, вставляючи пропущені розділові знаки та лапки. Неперевершений знавець живого слова він створив класичні праці з питань української і російської мов слов'янських діалектів загального мовознавства теорії літератури. Ще в молодості Потебня підготував Буквар. Фольклор як і мова був предметом постійних зацікавлень ученого. Він старанно збирав українські народні пісні казки загадки прислів'я заговори легенди і перекази. Потебня видав із широкими коментарями Слово о полку Ігоревім здійснив перший віршований переклад Одиссеї Гомера. Українські філологи вшановуючи пам'ять свого предтечі присвоїли Інституту мовознавства Академії наук України ім'я О. Потебні. (За А. Онищенко)	8 (по 0,5 б. за кожну пунктограму)
10.	Складіть і запишіть три речення про внесок О. Потебні в філологію, увівши до них вставні слова зі значенням: а) упевненості в повідомленні; б) джерела інформації; в) послідовності викладу думок.	6 (по 1 б. за кожне правильно складене та грамотно записане речення)
11.	Наведіть дві цитати із тексту № 1: а) у вигляді прямої мови (слова автора стоять в середині прямої мови); б) цитата — частина речення.	4 (по 1 б. за правильну побудову + по 1 б. за грамотність)
12.	Складіть і запишіть діалог (6 реплік) з товаришем за змістом текстів № 8 та № 9.	8 (по 1 б. за кожну репліку + 2 б. за грамотність)

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В КІНЦІ РОКУ

1 Підготуйте реферат до засідання круглого столу за однією із тем:

1. Стилї мовлення.
2. Синтаксис і пунктуація як розділи граматики.
3. Словосполучення.
4. Просте двоскладне речення.
5. Підмет і присудок – граматична основа речення.
6. Другорядні члени речення.
7. Односкладне речення.
8. Однорідні члени речення.
9. Речення з відокремленими та уточнюючими членами.
10. Пряма й непряма мова.

2 Прочитайте текст. До якого типу та стилю він належить? Свою думку доведіть.

Слово батьків або старших у сім'ї було законом для менших. Вони вже змалку мали свої обов'язки. Дівчатка переймали науку від матері, баби. Вони вчилися прости, вишивати, ткати, розписувати писанки, давати лад у хаті. Хлопчики вчилися чоловічого ремесла від батька чи діда. *Колись дівчинка семи-десяти років могла вишити собі сорочку.* Робота – це сенс життя. Повага до батьків – це внутрішня сутність дитини.

(За Л. Орел)

- Визначте тему тексту та його ідею.
- У кожному реченні назвіть граматичну основу.
- Прокоментуйте вживання розділових знаків. Пригадайте усі правила вживання тире між підметом і присудком.
- Із виділеного речення випишіть усі словосполучення. З'ясуйте їх тип за стрижневим словом та видом синтаксичного зв'язку.

3 Перепишіть текст, розкриваючи дужки, вставляючи літери й розділові знаки. Поясніть усі орфограми та пунктограми.

Національний одяг це м...стецтво що тісно поєднане з побутом народу його звичаями традиціями.

Під чуж...нецьким пануван...ям наш народ зб...ріг національний одяг як символ що його він проніс через усі віковічні страждан...я й утиски. Національний одяг мова віра та звичаї все це надійний захист від національного занепаду.

Національне вбран...я є ест...тичною базою на якій народні митці створили виш...вки, м...режива. Все це свідо...тво м...стецького смаку й арт...стичного досвіду наших жінок їх майстерності що пер...дає...ся від поколін...я до поколін...я. Арт...стичне бага...тво національного одягу виявляє...ся у розвин...ній гамі кол...орів та в м...стецьких формах. Разки ч...рвоного намиста й кіл...ка барвистих стрічок завершують... ефект гармонійної цілості національного одягу українс...ких дівчат.

Національний одяг це вияв святкового врочистого піднесен...ого настрою. Це культурно(історична) спа...щина наших славних старо(княжих) і ко-за...ких часів щасливих днів України.

(За О. Воропаєм)

- Доберіть заголовок, який відповідав би ідеї тексту.
- Останнє речення розберіть за його членами.

4 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Своєрідним жіночим оберегом в Україні завжди був віночок. Віночки в Україні виплітали з різного зілля від весни до осені. Останнім у році був вінок із золотистого кленового листа.

До вінка вліталося багато різних квітів з лікувальними властивостями: ружа і деревій, безсмертник і любисток, волошка і ромашка, незабудка і цвіт калини. Найпочесніше місце у вінку належало деревію, символу нескореності.

Барвінку – символу життя і безсмертя людської душі – теж відводиться особливе місце. Він прикрашає весільний вінок молодії, одяг гостей, святковий коровай.

Всього у повному українському вінку двадцять квіток, двадцять лікарів і оберегів.

Плетіння вінка – то ціла наука і дійство. Живуть у народі давні секрети плетіння вінків, зберігання квітів у вінку, яке зілля з яким має сусідити.

До дівочого вінка в'яжуть кольорові стрічки – символи. Першою в'яжуть світло-коричневу стрічку – символ землі-матінки. Зліва і справа від неї – дві жовті – символи сонця. За ними ідуть з різних сторін зелена світла і темна – символи живої природи, краси і юності. За ними – синя і голуба – символи неба і води, сили і здоров'я.

Український вінок є неповторним символом народу України, свідченням його високої культури, запорукою дівочої чистоти і цноти.

(За М. Крищуком)

- Речення перших двох абзаців розберіть за їх членами. Чим виражені головні та другорядні члени речення?
- Наведіть приклади односкладних та неповних речень. Яка між ними різниця? Зробіть їх повний синтаксичний аналіз (усно).
- Відшукайте речення з однорідними членами. Якими типами зв'язку вони з'єднані між собою?
- Поясніть вживання розділових знаків у реченнях, які містять прикладки.

5 За змістом тексту з попередньої вправи складіть і запишіть: а) три речення з прямою мовою; б) чотири-шість реплік діалогу; в) два речення з цитатами.

6 Напишіть твір-мініатюру (10-12 речень) на тему «Українські обереги», використовуючи односкладні речення та речення з однорідними, відокремленими та уточнюючими членами речення.

7 Перепишіть текст, розкриваючи дужки, вставляючи пропущені літери та розділові знаки. Обґрунтуйте їх вживання.

Славетний київс...кий митрополит Петро Могила (за)молоду був бравим козарлюгою, у боях в...являв (не)абияку ві...вагу. Про це пише чимало істориків.

Походить... Могила із славетного молдовс...кого княжого роду. Є версія, що він закінчив Львівс...ку братс...ку школу навчавс... у Париз...кому унів...ситеті. Одне слово це була людина в...сокої освіч...н...ості й віддан...сті православній вірі.

Через якийс... час Петро Могила був звед...ний у сан архімандрита Києво(Печерської) Лаври. У монастирі він ві...крив школу, яку потім об'єднав з училищ...м. Так утворивс... найавтор...тетніший центр освіти в усій Україні. На кошти Могили було збудован...о навчал...ний корпус на Подоллі утримувалис... в...кладачі й школярі.

Усе своє майно митрополит заповідав улюбл...ній колегії, яка ще за жит...я фундатора стала наз...ватис... Києво(Могилянською).

Його поховали на вказан...ому ним самим місці в Успенс...кій церкві Києво(Печерської) Лаври. Він заповів щоб не ставили йому (ні)яких монументів чи надгро...ків. Пам'ятником Петрові Могилі лишилася славетна академія.

(За М. Слабошпицьким)

Архімандрит – найвище звання православного священослужителя ченця.
Митрополит – вищий духовний сан християнської церкви.

- Що вам ще відомо про Петра Могилу? Розкажіть.
- Пригадайте свої враження від поглядання пам'ятника Петрові Могилі в Кишиневі. Опишіть його, увівши до опису: а) однорідні члени речення; б) відокремлені прикладки та обставини; в) вставні слова.

8 Прочитайте уважно прозовий та віршований тексти.

Абетка слов'янських духовних джерел

«Костянтинова абеткова молитва» – твір оригінальний, незвичайний. Нічого давнішого у слов'янській поезії ми не знаємо: датується він IX століттям по Різдву Христовому. Віршована абеткова молитва слов'ян написана у формі акровірша, тобто кожен новий рядок вірша-молитви починається новою літерою абетки, від початку до самого її кінця.

«Абеткову молитву» ретельно досліджували видатні вчені Слов'янщини – О. Бодянський, І. Срезневський, О. Соболевський, а найбільше – Великий Каменяр Іван Франко. Зміст молитви виразно поділяється на п'ять частин. У першій – автор звертається до Бога і прохає його послати на землю Святого Духа для проповіді Божого Слова. У другій – автор говорить про слов'янське плем'я, готове прийняти християнство. У третій – автор молить Бога дарувати йому сил та мудрості, аби він міг довершити нелегку справу – проповідь Слова Господнього серед слов'ян. У четвертій – йдеться про перешкоди, породжені людською слабкістю на шляху високого призначення поета-проповідника.

П'ята, остання частина, повідомляє про готовність автора йти до людей, допомогти їм стати культурним народом і збагнути Божу науку.

Хто ж був автором «Абеткової молитви»?

Тут думка вчених не є одноставною. Відомо, що автора звали Костянтин. Але в історії південних слов'ян IX століття було два Костянтини, кожен з яких міг бути автором вірша. Перший – це Костянтин (Кирил) Солунський, першовчитель слов'ян. Разом із своїм братом Мефодієм він створив кириличну абетку, що нею ми користуємось і сьогодні, хоч у трохи зміненому вигляді. Другий – це Костянтин Преславський, учень і послідовник Костянтина (Кирила) та Мефодія.

Українською мовою «Костянтинову абеткову молитву» зі старослов'янської перекладав свого часу Іван Франко, а вже в наші дні Роман Лубківський. Їхні переклади становлять велику цінність. Але в них не дотримано форми акростиха, якщо читати згори вниз перші літери кожного рядка, тобто не вийде абетки.

Новий переклад Дмитра Білоуса – взірць віртуозного і натхненного переборення формальних труднощів, з якими не впоралися названі вище перекладачі. Відтепер «Костянтинова абеткова молитва» в усьому своєму блиску, в усій повноті свого високого смислу та звучання набуває прав громадянства в сучасній українській мові, літературі, духовній культурі.

(За М. Москаленком)

Молитва абеткова

Аз молюся словом сим до Тебе,
Боже мій, що сотворив на світі
Видимі й невидимі істоти,
Господи, пошли Свого на мене
Духа, щоб зродив у серці Слово,
Єже буде для добра всім сущим
Животворне Мудрістю Твоєю.
Затверди Закон – ясний світильник
І дорогу праведного Слова,
Йрид слов'янський сподоби хрещений,
Кротких тих, котрі людьми Твоїми
Ласкою Твоєю нареклися,
Милості вони Твоїї просять.
Нам дай, Боже, всемогутнє Слово,
Отче, Сину й Найсвятіший Духу, –
Прагнучи од Тебе допомоги,

Руки піднесу свої до неба:
Силу й мудрість дай Твою черпати,
Тільки ж Ти даєш снагу достойним,
Упаси нас, Боже, од спокуси,
Фараонської важкої злоби,
Херувимську мисль подай і розум,
Царю наш Небесний, хочу славить
Чудеса Твої предивні, вічні,
Шестикрильної снаги спізнати,
Щедре діло, Вчителем твориме,
Юному й похилому доступне;
Язиком новим хвалу воздати
і Отцю, і Сину, і Святому Духу,
і нині, і прісно, і на віки вічні амінь.

(Із старослов'янської переклав Д. Білоус)

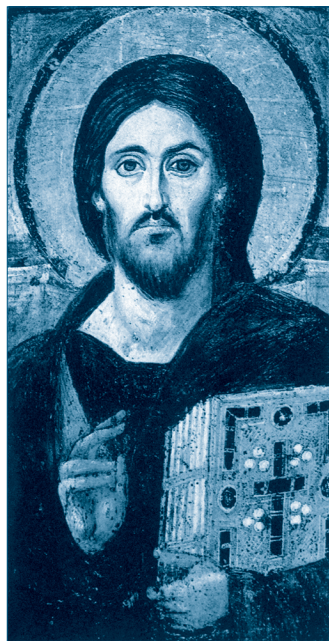
- Коли була створена «Костянтинова абеткова молитва»? Чому вона отримала таку назву?
- Які точки зору висловлюють учені щодо авторства «Молитви»?
- Із скількох частин складається твір? Відшукайте в перекладі Д. Білоуса кожну з них. Визначте мікротему кожної частини і запишіть їх у вигляді плану. До кожного пункту плану наведіть дібрану вами цитату з перекладу Д. Білоуса.
- Прокоментуйте вживання розділових знаків у тексті М. Москаленка.
- Знайдіть у «Молитві абетковій» звертання. Які з них поширені, а які – непоширені? Як вони виділяються в усному і писемному мовленні?

Тест № 5

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитайте уважно текст і виконайте письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт. «Є одне місце в Південній Росії, яке я не проміняю на жодне інше в світі, – це містечко Кам'янка, де живе моя люба сестра Саша», – писав в одному із своїх листів Петро Чайковський, російський композитор, у жилах якого текла українська кров. Серед предків Петра Ілліча були козацький сотник Миргородського полку Федір Чайка і випускник Києво-Могилянської академії, полковий лікар Петро Федорович Чайковський. Уперше композитор приїхав до Кам'янки у 1885 році. Відтоді тривалий час садиба Давидових була для нього місцем, без якого він не уявляв свого життя. Тут витав дух декабристів, зоріла постать Пушкіна, на творчість надихала мальовнича природа. «На довгі роки, – згадував його брат Модест Чайковський, – сім'я сестри, а з нею і вся Кам'янка стали для нього осейним пунктом, де найохочіше він любив ховатися від хвилювань і тягара свого існування». У Кам'янці композитор працює над багатьма своїми музичними творами. Восени 1877 р. П. Чайковський інструментував тут першу картину опери «Євгеній Онегін», майстерно використавши народні мелодії, поширені в містечку та навколишніх селах. Важко перелічити всі твори, які написав П. Чайковський у Кам'янці. «Євгеній Онегін», «Італійське капричіо», увертюра «1812 рік», «Лебедине озеро», «Орлеанська діва», «Серенада»... Тут композитор завершив в ескізах Другу симфонію, яка невдовзі отримала назву «Українська». На слова Тараса Шевченка Петро Ілліч написав романс «Вечір» («Садок вишневий коло хати») і дует «На городі коло броду». Усього ж на благодатній українській землі (а композитор побував у багатьох місцях – Тростянці й Низах на Сумщині, Браїлові на Вінниччині, Копилові під Києвом) народилося майже сто творів. (З «Українського історичного календаря») Прочитаний текст – опис. Так Ні	1 (за умови правильної відповіді)
2.	Визначте стиль прочитаного тексту, навівши 3 аргументи.	4 (1 б. за правильність визначення стилю + по 1 б. за кожний аргумент)
3.	Доберіть і запишіть заголовок, який відповідав би темі прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)

4.	Дайте відповіді на питання простими реченнями, ускладненими: 1) відокремленою уточнюючою обставиною; 2) однорідними прикладками, зв'язаними сполучником та; 3) відокремленими уточнюючими однорідними прикладками. 1. Куди найохочіше приїжджав П.І. Чайковський? 2. Ким були його славні предки? 3. Над якими музичними творами працював знаменитий композитор у Кам'янці?	6 б. (по 1 б. за правильну побудову кожного речення + по 1 б. за грамотність)
5.	Виділені курсивом складні речення із прочитаного тексту трансформуйте в прості, ускладнені відокремленими означеннями.	6 б. (по 2 б. за правильну перебудову + по 1 б. за пунктуаційну грамотність кожного речення)
6.	Слова, що в дужках, в останньому реченні прочитаного тексту є: А. Поширеною прикладкою Б. Вставним реченням В. Вставленим реченням	1 б. (за умови правильної відповіді)
7.	Перебудуйте речення з прямою мовою на непряму.	6 б. (по 2 б. за правильну перебудову + по 1 б. за пунктуаційну грамотність кожного речення)
8.	Зробіть повний синтаксичний аналіз виділеного напівжирним шрифтом речення.	5 б. (за умови правильної відповіді)
9.	Перепишіть, вставляючи пропущені літери та розкриваючи дужки. Українс...ка пісня! Який митец... (не) був натхнен...ий її багатющ...ми м...лодіями, безме...ною широто...і красо... її образів, її чарівною сило..., що викл...кає в душі людській найскладніші, найгли...ші асоціації, почут...я, думк... і прагнен...я вс...ого, що є кращ...го в людині, що підносит... її до в...ршин людс...кої гідності, до людяності, до творч...сті. (О. Довженко)	11 б. (по 0,5 б. за кожен правильно вставлений літеру)
10.	Перепишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. За свідченням наближених до імператора Михайла Глинку відправили в Україну для набору співаків до придворної хорової капели. Доля привела композитора в село Качанівку Тернопільського повіту назва повіту пов'язана з прізвищем його власника Григорія Тарновського. Чарівна природа Чернігівщини співучий місцевий люд у	

11.	гостинний господар усе це полонило Глинку. Та найбільше композитор радів віднайшовши співака Семена Гулака-Артемовського. У листі своєму дядькові він був професором Харківського університету Семен писав Явивчаю італійську та французьку мови а уроки співу беру у Михайла Івановича. На радість успіх першого прилюдного концерту С. Гулака-Артемовського був незрівнянний. На зібрані гроші співак поїхав удосконалювати свою майстерність до Італії а повернувшись до Петербурга звичайно вступив до трупи Маріїнського театру. Перебуваючи в Україні М. Глінка працював над оперою Руслан і Людмила написав два романи Не щебечи соловейку Гуде вітер вельми в полі. (За Рожанівським)	10 б. (по 0,5 б. за кожний правильно вставлений розділовий знак; дужки і лапки, в які береться слово, словосполучення чи частина речення з двох боків, також оцінюються в 0,5 б.)
12.	Складіть і запишіть твір-мініатюру (10-12 речень) «Моя Україна», використавши у ньому: 1) називне непоширене речення; 2) речення з однорідними та неоднорідними означеннями; 3) з порівняннями; 4) з відокремленими членами; 5) із поширеним звертанням. Доберіть до твору епіграф.	10 (2 б. за відповідність темі + по 1 б. за кожне правильно складене речення + 2 б. за епіграф + 2 б. за грамотність)

Ісус Христос. Монастир Св. Катерини. Сінай. VI ст.

«Благослови мене, Господи!»

«Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, всього видимого і невидимого». Молюся до Тебе, Господи, неложними вустами і щирим серцем. Дякую Тобі, Боже, за красу небесну: кожний день наді мною сходить сонце, воно дарує мені тепло і світло, а небо усміхається мені, немов великий і пречистий храм. Я дякую Тобі, Господи, за красу земну: широкоділі поля і луки, пташиний спів, прохолоду дібров, шепіт лісів, журливу пісню річок і спокійну задуму озер, – все це Ти даруєш мені, Господи, як милість Свою.

Схиляюся перед Тобою, Отче, у молитві, яка очищає, зігріває душу, наповнює її сяйвом віри, що постає зі Слова. «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово».

Молитва увійшла у моє буття відтоді, як ледве навчився говорити, увійшла тихо й непомітно, як мамина усмішка, освітила моє ество, взяла мене, малого, за руку і повела дорогами життя.

Благослови, Господи, землю, на якій живу, і людей, які поруч зі мною, бо усе і всіх Ти створив для слави Твоїєї. Дай мені, Боже, мудрості творити тільки добро і борони мене від зла.

Благослови мене, Господи, і допоможи опанувати Словом і мовою, Тобою даними. А вся честь і слава нехай будуть Тобі, Отцю, Сину і Святому Духу. Амінь.

(За Я. Гояном)

Література

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Народна лірика

Однією з найважливіших і найбагатших частин художньої культури українського народу є його усна творчість. Скільки прекрасних перлин, багатих, цікавих за змістом, яскравих за мистецькою формою має вона! Але найбільшою окрасою є народні ліричні пісні.

Українська народна пісенність – дорогоцінне надбання поетичного генія трудового народу, нев'януча окраса його духовної культури. Всю щедрість обдарування, всю красу і благородство душі, всю ніжність і ласку, весь високий і гордий політ думки вклали протягом століть у свої пісні легіони безіменних співаків і поетів.

Народні пісні володіють чудовою здатністю полонити людські серця, підносити настрій, окрилювати бажання, надихати у праці, овівати радістю відпочинок, розраджувати у горі, тамувати душевні болі. До пісні звертаються колективно й поодинокі, в будень і в свята, старі й молоді, звертаються при різних життєвих нагодах і душевних поривах.

В пісні можна почути рідний серцю голос батьківщини, уловити відлунення своїх інтимних почуттів та затаєних дум, золотий промінь надії, слово мудрої поради і тихої ласки. Тому-то трударі так гаряче люблять свої пісні, плекають і бережуть їх, збагачуючи все новими темами та барвами, пишаючись ними перед світом.

Основні жанри народної лірики: трудові пісні, календарно-обрядові, родинно-побутові, соціально-побутові.

Вчені вважають, що трудові пісні виникли в найдавніші періоди історії суспільства – разом з утвердженням звукової мови як засобу спілкування між людьми. Виникли вони в процесі колективної праці. Пісня полегшувала працю, допомагала, об'єднувала їх в один трудовий рух. Далі текст пісні

збагачувався, ускладнювався. В піснях виразилася наївна віра первісної людини в магічну силу слова, яке могло забезпечити більшу продуктивність праці. Пізніше з цього жанру почали виділятися інші уснопоетичні види, набуваючи самостійності. Вчені вважають, що першими могли бути календарно-обрядові пісні, які найтісніше пов'язані з трудовою діяльністю людини. Це веснянки, колядки, щедрівки, жнивні пісні.

Народна пісня обіймала весь багатогранний світ людини, супроводжуючи народне життя в щоденному побуті й на шляхах історії.

Де тільки вона не побувала, в які схованки людської душі не проникала? Все бачила, все чула, все переживала. Бентежилась і розважала, раділа й горювала, захоплювалась і розчаровувалась, кохала й розлучалась, сміялась і плакала. Все в житті, що хвилює людське серце, є її природною сферою – хай це буде прекрасне чи звичайне, величне чи мізерне, трагічне чи комічне.

Паралельно виділялися, очевидно, пісні-ігри («Мак», «Просо»), які пізніше стали початком народної драми. Думи, історичні пісні, легенди, байки, казки становлять *народний епос*.

Родинно-побутові пісні

Рід – першобог слов'янської міфології, зачинатель усього живого, Господар Світу. За легендами, Рід – бог Всесвіту, відає долями людей і богів, благодійник сім'ї, рідних. Не випадково, мабуть, у слов'ян була й родова організація суспільства. Народна етика українців заснована на сімейній моралі, на почутті родинності. Народ не випадково формував у молодого покоління відчуття роду. Згадаймо прислів'я й приказки: «Хоч і по коліна в воду, аби до свого роду», «Свого доправляйся, роду не чужайся», «Козацькому роду нема переводу».

Рід був давньою спільністю людей, господарським і соціальним об'єднанням кровних родичів. І через тисячоліття понині родичі і свояки спілкуються, допомагають, діляться радістю і горем. Народ засуджує, їдко висміює тих, хто цурається свого роду, забуває традиції: «Як до такого роду, то краще з мосту та в воду».

Всі важливі вияви родинного, сімейного життя знайшли відображення у родинно-побутових піснях. Основні теми їх: щасливе і нещасливе подружнє життя, щастя материнства і горе сирітства, сімейна злагода і незгода, нещасливе заміжжя, стосунки між членами родини (між батьками й дітьми, братами й сестрами, свекрухою і невісткою, мачухою і нерідними дітьми тощо).

Віє вітер на долину

Віє вітер на долину,
Колише билинку.
Рід до роду листи пише
Та на Україну.
Пише листи розмаїті,
Пише, розсилає
Все на тую Україну,

Де родину¹ має.
Ой роде ж мій, роде,
Ой роде ж мій милий,
Розійшовся по Вкраїні,
Як туманець сивий.
Туман сивий, туман синій,
Піднімися вгору,

¹ Родина – тут: родичі.

З'їжджайтеся рід до роду
 На любов розмову.
 Ой брат сестру питається:
 «Ти, сестро, небого,
 Чи привикла ти там жити,
 Де ворогів много?»
 «Ой привикла, мій братику,
 Поміж ворогами¹,
 Як у полі криниченька
 Поміж дорогами.
 Що хто іде, а хто їде –
 Водиці нап'ється.
 А із мене, нещасної,

Хто схоче – сміється.
 Нема ж цвіту білішого
 Над ті полуниці,
 Нема ж роду ріднішого,
 Як брат та сестриці.
 Нема ж цвіту білішого
 Над хрін та над редьку,
 Нема ж роду ріднішого
 Над отця, над неньку.
 Нема ж цвіту білішого
 Та над ожинионьку,
 Нема в світі вірнішого
 Та над дружиноньку».

Думаємо і відповідаємо

- Яке враження справила на вас пісня? Чому, на вашу думку, селянський рід «розійшовся по Україні»?
- Що можна сказати про ставлення брата до сестри? А сестри – до роду?
- Яким ви уявляєте життя невістки?
- Пригадайте, який засіб поетичного синтаксису називається паралелізмом. Виділіть паралелізми у пісні.
- Знайдіть у тексті повтори, епітети, пестливі слова.
- Чи знаєте ви свій рід від прадідів? Де живуть члени вашого роду? Вдома намалюйте генетичне дерево вашого роду.
- Якщо знаєте, наведіть приклади родинно-побутових пісень, які співають українці Молдови. Заспівайте. Що спільного у них з українськими родинно-побутовими піснями?

Ой, під гаєм, гаєм, гаєм зелененьким

Ой під гаєм, гаєм, гаєм зелененьким,
 Там орала дівчинонька воликом чорненьким.
 Ой орала, ой орала, зачала гукати,
 Упросила козаченька на бандурі грати.
 Козаченько грає, бровами моргає,
 Ой хто знає, хто відає, та що він думає?
 Чи на мої воли, ой чи на корови,
 Чи на моє біле тіло, чи на чорні брови?
 Воли поздиhaють, бочасті корови,
 Біле личко не злиняє та й ні чорні брови.

Ой місяцю, місяченьку

Ой місяцю, місяченьку,
 Не світи нікому,
 Тільки світи миленькому,
 Як іде додому.

Ой засвіти ізвечора
 Та світи до ранку;
 Як буде йти до іншої,
 То зайди за хмарку.

¹ Поміж ворогами – мається на увазі чоловікова сім'я.

Він не піде до іншої,
За це добре знаю,
Бо він мене вірно любить
Й я його кохаю.
Розступіться, чорні хмари,
Нехай місяць зійде;
Розійдяться, воріженьки,
Нехай милий прийде!
Чорні хмари розступились,
Ясний місяць зійшов,

Воріженьки розійшлися,
Мій милий прийшов.
«Сядь же, милий, чорнобривий,
Сядь же, пригорнися,
Я обійму, поцілую, –
Не плач, не журися!»
Сяду, мила, дорога,
Сяду, моя любко!
Буду тобі вірним другом,
Вірная голубко!

Думаємо і відповідаємо

- Чи подобаються вам ці пісні? Які почуття вони викликають?
- Які почуття між молодими людьми прославляються в піснях, а які засуджуються?
- Яку роль у піснях відіграє природа?
- Які образотворчі засоби використовуються у піснях?

Жартівливі пісні

Різновидами родинно-побутових пісень є колискові, танцювальні, жартівливі. Ще в минулому столітті М. Закревський, український етнограф, збирач дум, пісень, прислів'їв, підкреслив, що в жартівливих піснях бачимо «привілля для веселощів, іронії, дотепу українця, без яких він не може жити. Ця веселість тим привабливіша, що вона непідробна, природна...»

На відміну від ліричних пісень про родинне життя, які можуть виконуватися у гурті і на самоті, жартівливі співаються перед аудиторією, щоб дотеп, жарт був почутий, щоб він розвеселив, розрадив слухачів.

Продай, милий, сиві бички

Продай, милий, сиві бички,
Купи мені черевички,
Бо я панського роду,
Не ходила боса зроду!
Гей, гей, гей, гей!
Не ходила боса зроду!
Продай, милий, дві телиці,
Купи мені дві спідниці,
Бо я панського роду,
Не ходила гола зроду!
Гей, гей, гей, гей!
Не ходила гола зроду!
Як став милий продавати
Та на милу купувати, –
Нічим в хаті запалити,
Ніщо дітям ізварити!

} 2 раза

} 2 раза

Гей, гей, гей, гей! } 2 рази
 Ніщо дітям ізварити.
 «Чи ти, милий, іздурів,
 Чи ти, милий, ізшалів?
 Нічим в хаті запалити,
 Ніщо дітям ізварити!
 Гей, гей, гей, гей! } 2 рази
 Ніщо дітям ізварити!»
 Пішов милий на гору,
 Найшов хомут та дугу,
 Притягає додому,
 Затягає на милу.
 Гей, гей, гей, гей! } 2 рази
 Затягає на милу!
 «Ой ти, мила чорнобрива,
 Поїдемо в ліс по дрова!
 Тру, стій, моя люба,
 Прив'яжу тебе до дуба!
 Гей, гей, гей, гей! } 2 рази
 Прив'яжу тебе до дуба!»
 Ой став милий дров рубати
 Та на сонце поглядати,

А сонечко вже не рано,
 А йому ще тих дров мало!
 Гей, гей, гей, гей! } 2 рази
 А йому ще тих дров мало!
 Їде милий під гору
 Вдарив милу по чолю:
 «Гов, помалу, чорнобрива,
 Перевернеш мені дрова!
 Гей, гей, гей, гей! } 2 рази
 Перевернеш мені дрова!»
 Приїхав він до ворот,
 Дав їй їсти околот¹...
 «Ой ти даєш мені їсти,
 А я б рада трохи сісти!
 Гей, гей, гей, гей! } 2 рази
 А я б рада трохи сісти!»
 Продай милий, черевички,
 Купи собі сиві бички,
 Бо я панського роду,
 Не ходила в возі зроду!
 Гей, гей, гей, гей! } 2 рази
 Не ходила в возі зроду!»

(Кінець 18 ст., репертуар лірників
і кобзарів Лівобережної України)

Думаємо і відповідаємо

- Яким способом чоловік прагне провчити свою примхливу дружину?
- Виразно прочитайте діалог. Яке його значення в пісні?
- Які ви знаєте колискові, жартівливі молдовські пісні? Заспівайте.

Соціально-побутові пісні

Соціально-побутові пісні відтворюють громадське життя в усіх його виявах, зокрема стосунки між людьми різних прошарків суспільства. Сюди належать пісні козацькі, про кріпацтво, чумацькі, рекрутські й солдатські, бурлацькі (наймитські), стрілецькі.

Козацькі пісні

Козацтво виникло в XV – XVI ст. у боротьбі народних мас проти литовських, польських, українських панів за національне й соціальне визволення, а також проти турецько-татарських нападників, які почали свої набіги на землі України ще наприкінці XV ст. Протягом усіх цих сторіч виникали й поширювалися пісні, які пізніше дістали назву – козацькі.

¹ Околот – сніп житньої соломи, обмолочений нерозв'язаним або перев'язаний після обмолоту.

Ці пісні відрізняються від історичних тим, що в них відображено не конкретні події та видатні особи, а життя рядових козаків, виведені типові для цього середовища персонажі. Основні теми таких творів: боротьба українського народу за незалежність, збереження національної самобутності, мужність захисників батьківщини, бої, перемоги, поразки, полонення, страждання в безводному степу, туга за рідною землею і дорогими людьми тощо.

Пісню, яку вивчатимете, була однією з улюблених народних пісень Т. Шевченка.

Стоїть явір над водою, в воду похилився

Стоїть явір над водою, в воду похилився;
 На козака пригодонька, козак зажурився.
 Не хилися, явороньку, ще ж ти зелененький;
 Не журися, козаченьку, ще ж ти молоденький!
 Не рад явір хилитися, вода корінь мие!
 Не рад козак журитися, так серденько ние!
 Ой приїхав з України козак молоденький, –
 Оріхове сіделечко, ще й кінь вороненький.
 Ой поїхав на чужину та там і загинув,
 Свою рідну Україну навіки покинув.
 Звелів собі насипати високу могилу,
 Звелів собі посадити червону калину:
 «Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
 Будуть мені приносити з України вісті!»

(с. Вербівка, Катеринославщина,
 1837 р. – Соц.-побут. пісні, с. 46)

Думаємо і відповідаємо

- Як ви думаєте, які події примусили козака поїхати на чужину?
- З яким почуттям козак покидає батьківщину?
- Що посадили на могилі козака?
- Знайдіть паралелізми у пісні. Поясніть їх роль.
- Підготуйте повідомлення: в яких випадках після смерті козака насипали високі могили.

Розлилися круті бережечки

Розлилися круті бережечки,
 Гей, гей, по роздоллі;
 Пожурилися славні козаченьки,
 Гей, гей, у неволі.
 Гей ви, хлопці, добрі молодці,
 Гей, гей, не журіться, –
 Посідлайте коні воронії,
 Гей, гей, садовіться!
 Та поїдем у чистеє поле,
 Гей, гей, у Варшаву
 Та наберем червоної китайки,

Гей, гей, та на славу!
 Гей, щоб наша червона китайка,
 Гей, гей, не злиняла,
 Та щоб наша козацькая слава,
 Гей, гей, не пропала!
 Гей, щоб наша червона китайка,
 Гей, гей, червоніла,
 А щоб наша козацька слава,
 Гей, гей, не змарніла!
 Гей, у лузі червона калина,
 Гей, гей, похилилася;

Чогось наша славна Україна,
Гей, гей, засмутилася.
А ми ж тую червону калину,

Гей, гей, та піднімемо;
А ми свою славну Україну,
Гей, гей, та розвеселимо!

Думаємо і відповідаємо

- Чому пожурились славні козаченьки? Про боротьбу з якими зовнішніми ворогами говориться в пісні? Доведіть свою думку посиланням на текст.
- Знайдіть у пісні паралелізми. Які почуття козаків ними виражені?
- Пригадайте, за допомогою яких символічних образів змальовується Україна в творах літератури та живопису. Як би ти змалював Молдову?
- Перечитайте пісню мовчки. Уявіть, як вона могла звучати в широкому пустельному степу, коли її співали козаки на поході.

Пісні про кріпацтво

Зародки кріпацтва з'явилися ще в IX ст. Тоді в особисту залежність від багатіїв потрапляли селяни й міщани за невиплачені борги. Пізніше феодали силою змушували на себе працювати вільних до того селян і міщан.

Особливого розмаху набрало покріпачення за часів панування в Україні польської шляхти (XIV–XVII ст.).

Внаслідок визвольної війни 1648–1654 років, коли Україна стала відносно самостійною державою, кріпацтво послабилося. Проте з посиленням колонізації України російським царатом зростав і кріпосницький гніт.

Кріпаки часто виступали проти своїх гнобителів. Про це складено чимало народних пісень, зокрема про месників за «кривди людські» – Олексу Довбуша, Устима Кармелюка, Лук'яна Кобилицю. Однак більшість кріпаків змушені були коритись своїм гнобителям. Свій протест проти кріпацтва, прагнення до волі, тяжкі душевні муки вони виливали в численних піснях, що створювалися століттями.

Ой летіла зозуленька, стала говорити

Ой летіла зозуленька, стала говорити:

«Не будете, мужики, панщини робити!»

Ой летіла зозуленька, в очереті впала:

«А вже ж наша, мужики, панщина пропала!»

Ой пішов же пан старий стосиків рубати,

А за ним стара пані стосики в'язати.

Ой перейшла старенька од стоса до стоса,

Погубила черевички, йде додому боса.

Ой пішла стара пані пшениченьку жати,

А за нею паничі снопики в'язати.

(Соц.-побут. пісні, с. 158)

Думаємо і відповідаємо

- Про які роки в житті селян-кріпаків співається в пісні?

- Що бажає пісня панам?
- Яку мрію селян-кріпаків відбила ця пісня?

Із-за гори вітер віє

Із-за гори вітер віє,
А в долині тихо,
Добре було на Вкраїні,
А тепера лихо.
За молодих панів стало
Трудно на роботу:
Увесь тиждень на панщині,
А собі в суботу.

А в неділю до схід сонця
В усі дзвони дзвонять, –
Десятники підвіконню
На панщину гонять.
Чоловікам за неводом
Раненько вставати,
Старим бабам крупи дерти
Та ще й плаття прати.

Молодицям по світлицях
Мости¹ шарувати.
Малим дітям пір'я драти
І тютюн в'язати.
Хвалилася наша пані:
Добре в неї жити.
Ой неправда, вража пані,
Плачуть наші діти.

Думаємо і відповідаємо

- У пісні сказано: «Добре було на Вкраїні...» Про які часи, на вашу думку, тут мовиться?
- Назвіть види робіт, згадані в пісні. В яку пору року вони виконувалися? Обґрунтуйте своє твердження.
- Чому панщина була кріпакам ненависною, адже ці ж роботи вони виконували й у власному господарстві?
- Зверніть увагу на те, які рядки римуються.
- Знайдіть у пісні образ природи.
- Розкажіть, що ви знаєте про кріпацтво (коли виникло; як посилювалося; в чому полягала особиста залежність кріпака від пана; коли було скасовано).

Чумацькі пісні

Як торговельний промисел чумацтво існувало в Україні в XVI–XIX ст. Чумакували здебільшого вільні від кріпацтва люди (козаки) та державні селяни, менше – міщани та заможні селяни. На спеціальних возах вони доставляли з Криму, Галичини, від морів сіль, рибу, всілякі товари. У порти Чорного й Азовського морів возили хліб та інші сільськогосподарські продукти, які вивозилися за кордон. Чимало різних продуктів і товарів чумаки возили в Москву й інші міста Росії, а також на Північний Кавказ, у Білорусію, Польщу, Молдову. Припинилося чумацтво в 70–80-х роках XIX ст. у зв'язку з розвитком залізниць та водного транспорту.

¹ Мости – тут: дерев'яні підлоги.

Важким і небезпечним був чумацький промисел, тому за нього бралися мужні, витривалі й досвідчені люди. У напівпустельних тоді степах півдня України люди й худоба страждали, часом і гинули від спеки, нестачі води, різних хвороб. Дорогою на них нерідко нападали татари й «комишники» (розбійники, що ховалися в плавнях та болотистих місцях), охочі до чужого добра. У південних портах на чумаків чекали різні хвороби.

Центральною фігурою чумацьких пісень є чумак-нетяга¹, на плечі якого всією вагою лягали злигодні й небезпеки. Це образ відважної і волелюбної людини, яка, подібно козакам, добре володіла зброєю, не розгублювалася в скрутну хвилину, була здатна відбити напад ворогів. Часом господар втрачав усе, потрапивши в лабеті грабіжників або через падіж волів і коней у безводному степу, й повертався додому з одним лише батіжком.

Але невдачі переносив мужньо, навіть з гумором.

Ой чумаче, чумаче

Ой чумаче, чумаче²,
Гей, чом не сієш, не ореш?
Чом не сієш, не ореш,
Гей, чом не рано з Криму йдеш?
Чом не рано з Криму йдеш,
Гей, не всіх чумаків ведеш?
«Ой, я сію й орю,
Гей, і раненько з Криму йду.
І раненько з Криму йду,
Гей, і всіх чумаків веду.
Тільки нема одного,

Гей, брата мого рідного.
Десь zostався у Криму,
Гей, брати солі на вагу.
Сталась йому причина,
Гей, сіль голову розбила.
Там між трьома шляхами,
Гей, там яму копали,
Ой, там яму копали,
Гей, там чумака сховали».

(м. Миргород, II пол. XIX ст. –
Укр. нар. лір. пісні. с. 530)

Ой закувала сиза зозуленька, сидя на тичині

Ой закувала сиза зозуленька, сидя на тичині,
Зажурился чумак молодий по своїй причині...
Ой зажурился та той чумаченько, в новім возі похилився,
Ой правою та рученькою за серденько ухопився:
«Ой воли мої сірі й половії, ідіть ви в возах тихо,
Бо вже мене, молоденького, нападає лихо!
Ой воли ж мої сірі, половії, ідіть тихою ходюю,
Бо єсть у мене отець і матуся, – гірко журяться за мною!»
Ой як став же той чумаченько у дорозі помирати,
Ой і став же він свого товариша вірненько прохати:
«Ой як будете, вірне товариство, із Перекопу рушати,
То не забувайте, вірне товариство, і моїх волів зайняти!
Ой як будете, вірне товариство, на Подолі становитись,
То не забувайте, вірне товариство, отцю й неньці поклонитись!
Ой поспішайте, вірне товариство, та до крутого яру
Та викопайте мені, молодому, та глибокую яму!
Ой же ви, товариші, ой ви, молоденькії, ой ви, люди гожі,

¹ Нетяга, и – бідна, неімуца людина.

² Непарні рядки співаються двічі.

Та збудуйте мені, молодому, та труну з рогожі!»
 Ой помер, помер та чумаченько й його тихая мова,
 Тільки застаються воли сірі, половії і чумацька зброя!
 Ой покинула його стара мати та у печі топити,
 Ой побігла до сусідоньки та об сон говорити:
 «Ой ви, сусідоньки, ой ви, голубоньки, що ж ми за сон снівся:
 Що видиться – мій син чумаченько у дорозі оженився!»
 Ой уже ж тобі, старая матусю, і малії діти сказали,
 Що вже твого сина, сина-чумаченька, у Перекопі поховали!
 Ой злетів півень та на ворота, сказав: «Кукуріку!»
 Ой не сподівайся, старая матусю, свого сина довіку!

(с. Трубайці Хорольського р-ну Полтавської обл.,
 Соц.-побут. пісні, с. 109)

Думаємо і відповідаємо

- Якими рядками починається пісня «Ой чумаче...»? Що примусило селянина покинути свою домівку?
- Визначте форму пісні «Ой чумаче...». Хто відповідає: простий чумак чи отаман? Що трапилось з його братом?
- Які небезпеки і злигодні підстерігали чумаків в дорозі? Обґрунтуйте свою думку, посилаючись на текст пісень. Де хоронили чумаків?

Рекрутські й солдатські пісні

Наприкінці XVIII ст. в Україні, коли царський уряд ліквідував козацькі війська, було запроваджено рекрутство. Селяни та міщани повинні були виставляти від своїх громад певну кількість рекрутів (як правило, одного від п'яти-шести дворів, де були чоловіки відповідного віку). У кріпацьких селах до війська віддавав сам пан, вибираючи, звичайно, непокірних, волелюбних або чимось іншим невгодних йому людей, переважно молодь. У козацьких та казенних селах рекрутів виділяла сільська влада. Оскільки її тримали в своїх руках багатії, то до війська потрапляли найчастіше діти бідняків, сироти, вдовиченки, яких нікому було захистити від сваволі властей. Багацькі синки мали можливість відкупитися: найняти замість себе якогось бідаря. Віддавши годувальника у військо, пан або сільська влада одбирали земельні наділи, чим доводили сім'ї рекрутів до повного зубожіння. Хоч члени сім'ї звільнялися від кріпацтва, але це була воля вмерти з голоду.

Важко було й рекрутам. Наруга над новобранцями починалася вже в рідному селі чи місті. Щоб вони не могли втекти дорогою, їх везли до приймального пункту зв'язаними або в кайданах. Прощання з батьками, дружиною, дітьми завдавало тяжких мук – розлука могла бути довічною. Рідні боліли душею за дорогу людину, а рекрут – за них, бо знав, які злидні й поневіряння їх чекають.

У XVIII ст. служба у війську була фактично довічною: якщо рекрут не гинув на війні, то повертався додому дуже старим або калікою. У XIX ст. у війську служили двадцять п'ять років. З 1874 року рекрутські набори замінено загальновійськовою повинністю, а назву «рекрут» – на «солдат».

Термін служби час од часу зменшувався; на початку ХХ ст. він становив п'ять років. Але умови служби майже не змінювалися.

Тікай, сину, в Волощину, – не можна тут бути

Тікай, сину, в Волощину, – не можна тут бути:
 Пописали комісари всіх вас у некрути.
 Пописали, пописали, палети роздали,
 Та щоб наших некрутиків в середу забрали.
 В середу забрали, в четвер пов'язали,
 А в п'ятницю дуже рано в Каменець оддали.
 Ой Каменець, славний город, покопані шанці,
 Ой там лежать поковані наші новобранці.
 «Ой пане наш, пане князю, ой маєш ти гроші,
 Чом не їдеш до цариці да її не просиш?»
 «Шкода, хлопці, шкода, хлопці, да за вас просити –
 Пописали дрібні листи, щоб вас привозити».
 «Ой пане наш, пане князю, ой маєш ти волю;
 Не давай нас, бідних сирот, в такую неволю».
 Которії багатії – себе викупляють,
 Наймитами, сиротами полки наповняють.
 Ой у лісі край розмаю зацвіли орішки,
 Туди гнали некрутиків до Хотина пішки.
 Летить орел через море, – ой дай, море, пити,
 Ой так тяжко некрутикам в тім війську служити.
 Лучче б тобі, мати, малим поховати,
 Ніж у тії нещаснії некрути оддати.

(Поділля, кін. ХІХ ст. – Соц.-побут. пісні, с. 161)

Думаємо і відповідаємо

- Які землі українці називали Волощиною?
- Які події в житті рекрутів зображені в цій пісні? Відповідаючи, вживайте слова і вирази з пісні.
- На чії плечі лягала рекрутчина?
- З яким проханням звертаються рекрути до пана? Чому? Свою відповідь обґрунтуйте.
- Розкажіть про становище рекрутів у війську.

В неділю раненько зозуля кувала

В неділю раненько зозуля кувала,
 Ой то не зозуля, то рідная мати,
 Ой то не зозуля, то рідная мати,
 Вона проводжала сина у солдати:
 «Ой сину мій, сину, іди, не барися,
 Через три годочки додому вернися».
 Через три годочки пише син листочка:
 «Ой мамо, мамусю, чужа стороночка.
 Ой якби ти знала, яке мені горе,

То ти б переплила через синє море.
 За синєє море, за довгії ріки,
 Ой, мамо, мамусю, пропав я навіки,
 Ой коли б ти знала, в якій я неволі,
 То ти б передала горобчиком солі,
 Горобчиком солі, синичкою хліба,
 Ой коли б ти знала, яка мені біда».
 «Я ж думала, сину, тебе оженити,
 А ти пішов, сину, у військо служити.
 Я ж думала, сину, невістки діждати,
 А ти пішов, сину, у військо страждати.
 Я ж думала, сину, що то ворон криє,
 А то за тобою дівчинонька плаче.
 Я ж думала, сину, що то скрипка грає,
 А то за тобою дівчина вмирає».

(сmt. Погребище Вінницької обл.,
 1966 р. – Пісні Поділля, с. 583)

Думаємо і відповідаємо

- Про що співається в пісні «В неділю раненько зозуля кувала»? Які почуття викликає ця пісня?
- Як почувается син у солдатах? Хто оплакує долю солдата?

Наймитські та бурлацькі¹ пісні

Як свідчать історичні дані, наймитство й бурлацтво поширені були вже в XVI–XVII ст. Особливої ж масовості набрали в другій половині XIX ст. – початку XX ст., коли в Україні почав бурхливо розвиватися капіталізм. Члени вбогих родин наймитували у селах та містах, ходили в південні степи на строкову службу у весняний та літній час. Хазяї прагнули, щоб наймити виконали якомога більше роботи, а платити їм якомога менше, прохарчувати дешево. Працювати доводилося від світання до смеркання; у неділю та свята потрібно було годувати худобу в стайнях та хлівах або випасати в степу, а також доїти корів та овець.

Доля зарібних людей була трагічна. Відірвавшись від батьків, вони, як правило, не могли одружитися, мати сім'ю через бідність. На свій заробок не мали можливості ні придбати власного житла, ні вдягтись пристойно, ні прохарчуватися по-людському, ні відпочити. З одних наймів мусили йти в інші.

Бурлаки й наймити в тогочасному суспільстві були найбільш пригніченими, зневаженими, уполітованими людьми. Особливо нестерпним було становище жінок і дівчат, самою природою призначених стати матерями, турбуватися про родину. Важка праця, постійне недоїдання, самотність, духовна пригніченість призводили до хвороб та ранньої смерті. Свої болі й жалі заробітчани виливали в численних піснях, – сумних і зворушливих.

¹ Бурлака – найманий робітник; переважно безземельні й безхатні люди, що часто не мали сім'ї.

Ой матінко-зірко

Ой матінко-зірко,
 Як у строку гірко:
 Куди хилять, то й хилюся,
 Бо я всіх боюся.
 Ой матінко-зоре,
 Яке в строку горе:
 Ні доїсти, ні допити,
 Ні сісти спочити!
 Ой матінко-вишня,
 Чи я у вас лишня,
 Що ви мене туди дали,
 Де я непривишна?
 Ой матінко-пава,
 Тепер я пропала,
 Що ви мене туди дали,
 Де я не бувала.
 Ой матінко моя,
 Тепер я не твоя,
 Тепер я вже того пана,
 Що задаток дано.
 Ой матінко моя,
 Тепер я не твоя,
 Тільки нема одного,
 Гей, брата мого рідного.
 Десь zostався у Криму,
 Гей, брати солі на вагу.
 Сталась йому причина,

Гей, сіль голову розбила.
 Там між трьома шляхами,
 Гей, там яму копали,
 Ой, там яму копали,
 Гей, там чумака сховали.
 Хіба тоді твоя буду,
 Як строку добуду.
 Добре тобі, тату,
 Задаточки брати!
 Прийди, тату, подивися,
 Як їх заробляти!
 Ти думаєш, тату,
 Що я тут паную?
 Прийди, тату, подивися,
 Як я тут горюю!
 Ти думаєш, тату,
 Що я тут не плачу?
 За сльозами за дрібними
 Стежечки не бачу!
 Вийду я на гору,
 Крикну я додому:
 «Вари, мати, вечеряти
 Та й на мою долю!»
 Варила, варила,
 Небагато – трошки:
 «Нема ж тобі, моя доню,
 Ні миски, ні ложки!»

Думаємо і відповідаємо

- Які переживання викликала у вас ця пісня?
- Розкажіть про наймичку: якими вам уявляється її зовнішність, вдача, життя в наймах.
- Виділіть епітети до слова «матінка». Які почуття дочки до матері вони виражають?
- За що дорікає наймичка батькові? Чому, на вашу думку, він мусив свою дитину віддати в найми?
- Використанням яких образотворчих засобів посилюється в пісні краса мови, уявляється зміст?

Вчора була суботонька

Вчора була суботонька,
 Сьогодні неділя,
 Чом на тобі, наймиточку, } 2 рази
 Сорочка не біла.
 Ой, не біла, ой, не біла,

Та не буде біла,
 Бо не знає бурлак бідний, } 2 рази
 Коли та неділя.
 У неділю багацький син
 На конику грає.

Бурлак бідний напас воли	} 2 рази	Ворота отворяє, –	} 2 рази
Та вже й запрягає.		Господиня на полиці	
У будній день багацький син	} 2 рази	Сухарів шукає.	} 2 рази
Личенько вмиває –		Прийшов наймит, прийшов бідний,	
Бурлак бідний напас воли	} 2 рази	Воли розпрягає, –	} 2 рази
Та й за плугом рушає.		Господиня з усіх мисок	
Оре наймит, оре бідний	} 2 рази	Та в одну зливає.	} 2 р.
Із стареньким дідом...		Прийшов наймит, прийшов бідний,	
Нема його господині	} 2 рази	Та сів на порозі, –	} 2 р.
З раненьким обідом.		Господиня ходить, кричить,	
Оре наймит, оре бідний	} 2 рази	Що сів на дорозі.	} 2 рази
Та в гай виганяє...		Встає наймит, встає бідний	
Уже сонечко надвечір, –	} 2 рази	Із сінного порогу	} 2 рази
Обіда чортмає.		Та бере він коновочки ¹ ,	
Доробився наймит бідний	} 2 рази	Та іде по воду.	} 2 рази
До темної ночі,		Іде наймит, іде бідний,	
Повертає плуг додому, –	} 2 рази	Попід густі лози...	} 2 рази
Дуже їсти хоче.		Обілляли наймитонька	
Прийшов наймит, прийшов бідний,		Дрібненькії сльози.	

Думаємо і відповідаємо

- Які почуття викликала у вас пісня?
- Яким зі сторінок пісні перед вами постає наймит?
- Як живеться наймиту?
- Чи шанують його господарі за тяжку працю?
- Які ви знаєте бурлацькі, наймитські пісні?

ІЗ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Художні особливості ліричних пісень. Найперше слід відмітити, що ці пісні правдиві, реалістичні, оскільки в них безпосередньо відображено родинне та суспільне життя і внутрішній світ людей, які жили в різні історичні епохи. Визначальною ознакою змісту пісень є також *непримиренне ставлення* до несправедливості, визиску, пригнічення в громадському й родинному побуті. У ліричних піснях народ висловив свої устремління до справедливого суспільного ладу, доброзичливих, щирих, дружніх стосунків між людьми, виразив свою мрію про особисту волю кожного, про життя, достойне чесного трудівника. Варіантність тексту пісень зумовлена не тільки прагненням кожного з колективних авторів збагатити зміст її, удосконалити форму, а й бажанням висловити свої власні почуття, переживання, роздуми.

Позитивним героєм ліричних пісень є трудова людина, справедлива й принципова, гуманна й щира, непримиренна до зла в усіх виявах, сміливо його викриває й засуджує, сповнена рішучості боротися з ним. У сатиричному плані відтворюються негативні персонажі – визискувачі, грабіжники, недоброзичливці, аморальні люди, що втратили честь і совість.

¹ Коновка – те саме, що й відро.

Як і в літературній ліриці, образ-персонаж створюється через розкриття його внутрішнього світу – почуттів, переживань, настроїв, роздумів; дещо менше уваги приділяється показу життєвих обставин, що їх викликали.

Найхарактернішим для народної лірики є використання постійних епітетів, сталих порівнянь, уособлень, повторів (зокрема, тавтології), паралелізму, антитези. Вживаються, звичайно, й інші художні засоби, але меншою мірою. Для виразнішого відтворення внутрішнього стану чи обставин життя часто використовуються образи предметів і явищ природи. Чимало є пісень, що починаються пейзажною мініатюрою, змальованою в одному чи кількох рядках. Деталі природи часом стають епітетами («ой матінко-зірко» тощо), кладуться в основу порівнянь («дівчина вийшла, як зоря зійшла») або паралелізмів (червона калина похилилася – рідна Україна зажурилася, розлилися круті бережечки – пожурилися славні козаченьки, пов'язана в пучечки калина – нещасна невістка, туркоче голубів пара – милуються закохані тощо).

Віршова форма ліричних пісень має свої особливості. Ведучи спостереження над текстом цих творів, ви переконалися, що кількість складів у рядках може бути різна, але ця різниця становить найчастіше всього два-три склади.

Своєрідністю позначені **рима й спосіб римування**. Лексеми, що римуються, можуть належати до різних частин мови, проте найчастіше – це дієслова. Одна рима іноді зв'язує три рядки – потрійна (шарувати – драти – в'язати). Найчастіше римування – перехресне, причому римуються лише парні рядки. Однак чимало пісень з паралельним (суміжним) римуванням. Іноді римування невпорядковане, вільне. Трапляються і внутрішні рими: римуються слова одного рядка («та й бийте, не робійте»). Багато рядків «холостих».

Строфа, як правило, чотирирядкова, рідше – дворядкова, ще рідше текст ділиться на строфоїди, тобто різнорядкові частини тексту. У багатьох піснях немає строф – це астрофічні твори.

Докладніше про римо-ритмічні особливості народного вірша ви дізнаєтеся в наступному класі.

Оскільки словесний текст виникає в процесі співу, між змістом і настроєм та характером мелодії завжди існує найтісніший взаємозв'язок, причому мелодія надає словесному тексту ще більшої краси й сили.

Українська народна пісня через багатство змісту, поетичність форми, красу мелодії користується великою популярністю в усьому світі.

Думаємо і відповідаємо

- Назвіть основні жанри народної лірики.
- Коли й за яких обставин могли виникнути народні пісні?
- Про що співається в родинно-побутових піснях?
- Розкажіть, коли й за яких умов складалися пісні кожного з різновидів соціально-побутових творів. Які теми в них висвітлюються? Які образи-персонажі є центральними?
- Якими ознаками характеризується зміст ліричних пісень?
- Поясніть, яку роль у піснях відіграють образи природи. Наведіть приклади.
- Які художні засоби мови характерні для ліричних пісень? Ілюструйте свою відповідь прикладами.

ДАВНЬОРУСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Вступ

Внаслідок об'єднання окремих східнослов'янських племен в середині IX ст. виникла могутня Давньоруська держава з центром у місті Києві. У ті часи високого розвитку набули різні ремесла, архітектура, живопис, музика, з'явилися початки театрального мистецтва. Багатою була усна народна творчість, яка стала основою писемної літератури. Наші далекі предки розмовляли, а згодом і писали давньоруською мовою, яка протягом VI–X ст. складалася на основі племенних говорів.

Щоб зміцнити єдність держави, князь Володимир Святославич у 988 році запровадив християнство, утвердивши його як державну релігію. Справа в тому, що кожне східнослов'янське плем'я мало своїх язичницьких богів, а це нерідко призводило до незгод на релігійному ґрунті. Спільна релігія усувала цю перепону до об'єднання (єдиний бог – єдиний князь – єдина держава).

Введення християнства мало велике значення для економічного й культурного розвитку Київської Русі. Воно сприяло розширенню і зміцненню її зв'язків з іншими країнами, піднесенню рівня освіти, мистецтва, літератури.

Відомо, що вже за князя Володимира почали виникати школи «ученія книжного», в яких дітей тогочасної знаті навчали різних наук та іноземних мов. З цих шкіл виходили освічені люди, здатні вести державні справи, перекладати різні церковні, наукові та художні твори, головним чином з грецької та латинської мов.

Поряд з давньоруською мовою літературною стала й церковнослов'янська (староболгарська), якою були писані релігійні твори – «Євангеліє», «Псалтир», «Часослов» та інші.

Книги в той час коштували дуже дорого. Писалися вони на пергаменті – спеціально вичиненій шкірі ягнят, телят, козенят. За п'ятдесят аркушів пергаменту потрібно було заплатити стільки, як за двох коней (папір у Європі з'явився лише в другій половині XIV ст.). Процес переписування був дуже

складний і повільний, бо кожна буква виписувалася окремо, а початкові букви кожного розділу (ініціали) вимальовувалися у вигляді птахів, звірів, будинків тощо.

Сторінки рукописних книг прикрашалися різними малюнками, оправи оковувалися сріблом, в яке вставлялося коштовне каміння, золоті платівки, емаль. Замовити писцям таку книгу могли тільки заможні люди. Проте в багатьох монастирях, при княжих дворах та церквах були вже багаті бібліотеки.

З давніх-давен східні слов'яни вели постійні війни з сусідніми державами, які нападали на руські землі. В XI–XII ст. південними сусідами Русі були половці, які прийшли з глибин Азії. Їхні численні орди, племена та міжплеменні об'єднання займали велику територію від Волги до Дніпра, від Чорного та Азовського морів до смуги лісостепу.

У мирний час половці й східні слов'яни ніколи не ворогували. Кожний на своїй землі випасав худобу, вирощував урожаї, займався ремеслами та полюванням, вів торгівлю з сусідніми племенами. Розбрат породжувала загарбницька політика панівної верхівки.

Половецькі хани зі своїми військами нападали на сусідні країни. Набігаючи на руські князівства, половці грабували, палили, руйнували міста й поселення, вбивали старих і малих, а молодь забирали в полон. Щоб попередити набіги половців, руські князі також робили походи на їхні землі.

Між самими руськими не завжди була згода. Часто спалахували міжусобні війни. Єдина держава поступово розпалася на півтора десятки самостійних князівств. Об'єднуючись у групи, князі нападали один на одного, щоб збільшити свої володіння та багатства.

Це призводило до кровопролитних сутичок, в яких гинули тисячі єдинокровних русичів – як воїнів, так і мирних трудівників міст і поселень.

Якби всі руські землі спільними силами оборонялися від агресивних сусідів, то завжди б перемагали їх. Проте деякі князі воліли діяти поодиночі, що часто призводило до поразки русичів.

Літописи

З перекладних книг на Русі великою популярністю користувалися хроніки, в яких у часовій послідовності розповідалося про події громадського та побутового характеру. За зразком цих хронік руські вчені монахи почали й самі робити записи про важливі події, свідками яких вони були або чули про них. Відомості про героїчне минуле Русі часто бралися із народних переказів, пісень, легенд тощо. Пізніше ці записи були зведені в окрему рукописну книжку, що звалася *літописом*.

Наприкінці 30-х–на початку 40-х років XI ст. завершено найдавніше літописне зведення. Починалося воно розповіддю про легендарних засновників Києва – братів Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь. Однак у цьому зведенні ще не вказувалося, в які роки відбувалися події.

Близько 1073 року найдавніше літописне зведення переробив монах Києво-Печерського монастиря Никон, який славився своєю вченістю і мудрістю. Він увів до нього багато нових оповідань про давні й новітні події, розмістив їх у хронологічному порядку, зазначивши роки. Після його смерті літописання продовжували інші письменні монахи.

На початку XII ст. за князювання Володимира Мономаха на основі попередніх зведень монах того ж монастиря Нестор створив «Повість минулих літ», довівши записи до 1113 року. У первинному вигляді цей літопис до нас не дійшов – він зберігся в кількох копіях (списах) пізнішого часу (Лаврентіївському, Іпатському, Сильвестрівському та інших). У них чимало перероблених і доданих статей. Усіх таких списків «Повісті», зроблених у XIV–XVIII ст., дійшло до нас понад двісті. Виклад у них починається легендою про всесвітній потоп, потім розповідається про походження слов'ян, їх розселення, заснування Києва тощо. Хронологічний виклад ведеться від 852 року.

«Повість минулих літ» поширилася по всій Русі: нею починаються всі літописи, які виникли пізніше в монастирях або при княжих дворах інших міст – Галича, Новгород, Твері. Такі літописи відтворювали події, що відбувалися в цих князівствах.

У всіх літописах є й дуже стислі записи, й докладні, в яких ширше розповідається про важливі суспільні події, обставини, характеризуються історичні особи, наводяться їхні висловлювання. Такі оповідання написані образно, емоційно, жвавою мовою, тому літописи є пам'яткою не лише історії, а й художньої літератури.

Думаємо і відповідаємо

- Розкажіть про літописи: їх виникнення, найважливіші списки, зміст і форму записів. Чому давньоруські літописи вважаються пам'ятками і художньої літератури?
- Які літописні оповідання ви знаєте? Перекажіть їх зміст.

Літописна повість про похід Ігоря Святославича на половців у 1185 році

У той же час Святославич Ігор, онук Олегів, поїхав із Новгород [Сіверського] місяця квітня у двадцять і третій день, у вівторок, узявши з собою брата Всеволода з [города] Трубецька, і Святослава Ольговича, синівця¹ свого, [з города] Рильська, і Володимира, сина свого, із Путивля, і в Ярослава [Всеволодовича] випросив він підмогу – Ольстина Олексича, Прохорового внука, з ковуями² чернігівськими.

І, отож, ішли вони тихо, збираючи дружину свою, та й коні були в них тучні вельми. І коли вони йшли до Дінця-ріки, то у вечірню годину Ігор, глянувши на небо, побачив, що сонце стояло, як місяць³. І сказав він боярам своїм і дружині своїй: «Ви бачите? Що се є за знамення?» А вони, поглянувши, побачили [це] всі і поникли головами, і сказали мужі: «Княже! Се є не на добро знамення оце». Але Ігор сказав: «Браття і дружино! Тайни Божої ніхто не відає, а знаменню і всьому миру своєму творець – Бог. А нам що вчинить Бог, – чи на добро, чи на наше лихо, – то се нам і побачити». І, це сказавши, він перебрів Донець.

¹ Синовець – небіж, син рідного брата або сестри.

² Ковуї – кочівники, що були у війську чернігівського князя; наймані воїни.

³ Під час затемнення було видно лише вузьку смужку сонця.

А тоді, прийшовши до [ріки] Осколу, він ждав два дні брата свого Всеволода, – той ішов був іншою дорогою з Курська, – і звідти рушили вони до [річки] Сальниці. Тут же до них і сторожі¹ приїхали, що їх вони послали були язика ловить, і сказали вони, приїхавши: «Бачилися ми з ворогами. Вороги ваші оружно² їздять. Тому або ви поїдете борзо, або вернемось додому, бо не наша є пора». Але Ігор сказав із братами своїми: «Якщо нам, не бившись з ними, вернутися додому, то сором нам буде гірше смерті. Хай як нам Бог дасть». І тоді, порадившись, їхали вони всю ніч.

А наавтра, коли настала п'ятниця, в обідню пору, зустріли вони полки половецькі, бо ті приготувалися були до їхнього [приходу], вежі³ свої одіслали назад, а самі, зібравшись од малого і до великого, стояли по тій стороні ріки Сяурлію.

І от виладнали [русичі] шість полків: Ігорів полк посередині, а праворуч – брата його, Всеволодів, а ліворуч – Святославів, синівця його; попереду його [Ігоря] – син Володимир і другий полк, Ярославів, ковуї, що були з Ольстином, і третій полк теж попереду, – стрільці, що були од усіх князів виведені. І так виладнали вони полки свої, і сказав Ігор до братів своїх: «Браття! Сього ми шукали есьмо! Тож ударимо!» І тоді рушили вони до них, поклавши на Бога уповання своє.

І коли прибули вони до ріки Сяурлію, то виїхали з половецьких полків стрільці і, пустивши по стрілі на Русь, так і поскакали. Руси ж не переїхали були іще ріки Сяурлію, як поскакали й ті половці сили половецької, котрі ото здалеку од ріки стояли. Тоді Святослав Ольгович, і Володимир Ігоревич, і Ольстин з ковуями, і стрільці кинулися вслід за ними, а Ігор і Всеволод помалу йшли оба, не розпустивши війська свого. Передні ж ті руси били їх, брали, і половці пробігли вежі, а руси, дійшовши до веж, набрали полону. Другі ж уночі приїхали до полків із полоном.

І коли зібралися війська всі, то сказав Ігор до братів і до мужів своїх: «Осе Бог силою своєю наслав на ворогів наших біду, а на нас – честь і славу. Та ось бачили ми війська половецькі, що їх багато є. Але чи ж вони тут усі зібралися? Нині ж поїдемо вночі. А хто поїде завтра вслід за нами, то чи всі вони поїдуть? Тільки луччі кінники переберуться, а за самими [ними] як нам Бог дасть!»

...А коли світала субота, почали виступати війська половецькі, як бори, і не знали князі руські, кому з них до котрого поїхати, бо було їх незчисленне множество. І сказав Ігор: «Се, видати, зібрали ми на себе землю всю: і Кончака, і Козу Бурновича, і Токсобича, [і] Колобича, і Стебича, і Тертробича». І тоді, порадившись усі, вони зсіли з коней, бо мали намір, б'ючись, дійти до ріки Дінця. Вони-бо говорили: «Якщо ми побіжимо, утечем самі, а чорних людей оставимо, то од Бога нам буде гріх, як сих видамо. Підемо, і або вмеремо, або живі будемо всі вкупі». І, так сказавши, всі зсіли з коней і пішли б'ючись. І тут за допустом Божим поранили Ігоря в руку і умертвили лівицю його, і була печаль велика у полку його. І воєводу вони⁴ схопили, – той був раніш поранений. Однак тоді кріпко вони билися тої

¹ Сторожі – тут: війська русичів, що охороняли кордон.

² Оружно – зі зброєю.

³ Вежі – криті товстими войлочними запонами вози, які служили кочівникам і засобом пересування, і житлом.

⁴ Ідеться про половців.

днини до вечора, і багато було ранених і мертвих у полках руських. Настала і ніч суботня, а вони пішли, б'ючись.

А коли світала неділя, сталося замішання ковуїв, у полку [їх] побігли. Ігор же був у той час на коні, тому що був поранений, і рушив він до полку їх, намагаючись вернути їх до військ. Зрозумівши ж, що далеко одійшов од [своїх] людей, і, знявши шолом, він помчав знову до війська [ковуїв], щоби вони пізнали князя і вернулися б. Однак же не вернувся ніхто, а тільки [боярин] Михалко Юрійович, упізнавши князя, вернувся. Але ліпші [мужі] не прийшли були в замішання з ковуями, і мало [хто] із простих [людей] чи хто з отроків боярських, бо всі ліпші [мужі] билися, ідучи пішо, і серед них Всеволод немалу мужність показав.

І коли приблизився Ігор до полків своїх, то поїхали [половці] навпоперек, і тут схопили [його] на віддалі одного перестрілу¹ од полку свого. І схоплений Ігор бачив брата свого Всеволода, який кріпко бився, і просив він душі своїй смерті, щоби не бачити загибелі брата свого. Всеволод же так бився, що навіть оружжя в руках його було не досить, а билися ж вони, ідучи навкруг біля озера.

І так у день святої неділі навів на нас Господь гнів свій: замість радості навів на нас плач, і замість веселості – жаль на ріці Каялі...

Майже все руське військо загинуло; врятувалося втечею лише п'ятнадцять мужів, а ковуїв ще менше. Половці взяли в полон усіх чотирьох князів і кілька воїнів. Коли переможці ділили здобич, Ігоря забрав Кончак, з дочкою якого раніше був заручений княжич Володимир. Кончак завіз Ігоря в своє головне стійбище на річці Тор, південній притоці Дінця.

Скориставшись тим, що землі полонених князів залишилися без захисту, половці вирушили на Русь.

У цей час Київський князь Святослав об'їздив усі руські землі, маючи намір зібрати велике військо, щоб вирушити на половців. Дізнавшись про похід Ігоря та розгром його полків, великий князь сказав: «О любі мої браття, і синове, і мужі землі руської! Дав мені Бог придушити поганих², але ви, не здержавши молодості, одчинили ворота на Руську землю. Воля Господня хай буде у всьому. Хай як мені жаль було на Ігоря, але нині більше я жалю за Ігорем, братом моїм».

Руські війська вирушили назустріч ворогові. Однак половці встигли спалити місто Римів та чимало селищ. Багато руських людей загинуло, ще більше потрапило в полон.

Перебуваючи у свого свата, Ігор жив порівняно вільно, часто їздив на полювання. Звинувачуючи себе в розгромі руських військ, він переживав тяжкі душевні муки. Бачачи це, йому співчували навіть половецькі воїни й не раз пропонували тікати, проте князь вважав втечу ганьбою.

Половецькі війська ще не повернулися з походу, але стало відомо, що вони зазнали поразки. Виникла небезпека, що в знак помсти вони знищать полонених русичів³. Один з хрещених половців – Лавор – виявив бажання допомогти Ігореві втекти.

¹ *Перестріл* – віддаль польоту стріли, 70–90 м.

² У 1184 році Святослав наголову розбив половців.

³ Побоювання виявилися марними. Через два роки в Путивль прибув княжич Володимир з жінкою і малим дитям. У різний час повернулися й інші князі та воїни.

І князь Ігор, узявши в серце раду їх, убоюясь приїзду їх [половців] і шукав, [як] тікати. Та не можна було йому втекти ні вдень, ні вночі, тому що сторожі стерегли його, а пору таку він знайшов тільки при заході сонця. І послав Ігор до Лавора конюшого¹ свого, кажучи йому [Лаворові]: «Переїдь на ту сторону Тору з повідним конем», – бо нарадився він був із Лавором утікати в Русь.

У той самий час половці напилися були кумису, а він [Ігор] був при вечері. Конюший, прийшовши, сказав князю своєму Ігореві, що жде його Лавор. Він тоді, вставши, зляканий і трепетний, поклонився образу Божому і хресту чесному, говорячи: «Господи серцевидче! Чи спасеш ти мене, владико, недостойного?» І, взявши на себе хреста, ікону і піднявши стіну [вежі], він вийшов звідти. А сторожі його гуляли й веселилися, а про князя думали, що він спить.

Він же, прийшовши до ріки [Тор] і перебрівши її, сів на коня, і тоді рушили вони оба крізь вежі. А визволення се вчинив Господь у п'ятницю ввечері.

І йшов він пішки² одинадцять день до города Дінця, а звідти рушив у свій Новгород, і обрадувалися йому [всі]. Із Новгорода він пішов до брата Ярослава [Всеволодовича] в Чернігів, помочі прохаючи на Посейм'я³ і Ярослав зрадив йому і поміч дати обіцяв. Звідти ж Ігор поїхав до Києва до великого князя Святослава [Всеволодовича]. І рад був йому Святослав, і так само Рюрик [Ростиславич], сват його.

Думаємо і відповідаємо

- З яких полків складалося військо князя Ігоря?
- Як поставився Ігор до лиховісного знамення?
- Які полки русичів брали участь у першій битві? Розкажіть про перебіг цієї битви та її наслідки.
- Змалюйте обстановку, що склалася на світанку в суботу.
- Чому Ігор та інші князі не залишили свого війська?
- Розкажіть про головну битву і полонення Ігоря.
- Яке лихо принесла руському народу поразка Ігоря?
- Де був у цей час великий князь Святослав? Що він сказав?
- Як склалася доля Ігоря в полоні?
- Чому він спочатку не згоджувався на втечу?
- Як це характеризує князя?
- Розкажіть про втечу Ігоря. В яких містах він побував, повернувшись із полону?

¹ Конюший – боярин, який завідував стайнями князя.

² Від швидкої їзди коні невдовзі були загнані, і втікачі мусили йти пішки. Вони прямували не тим шляхом, яким руські війська прийшли в поле, тому погоня не знайшла князя.

³ Посейм'я – руські землі понад річкою Сейм.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Вступ

Література кожного народу є його художньою історією. Вона виникає на певному етапі культурного розвитку цього народу (коли з'являється писемність) і довгі віки розвивається поряд з ним, відтворюючи в художніх образах і картинах різні події та явища дійсності і духовного життя людей. Ось чому про минуле й сучасне різних народів ми довідуємося не лише з історичних праць, а й з літературних творів.

У період становлення та формування української народності (XIV–XVIII ст.) виникла і розвивалася наша давня література. З окремими творами таких видатних її письменників, як Іван Вишенський та Григорій Сковорода, ви ознайомитесь у 9-му класі. Художні твори тих часів писалися староукраїнською літературною мовою. В її основі лежала давньо-руська мова Київської Русі. Проте вона за граматичними особливостями й лексичним складом істотно відрізнялася від своєї попередниці. Протягом кількох сторіч у неї проникали граматичні форми й слова з розмовної української, а також російської, білоруської, литовської, польської, латинської мов.

Деякі поети другої половини XVIII ст. писали свої твори мовою, близькою до розмовної. Однак першим письменником нової української літератури, в основу якої покладено народну, вважається І. Котляревський. 1798 року вийшли у світ три частини його поеми «Енеїда», написаної тією мовою, якою розмовляли люди на Полтавщині. Може, ви знаєте ще два твори цього письменника – п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник». Слідом за Котляревським народною мовою писали свої твори П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко та інші. Але основоположником нової української літератури вважається Т. Шевченко, який підніс її на той рівень, на якому стояли тоді європейські літератури. У наступні десятиріччя з'явилися нові письменники, які збагачували літературу своїми творами.

Українське мистецтво слова постійно розвивалося у тісних зв'язках з іншими літературами. Прогресивні письменники відтворювали тогочасну дійсність, викривали соціальні пороки суспільного ладу.

Однак умови розвитку національних літератур були не однакові. Хоч самодержавство й чинило утиски прогресивним російським письменникам, але це були тільки поодинокі випадки. Українська література терпіла постійні переслідування й обмеження, а то й прямі заборони. Особливо руйнівними були дві акції царату проти української культури: Валувський указ 1863 та Емський циркуляр 1876 років. Заборонялося друкувати українською мовою оригінальні й перекладні художні твори та наукові праці, робити театральні вистави. Українські письменники зрідка могли надрукувати якісь із своїх творів у Галичині, де урядовий тиск був дещо слабшим. Чимало творів не змогли побачити світ; багато рукописів загублено й утрачено назавжди. Діячі української культури нерідко опинялися за ґратами чи в засланні (Т. Шевченко, П. Грабовський, І. Франко, Б. Грінченко та інші).

Проте зовсім задушити українську культуру царату не вдалося. І під тяжким гнітом вона розвивалася; збагачувалося і наше красне письменство; його кращі художні досягнення лягли в золотий фонд світової літератури.

Ви вже вивчали чимало творів, написаних за часів кріпацтва, визначали їх тему, ідею, характеризували дійових осіб. Тепер давайте узагальнимо ці знання. Основною темою (предметом зображення) в літературі того часу було важке підневільне становище селянства і боротьба проти кріпацтва. На цю тему написані вірші Т. Шевченка «Якби ви знали, паничі...», «І золотої, й дорогої...», «І виріс я на чужині...», оповідання Марка Вовчка «Горпина» та інші. Головні герої цих творів – селяни-страдники і борці за їхнє визволення, провідна думка – кріпацтво є великим лихом для народу, а тому повинно бути знищене.

Боротьба народу проти кріпацтва дедалі посилювалася, що змусило царя видати маніфест про його скасування. Селяни звільнилися від особистої залежності. Але кращі землі забрали собі поміщики, а колишнім кріпакам виділяли піщані або заболочені. Становище селянства ще погіршилося. Частина селян спродувала свої вбогі ниви й ішла в міста на заробітки. У ці часи інтенсивно розвивається промисловість, зростає й міцніє робітничий клас. Загострюється боротьба проти самодержавства.

Відбуваються зміни й у побуті народу, віруваннях, обрядах, а також у характері людей, їхніх інтересах і прагненнях.

Усі ці явища в житті суспільства знаходять своє відтворення в художній літературі. Основними темами її є показ нещадного визиску трудящих міста й села, їхнього важкого становища, змін у психології, особливостей визвольної боротьби. Згадайте, наприклад, такі відомі вам твори, як «Швачка» П. Грабовського, «Ялинка» й «Маленький грішник» М. Коцюбинського, «Школяр» А. Тесленка. Тут виведені образи вільних, але дуже вбогих селян (Яким, Василько, Прокіп, Миколка), міської наймички і бездоглядної дитини (Ярина, Дмитрик), виснаженої непосильною працею дівчини-швачки.

У творах І. Франка, П. Грабовського звучить ідея необхідності повалення самодержавства як соціально несправедливого ладу.

Вивчаючи художні твори, вміщені в цьому розділі підручника, ви доповните і поглибите свої знання про розвиток української літератури XIX ст.

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ
ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ
(1790–1865)

На шляху становлення нової української літератури точилася боротьба за розширення тематики творчості письменників, за наближення її до життя народу. У цьому велику роль відіграла байка-витвір поетичної фантазії народу.

Найвизначнішими байкарями першої половини ХІХ ст. були П. Гулак-Артемовський, Л. Боровиковський та Є. Гребінка.

Народився Петро Гулак-Артемовський у м. Городищі на Київщині в родині священика.

Одинадцятилітнім хлопцем вступає до бурси, а згодом – до Київської академії, яку не закінчив.

Деякий час працював вчителем у приватних пансіонах, у сім'ях багатих поміщиків. Тут він мав можливість познайомитися з життям народу. Гулака-Артемовського обурювала надмірна жорстокість і свавілля поміщиків-кріпосників. Тут, мабуть, зародилася думка написати байку «Пан та Собака».

У П. Гулака-Артемовського ще з часів навчання на богословському факультеті Київської академії була заповітна мрія – вступити до Харківського університету. Тому він і не став священиком, а пішов учительською стежкою.

Але за навчання треба було платити. У нього, сина сільського священика, не було іншого джерела прибутку, як власна праця.

Через деякий час Гулак-Артемовський переїхав до Харкова, де вчителював у приватних школах.

В 1817 р. Петро Гулак-Артемовський був зарахований вільним слухачем словесного факультету Харківського університету. Через рік він уже викладає тут польську мову. У цей час починається його літературна діяльність, переважно як перекладача. Після закінчення університету захищає дисертацію і стає викладачем історії. Близько сходиться з Г. Квіткою-Основ'яненком, М. Костомаровим.

З 1829 р. П. Гулак-Артемовський – професор, декан факультету, а в 1841–1849 рр. – ректор університету. У цей час він відходить від літературної діяльності.

Після виходу у відставку з університетських посад працював ще деякий час в Харківському та Полтавському інститутах шляхетних дівчат.

Помер 18 жовтня 1865 р. в Харкові.

Перші поетичні твори написав, навчаючись у Київській академії – це його вірші російською мовою.

На повну силу талант П. Гулака-Артемовського розкрився в його байках.

Найвизначніша серед них – байка «Пан та Собака» (1818). Вона здобула таку популярність, що поширювалася в списках, цілі уривки з неї вивчали напам'ять.

Байка «Пан та Собака» має антикріпосницький характер, в ній Гулак-Артемовський викриває самодурство і розбещеність панів, висловлює співчуття до безправних селян. В алегоричному образі Рябка, сумлінного і чесного, поет розкриває долю кріпака, повністю залежного від пана.

Перу П. Гулака-Артемівського належать байки «Самотій та Хівря», «Тюхтій і Чванько», «Батько та Син», «Дві пташки в клітці», мініатюри «Дурень і Розумний», «Цікавий і Мовчун», «Лікар і Здоров'я» та інші.

Пан та Собака

(Казка)

На землю злізла ніч... Ніде ані шиширхне¹,
Хіба-то декуди скрізь сон що-небудь пирхне,
Хоч в око стрель тобі, так темно надворі.
Уклався місяць спать, нема ані зорі,
І ледве, крадькома, яка маленька зірка
З-за хмари вигляне, неначе миш з засіка.
І небо, і земля – усе одпочива,
Все ніч під чорною запаскою² хова.
Один Рябко, один, як палець, не дримає,
Худобу панську, мов брат рідний, доглядає,
Бо дарма їсти хліб Рябко наш не любив:
Їв за п'ятох, але те їв, що заробив.
Рябко на панському дворі не спить всю нічку.
Коли б тобі на сміх було де видно свічку
Або в селі де на опічку³
Маячив каганець.
Всі сплять, хропуть,
А деякі сопуть;
Уже і панотець,
Прилізши із хрестин, до утрєні⁴ попхався...
А наш Рябко, кажу, все спатки не вкладався.
Знай, неборак, ганя то в той, то в сей куток:
То зазирне в курник, то дейко⁵ до свинок,
Спита, чи всі таки живенькі поросятка,
Індики та качки, курчатка й гусенятка;
То звідтіль навпростець
Махає до овець,
До клуні, до стіжків, до стайні, до обори⁶;
То знов назад чимдуж, – щоб часом москалі
(А їх тоді було до хріна на селі),
Щоб москалі, мовляв, не вбрались до комори.
Не спить Рябко, та все так гавка, скавучить,
Що сучий син, коли аж в ухах не лящить;
Все дума, як би то піддобриться під Пана,
Не зна ж, що не мине Рябка обрадовання!⁷

¹ Шиширхнути – зашелестіти, зашуміти.

² Запаска – жіночий одяг, рід спідниці.

³ Опічок – місце біля печі для каганця.

⁴ Утрєня – вранішня церковна відправа.

⁵ Дейко – гайда.

⁶ Обора – обгороджене місце для худоби.

⁷ Обрадовання – нагорода; тут це слово вжите в протилежному значенні – покарання.

Як гав, так гав, – поки свінуло надворі;
Тоді Рябко простягсь, захріп в своїй норі.
Чому ж Рябку не спать? чи знав він, що з ним буде?
Заснув він смачно так, як сплять всі добрі люде,
Що щиро стережуть добро своїх панів...
Як ось – трус¹, галас, крик!.. весь двір загомонів:
«Цу-цу, Рябко!.. на-на!.. сюди Рябка кликніте!..»
«Ось-ось я, батечки!.. Чого ви там, скажіте?»
Стриба Рябко, вертить хвостом,
Неначе помелом,
І знай, дурненький, скалить зуби
Та лиже губи.
«Уже ж, бач, – дума він, – не дурно це в дворі
Од самої тобі зорі
Всі панькаються коло мене.
Мабуть, сам Пан звелів віддати Рябку печене
І, що осталося, варене.
За те, що, бач, Рябко всю Божу ніч не спав
Та гавкав на весь рот, злодіїв одганяв».
«Цу-цу, Рябко!» – ще раз сказав один псяюха,
Та й хап Рябка за уха!
«Кладіть Рябка», – гукнув... Аж ось і Пан прибіг:
«Лупіть Рябка, – сказав, – чухрайте! ось батіг!»
«За що?..» – спитав Рябко, а Пан кричить: «Чухрайте!»
«Ой! йой! йой! йой!» – А Пан їм каже: «Не вважайте!..»
«Не буду, батечку!.. За що ж це честь така?..»
«Не слухай, – Пан кричить, – лупіть, деріть Рябка!..»
Деруть Рябка, мов пір'я,
На галас збіглась двірня;
«Що?.. як?.. за що?.. про що?..» – Не знає ні один.
«Пустіть!.. – кричить Рябко: – Не будь я песький син,
Коли вже вдержу більш!..» Рябко наш хоч не бреше,
Так що ж? Явтух Рябка, знай, все по жижках чеше.
«Пустіть, швидчій пустіть!..» – Пан на весь рот гукнув
Та й з хати сам умкнув.
«Пустіть! – гукнули всі: – Рябко вже вдовольнився!..»
«Чим, люде добрі, так оце я провинився?..
За що ж глузujete?.. – сказав наш неборак. –
За що знущаєтесь ви надо мною так?
За що?.. за що?..» – сказав та й попустив патьоки...
Патьоки гірких сліз, узявшись за боки.
«За те, – сказав один Рябкові з наймитів, –
Щоб не колошкав ти вночі своїх панів;
За те... але... щось тут... ходім, Рябко, лиш з хати,
Не дуже, бачу, рот тут можна роззявляти:
Ходім, братко, на двір». Пішли. «Се не пусте, –
Сказав Явтух Рябку: – оце тебе за те

¹ Трус – паніка, сум'яття, метушня.

По жижках, бра¹ Рябко, так гарно пошмагали,
Що Пан із Панею сю цілу ніч не спали».
«Чи винен я сьому?.. Чи ти, Явтух, здурів?»
«Гай, гай!.. – сказав Явтух: – Рябко! ти знавіснів;
Ти винен, бра Рябко, що ніччю розбрехався;
Ти ж знав, що вчора наш у карти Пан програвся;
Ти ж знав:
Що хто програв,
Той чорта (не тепер на споминки!) здрімає,
Той батька рідного, розсердившись, програє;
Ти знав, кажу, Рябко, що Пан не буде спати:
До чого ж гавкав ти?.. нащо ж було гарчати?
Нехай би гавкав сам, а ти б уклавсь тихенько,
Забравшись в ожеред, та й спав би там гарненько.
Тепер ти бачиш сам, що мокрим він рядном
Напався на тебе – і, знай, верзе притьмом²;
Що грошей вчора він проциндрив³ щось не трохи,
Що Паню через те всю ніч кусали блохи,
Що буцім вчора він грать в карти б не сідав,
Коли б сьогоднішню був ніч хоч закуняв;
Що буцім ти, Рябко, так гавкав, – як собака,
Що буцім по тобі походить ще й ломака;
Що, бачся, ти йому остив⁴, надосолив,
І, бачся, він тебе за те й прохворостив.
А бач, Рябко, а бач!.. не гавкай, не ганяйся;
Ляж, хирний⁵, та й мовчи і з Паном не рівняйся!
Чого брехать? нехай наш Пан здоровий буде:
Він сам і без собак сю панщину одбуде».
Послухав наш Рябко поради Явтуха.
«Нехай тяжка йому година та лиха, –
Сказав, – щоб за моє, як кажуть люди, жито
Та ще й мене і бито!
Коли моє невлад,
То я з своїм назад.
Чи баба з воза, – що ж? велика дуже вада!..
Кобилі легший віз, сьому кобила й рада».
Отак сердега наш Рябко поміркувавсь,
Та й спать на цілий день і цілу ніч попхавсь;
Заснув Рябко, захріп, аж ожеред трясеться.
Рябку й не сниться, не верзеться,
Що вже москалики в коморі й на дворі –
Скрізь нишпорять, мов тут вони й господарі,
Що вовк ягнят, а тхір курчаток убирає.

¹ Бра – скорочена клична форма від «брат»; вживається в розмовній мові.

² Притьмом – квапливо, негайно, зараз же; тут: настирливо.

³ Проциндрити – прогайнувати, марно витратити; тут: програти.

⁴ Остив – остогид.

⁵ Хирний – слабкий, слабкий, безсилий; тут: нікчемний.

Аж тут і надворі туж-туж¹ уже світає.
«Цу-цу, Рябко!.. – тут всі, повибігавши з хат: –
Цу-цу, Рябко!.. на-на!..» – гукнули, як на гвалт.
А наш Рябко тобі і усом не моргає;
Хоч чує, та мов спить і мов недочуває;
«Тепер-то, – думав він, – мій Пан всю нічку спав.
Бо не будив його Рябко і не брехав;
Тепер-то він мені свою покаже дяку,
Тепер уже не втре мені, як вчора, маку²...
Нехай цуцукають... Мене сим не зведуть,
Поки самі сюди обід не принесуть;
Та ще й тоді, не бійсь, поскачуть коло мене, –
Поки візьму я в рот хоч страву, хоч печене!»
«Цу-цу!..» – сказав іще Рябкові тут Явтух, –
«Цу-цу!.. – задихавшись, мов з його перло дух, –
Ходім, Рябко!..» – «Еге? Ходім! – Не дуже квапся,
Сам принеси сюди...» «Іди ж хутчій, не бався!..»
«Ба, не піду, Явтух!» – «Іди, бо кличе Пан!..»
Сказав та й зашморгнув на шиї він аркан.
«Чешіть Рябка!» – гукнув. Аж тут їх щось з десяток
Вліпили з сотеньку київ Рябку в завдаток.
«Лупіть Рябка!» – кричить тут Пан, як навісний;
Рябко ж наш тільки вже що теплий та живий.
Разів із шість Рябка водою одливали
І стільки ж раз його, одливши, знов шмагали,
А потім перестали.
Рябко спитать хотів, але Рябків язик
Був в роті спутаний, неначе пупом з лик,
І герготав³ щось, як на сідалі індик.
«Постій, – сказав Явтух Рябкові, – не турбуйся,
Я правду всю кажу: ото, Рябку, шануйся,
Добра своїх панів, як ока, стережи,
Зарання спать не квапсь, в солону не біжи,
Злодіїв одганяй та гавкай на звірюку.
Не гавкав ти, Рябко! За те ж ми, бач, в науку,
Із ласки, з милості панів,
Вліпили сотеньок із п'ять тобі київ».
«Чорт би убив твого, Явтух, з панами батька,
І дядину, і дядька
За ласку їх!.. – сказав Рябко тут наодріз. –
Нехай їм служить більш рябий в болоті біс!
Той дурень, хто дурним іде панам служити,
А більший дурень, хто їм дума угодити!

¹ Туж-туж – ось-ось.

² Втерти маку – тут: покарати, побити.

³ Герготати – невизначено, нерозбірливо, але голосно говорити.

Годив Рябко їм, мов болячці, й чиряку,
 А що за те Рябку?..
 ...спороли батогами,
 А за вислугу палюгами,
 Чи гавкає Рябко, чи мовчки ніччю спить,
 Все випада-таки Рябка притьмом побить.
 Уже мені, бачу, чи то туди – високо,
 Чи то сюди – глибоко:
 Повернешся сюди – і тута гаряче,
 Повернешся туди – і там-то боляче!
 Хоч би я тісто вніс псяюсі із діжею,
 То б він розтовк і ту над спиною моєю.
 З ледачим все біда: хоч верть-круть, хоч круть-верть,
 Він найде все тобі хоч в черепочку смерть».

1818

Думаємо і відповідаємо

- Що вас найбільше вразило в байці «Пан та Собака»?
- Перечитайте вісім перших рядків байки. Про що ви з них дізнались? Пригадайте, яке значення має пейзаж у художніх творах.
- Виділіть у тексті й перечитайте рядки, в яких розповідається про: а) добрий намір Рябка щиро трудитися; б) сподівання на винагороду; в) його почуття й роздуми після першого покарання і після другого; г) вдачу Рябка, його ставлення до панів, до власної долі та власних вчинків.
- Перечитайте епізоди, в яких діє Пан або про нього розповідають інші дійові особи, і складіть стислий вибірковий переказ за таким планом: а) як поміщик проводить свій час; б) за що наказує катувати Рябка; в) як поводить під час катування; г) чим пояснюється безмежне свавілля Пана; ґ) що можна сказати про його спосіб життя і вдачу.
- Перечитайте розмову Рябка з Явтухом після першого покарання. Як ставиться Явтух до Рябка? А до Пана? Доведіть свою думку посиланням на текст.
- Зіставте перший та другий монолог Явтуха й виявіть, у чому він звинувачує Рябка. Чим ви поясните суперечність цих звинувачень?
- Проти кого спрямована байка? До якого висновку приходять Рябко? Свою думку підтвердіть рядками тексту байки.
- Розкрийте алегоризм образу Рябка. Обґрунтуйте висловлене в «Історії української літератури» твердження, що в свідомості кріпака пробуджується обурення і протест.
- Ви вже помітили, що мова байки насичена яскравими розмовно-побутовими словами й зворотами, прислів'ями та приказками. Виділіть ці мовні засоби в уривку від слів: «Нехай тяжка йому година та лиха...» – до слів: «Цу-цу, Рябко...»

У новій українській літературі Гулак-Артемівський дав цікаві зразки національної байки. Провідне місце посідає тут твір «Пан та Собака» (Казка), надрукований у журналі «Украинский вестник» (1818)¹. В алегоричному образі Рябка, якого нещадно лупцюють панські слуги, знайшло своє відображення безправне життя кріпаків. У цьому образі поет показав кріпака – працюючого, наївного, безправного, який вірить у панську «добрість». Рябко цілком віддається роботі...

Трудяга не може збагнути причину панських знущань. «Чим, люде добрі, так оце я провинився?.. За що ж глузуйте?..» Але згодом у цього затурканого трудівника прокидається почуття обурення...

У гостро сатиричному плані поет характеризує панів, їхнє самодурство і деспотизм, аморальність і неробство, підкреслює необмеженість панської сваволі. В творі чуються нотки суспільного протесту проти гнобителів-панів, причому цей протест, за характеристикою поета, йде з глибин народних.

Надрукувати даний твір, та ще й українською мовою, було нелегко. П. Гулак-Артемівський виявив неабияку рішучість. Поета чекали неприємності, гнів «начальства». Байку «Пан та Собака» було набрано дрібними літерами і підписано останніми літерами імені і прізвища письменника – «ъ...й...ъ...» (ПетрЪ Артемовський-Гулакъ)...

Твір «Пан та Собака» є зразком української класичної байки. Гуманний, прогресивний зміст, художня майстерність зумовили широку популярність байки як в Україні, так і в Росії... Байка «Пан та Собака» відіграла помітну роль у посиленні антикріпосницьких настроїв у тогочасному суспільстві...

ІЗ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Комічне. Сатира

Комічне (від гр. *komikos* – веселий, смішний) – те, що здається нам не таким, яким, на нашу думку, має бути.

Основні види комічного – гумор, сатира, сарказм.

Гумор (від лат. *humor* – волога, тобто смішний до сліз) – співчутливе, доброзичливе висміювання негативних явищ життя або вад людського характеру. Завдання гумору: висміяти негативні явища, вади людської вдачі з тим, щоб виправити їх.

Сатира (від лат. *satura* – суміш, усяка всячина) – різке, глузливе висміювання негативних явищ суспільного життя або рис людського характеру. В античній Греції сатирою називали пісеньки, діалоги, пантоміми викривального характеру, які виконувалися під час карнавалів. Завдання сатири – висміяти все порочне в суспільстві й людині з тим, щоб викоренити його.

Сарказм (від гр. *sarkasmos* – роздираю м'ясо) – різка, глумлива, в'їдлива, гнівна насмішка, сповнена презирства й ненависті до об'єкту висміювання. Завдання сарказму – зганьбити глибоко порочні явища, викрити аморальну й антигромадянську сутність з тим, щоб знищити ці явища, бо виправити їх не можна.

¹ «Украинский вестник» – перший у Східній Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний журнал, який щомісяця виходив у Харкові в 1816–1819 роках; у ньому друкувалися художні твори та наукові розвідки українською і російською мовами.

Думаємо і відповідаємо

- Поясніть, які події, вчинки й поведінку персонажів ми вважаємо комічними. Наведіть приклади.
- Зіставте гумор, сатиру й сарказм, – що та як висміюється, з якою метою.
- Визначте, які події та персонажі в байці «Пан та Собака» зображені в гумористичному, сатиричному чи саркастичному плані. Чому?
- Прочитайте в коротких відомостях «Із теорії літератури» про засоби зображення комічного і визначте, які з них найчастіше використовуються в байці «Пан та Собака». Свої відповіді підтверджуйте посиланням на текст.

ЄВГЕН ПАВЛОВИЧ ГРЕБІНКА

(1812–1848)

На Полтавщині, поблизу Пирятина, був колись мальовничий хутір Убіжище.

Там 2 лютого 1812 р. в сім'ї дрібного поміщика народився Євген Гребінка.

Спочатку хлопчик учився вдома, потім – у Ніжинській гімназії вищих наук. Три місяці перебував у резерві 8-го Малоросійського козачого полку.

Пробувши два роки вдома після демобілізації, Є. Гребінка на початку 1834 р. переїздить до Петербурга, де працює чиновником Комісії духовних училищ Міністерства народної освіти, одночасно вчителюючи в

різних закладах. З 1836 р. цілком переходить на викладацьку роботу. Та оселившись в Петербурзі, Гребінка назавжди зберіг любов до рідного краю.

Майже кожного літа письменник приїжджав в Україну, відвідуючи рідних, друзів і знайомих.

Тяжка хвороба (туберкульоз) рано звела його в могилу: на 37-му році життя 25 грудня 1848 р. Гребінки не стало. Його тіло перевезено в Україну, поховано в с. Мар'янівці, поблизу рідного хутора.

Писати Є. Гребінка почав рано, ще в гімназії.

Справжній розквіт таланту письменника припадає на петербурзький період. Він зближується з багатьма діячами української та російської культури. Одним з перших звернув увагу на молодого Шевченка, брав активну участь у викупі його з кріпацтва та виданні «Кобзаря» (1840).

Велика заслуга Є. Гребінки в тому, що він упорядкував і надрукував альманах «Ластівка» (1841), який засвідчив існування української літератури. Гребінка був автором більше сорока повістей, романів і оповідань.

Є. Гребінка – найвизначніший байкар першої половини XIX ст. У 1834 р. вийшла збірка байок «Малороссийские приказки».

В байках Гребінки виявилися суперечності тогочасної дійності, а національний колорит зробив їх зрозумілими для народного читача.

Своїм корінням байки поета сягають у фольклор. Письменник засуджує жорстоку поміщицьку сваволу, несправедливість царського суду, хабарництво,

крутість, кругову поруку. Він показує моральну вищість простого люду.

Літературна діяльність Євгена Гребінки тривала близько двох десятиліть. За цей порівняно невеликий час Гребінка, крім байок, написав романи, повісті українською і російською мовами.

Човен

Заграло, запінилось синєє море,
І буйнії вітри по морю шумлять,
І хвиля гуляє, мов чорнії гори
Одна за другою біжать.
Як темная нічка, насупились хмари,
В тих хмарах, мов голос небесної карі,
За громом громи гуркотять.
І грає і пиниться синєє море.
Хтось човен на море пустив,
Бурхнув він по хвилі, ниряє на волі,
Од берега геть покотив;
Качається, бідний, один без весельця.
Ох, жаль мені човна, ох, жаль мого серця!
Чого він під бурю поплав?
Ущухнуло море, і хвилі вляглися;
Пустують по піні мавки;
Уп'ять забілили, уп'ять простяглися
По морю кругом байдаки;
Де ж човен дівався, де плаває мій милий?
Мабуть, він не плаває, бо онде по хвилі
Біліють із нього тріски.
Як човнові море, для мене світ білий
Ізмалку здавався страшним;
Да як заховаться? Не можна ж вік цілий
Пробути з собою одним.
Прощай, мій покою, пускаюсь у море!
І, може, недоля і лютеє горе
Пограються з човном моїм.

1833

Думаємо і відповідаємо

- Які переживання у вас викликав цей твір? Який пейзаж ви уявляєте?
- Поясніть, до яких художніх засобів звертається автор, зображуючи море і небо. Виділіть рядок з алітерацією «р». Яке її образотворче значення? Намалюйте словами цю грізну картину.
- Прочитайте рядки, в яких мовиться про човен. Як автор ставиться до зображеного? Знайдіть у тексті балади постійні епітети.
- Перечитайте останню строфу і поясніть паралелізм «човен—людина».
- Запам'ятайте, що твір «Човен» Є. Гребінки є однією з перших оригінальних балад у новій українській літературі. Пригадайте ознаки цього ліро-епічного жанру.

Талановитий поет зробив помітний внесок також у розвиток української літературної мови, збагатив українську літературу різноманітними здобутками романтичної поезії...

У збірці «Малороссийские сказки», крім байок, було вміщено вірш «Човен», виразно позначений романтичним настроєм. Характерною рисою ліричних поезій Є. Гребінки, написаних українською і російською мовами, є тісний зв'язок з народно-пісенною традицією і щодо стилю, і щодо змісту.

Вірш «Човен» має автобіографічний характер роздумів молодого поета, що вирушає з рідного хутора в Петербург, мовби кидається в піняву хвилі розбурханого життєвого моря, яке спочатку грається, а там і нещадно розбиває самотній човен.

Романтизовано схвильована розповідь досягається засобами народної поезики; хвилі – «мов чорнії гори», хмари – «як темная нічка», громи гуркотять – «мов голос небесної кари», «пустують по піні мавки».

Проте у автора відсутнє відчуття приреченості...

Вже саме твердження про неможливість заховатися від світу, від життя, і навіть більше – розуміння, що «не можна ж вік цілий пробути з собою одним», – свідчать про активність накресленої автором життєвої програми. Попрощавшись із хуторським «покоєм», не маючи певності, що «недоля і лютеє горе» минуть його в столиці, автор ради служіння вищій меті сміливо пускається в «світ білий».

Вірш «Човен» стоїть дещо осторонь більшості творів і є своєрідним маніфестом молодого Є. Гребінки.

(С. Зубков. Євген Павлович Гребінка. 1962)

Ведмежий суд

Лисичка подала у суд таку бумагу:
Що бачила вона, як попелястий Віл
На панській винниці пив, як мошенник, брагу,
Їв сіно, і овес, і сіль.
Суддею був Ведмідь, Вовки були підсудки,
Давай вони його по-своєму судить
Трохи не цілі сутки.
«Як можна гріх такий зробити!
Воно було б зовсім не диво,
Коли б він їв собі м'ясиво», –
Ведмідь сердито став ревіть.
«А то він сіно їв!» – Вовки завили.
Віл щось почав був говорити,
Да судді річ його спочинку перебили,
Бо він ситенький був. І так визначили
І приказали записати:
«Понеже Віл признався попелястий,
Що він їв сіно, сіль, овес і всякі сласті,
Так за такі гріхи його четвертувати
І м'ясо розідрати суддям на рівні часті,
Лисичці ж ратиці оддати».

Думаємо і відповідаємо

- У чому був звинувачений попелястий Віл? Перечитайте відповідні рядки.
- Чи помилював би суд Вола, «коли б він їв собі м'ясиво»? Доведіть свою думку. Чому вола не дали виправдатись?
- Яку роль у судовому процесі виконує Лисичка?
- Яку мету переслідували судді та підсудки, виносячи смертний вирок Волові? Відповідаючи, використовуйте слова й вислови з тексту.
- До якого висновку підводить читача цей твір? Чому в байці немає повчальної частини? Виявіть у ньому ознаки байки.
- Перечитайте байку «Ведмежий суд» так, щоб засобами виразності відтворити лицемірство й підступництво судових чиновників.

Виходячи з народних позицій, Є. Гребінка в деяких байках відобразив і протест передової інтелігенції проти несправедливостей соціального устрою. Байкар висміює вади кріпосницького суспільства, але не зачіпає його основ, обмежуючись критикою судів, панів, чиновників, кругової поруки між ними.

Показовою в цьому відношенні є байка «Ведмежий суд». В байці викривається не взагалі несправедливий суд, а саме судові порядки тогочасної Росії як поширене явище, не стільки продажність, скільки класовий характер суду і суддів, коли хижак розтерзують беззахисну жертву.

Віл у байці Євгена Гребінки був звинувачений Лисицею, що він
...пив, як мошенник, брагу
Їв сіно, і овес, і сіль.

Як бачимо, Віл не пішов проти своєї природи, не вчинив нічого злочинного, проте це не перешкодило судді Ведмедю та Вовкам-підсудкам «його по-своєму судить». Судді могли б зрозуміти, а, може, й виправдати Вола, «коли б він їв собі м'ясиво», але те, що він «сіно їв та пив брагу», до того ж «на панській винниці», дало підстави його негайно засудити.

Не торжества справедливості і покарання злочинства прагнули судді. На швидкості розгляду «справи» позначилося в першу чергу те, що «винуватець» «ситенький був».

Це й визначило вирок...

Зовні законність додержана: і суддя є, і підсудки, і слідство велось «трохи не цілі сутки», і вирок написано за всіма правилами, але з байки ясно видно, що торжествує не істина і справедливість, а вигода сильніших, які вершать суд «по-своєму».

В байці постає правдива картина судового свавілля – від повної безправності безневинного підсудного і аж до того типового факту, що донощику, Лисичці, теж перепадає дециця з панського столу – ратиці. Зміст байки настільки прозорий, що вона не закінчується звичайною для цього жанру мораллю.

Пшениця

Я бачив, як пшеницю мили:
То що найкращее зерно
У воду тільки плить, якраз пішло на дно,
Полова ж навісна пливе собі по хвилі.
Привів мене Господь побачить і панів:

Мов простий чоловік, там інший пан сидів,
Другі, задравши ніс, розприндившись, ходили.
І здумав зараз я, як тільки поглядив,
Що бачив, як пшеницю мили.

1831

Думаємо і відповідаємо

- Виділіть основні образи байки. Поясніть їх алегоричний зміст.
- Як ставиться автор до інших панів?
- Визначте тему твору.
- Сформулюйте ідею байки. Наведіть відповідні приклади з життя.

Тема вищості простого люду – переваги народної моралі над панською – розкрита в цілому ряді творів Гребінки.

Серед них найперше місце посідає «Пшениця», де показано, що «найкраще зерно» іде на дно, «полова ж навісна пливе собі по хвилі». Цей простий, зрозумілий своєю буденністю приклад байкар використовує для характеристики панів.

Найвища похвала, вершина позитивної оцінки – порівняння з людиною праці: «Мов простий чоловік», а уособлення зарозумілого панства – «полова» – одержує промовистий, хоч і несподіваний епітет – «навісна». Є. Гребінка творчо переніс здобутки І. Крилова на український ґрунт і вже сам став визначальним фактором появи і зросту Л. Глібова. Байкова творчість Є. Гребінки увібрала в себе кращий досвід попередників.

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

«Він був сином мужика і став володарем в царстві духа, – писав про Т. Шевченка І. Франко. – Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золото його душі у ржу...»

Народився Т. Шевченко 9 березня 1814 р. в селі Моринцях в сім'ї кріпака пана Енгельгардта Григорія Шевченка. Рідна українська природа була першим Тарасовим джерелом розуміння краси, формувала його смаки, мислення.

За переказами сучасників, малий Тарас був хлопцем моторним, веселої вдачі і чутливий до всякого горя.

Батько Тарасів був не тільки хліборобом, він ще й стельмахував та чумакував, до того ж умів читати й писати. Коли Шевченкові було 9 років, померла його мати.

*Там матір добрую мою
Ще молодую у могилу
Нужда та праця положила.*

(Т. Шевченко «Якби ви знали, паничі»)

В 11 років Тарас залишився круглим сиротою. Помираючи, батько залишив заповіт: «Синові моєму Тарасові зі спадщини після мене нічого не треба. Він не буде людиною абиякою, з його вийде або щось дуже добре, або велике ледащо: для нього спадщина по мені... нічого не значитиме...» У справді: не брався хлопець по-справжньому ні до хліборобства, ні до стельмахування, ні до пастушества, а нестримно тягнуло його до малярства, хоча доводилося і коней доглядати, і за погонича бути, і навіть куховарити.

Прагнучи стати художником, Тарас побував у трьох церковних малярів. Проте жоден з них не зумів виявити у хлопця таленту.

Управитель пана Енгельгардта послав Тараса на кухню кухарчуком, а згодом – у панські покої служником-козачком. Остаточне рішення будь-що стати маляром визріло у Шевченка в Києві, куди він поїхав з паном. Енгельгардт бенкетував, а Шевченко побував на Хрещатику, оглянув Золоті ворота, Лавру, Софійський собор, і від побаченого підліткові захопило дух. Брався нишком перемальовувати розписані золотоверхі церкви, вражаючої сили ікони, надзвичайної краси архітектурні споруди.

Бажаючи мати власного художника, Енгельгардт віддав Тараса в науку до малярних справ майстра Ширяєва, у Петербург.

Хоч від жорстокого маляра хлопцеві не раз діставалося, але терпів задля омріяного мистецтва. Тарас чимало малював з натури. Одного разу, перемальовуючи статую в Літньому саду, Шевченко зустрів земляка – художника І. Сошенка, який познайомив його з видатними діячами російської і української культури (К. Брюлловим, В. Григоровичем, О. Венеціановим, В. Жуковським, Є. Гребінкою), спільним зусиллям котрих талановитого кріпака було викуплено з кріпацтва. Сталося це 22 квітня 1838 року. Зразу після викупу з кріпацтва Шевченка зараховують до Академії мистецтв. Незабаром він стає одним з найулюбленіших учнів видатного російського художника К. Брюллова. Шевченко відчув себе щасливим, бо став вільною людиною. «Живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, – писав він до брата, – велике щастя бути вольним чоловіком».

Юнак читає книжки з мистецтва, всесвітньої історії, слухає лекції з анатомії, фізіології, зоології, береться за вивчення французької мови, відвідує музеї, часто буває в театрах.

У малярстві Шевченко робить великі успіхи. Його тричі нагороджують срібною, а потім і золотою медаллю. Тарас мріє побувати в Італії, щоб познайомитися із всесвітньо відомими шедеврами малярства, скульптури і архітектури. Але Академія послала іншого, бо на конкурсі Шевченко посів друге місце. Друга заповітна поетова мрія – повернутись назавжди в Україну. В 1840 р. Шевченко надрукував «Кобзар».

В 1843 р. Шевченко нарешті приїхав в Україну. За кілька місяців він устиг побувати в багатьох місцях Київщини, Чернігівщини, Катеринославщини. Під час мандрів поет гостював у ліберально настроєних панів. Приймали вони його добре, але у молодого поета перед очима стояли картини злиденного життя кріпаків. Перед ним лежав розтерзаний, без хреста розіп'ятий край.

Відвідавши Черкаси, Шевченко змалював береги Дніпра, старих людей, записує пісні, перекази про старовину.

Побував Шевченко і на місці розташування Запорізької Січі, в рідному селі, де побачився з братами і сестрами. Від радості Шевченко плакав,

обнімаючи своїх рідних. Він бачив, як знівечило їх кріпацтво, і його серце заклопотало полум'ям гніву до кріпосників і російського самодержавства.

Повернувшись до Петербурга, Шевченко завершує навчання в Академії мистецтв, видає на власні кошти «Живописну Україну» – серію картин, на яких відображено історичні місця України, її побут і природу.

Закінчивши Академію мистецтв (1845), Шевченко вирушив в Україну з наміром там оселитись. Він знайшов роботу в Київській археографічній комісії. Виконуючи доручення комісії, Шевченко змалював і описував історичні пам'ятники по всій Україні, записував пісні.

Але його хвилювала доля його братів і сестер, всього народу, які й досі томилися в кріпацькій неволі.

Він бере активну участь в таємному антикріпосницькому товаристві – Кирило-Мефодіївському братстві (1845 р.), яке поширювало ідеї слов'янського єднання, ідеї соціального й національного визволення.

Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства 5 квітня 1847 р. був заарештований і Шевченко. Його відправили до Петербурга, ув'язнили в казематі Третього відділу¹. Братчиків не судили, а покарали адміністративним порядком на різні терміни ув'язнення і заслання. Шевченка ж за написання «свавільних і бунтівливих» віршів вирішено заслати в солдати Оренбурзького окремого корпусу. Микола I затвердив пропозиції Третього відділу, але біля прізвища Шевченка дописав: «Під найсуворіший нагляд і з заборонаю писати та малювати».

Солдатчина для поета була гірша від тюрми. І все ж не виснажлива муштра доводила поета до розпачу, а заборона писати і малювати. Вона була рівнозначна забороні бути самим собою. Царат знав, як поцілити в саме серце поета, який не може мовчати.

І Шевченко писав, ховаючись від унтерів та офіцерів, тікаючи від усього світу в степ, за вали, на берег моря, довіряючи тільки сонцю, вітрові й хмарам. Писав ночами при світлі місяця на випадково знайдених шматках паперу. Невдовзі, у 1848 р., його взяли художником у наукову експедицію під керівництвом гуманної людини О. Бутакова для вивчення й опису Аральського моря. Шевченко повеселішав. Йому дозволили одягнути цивільний одяг. За одну зиму Шевченко створив понад півсотні віршів та два великі альбоми етюдів і портретів з життя казахів.

Повернувшись до Оренбурга, Шевченко ще деякий час жив на квартирі, носив цивільний одяг, міг відвідувати бібліотеку. На жаль, така воля тривала недовго. Один офіцер доніс начальству, що Шевченко всупереч волі царя живе не в казармі, а до того ще й малює. Тарас Григорович, попереджений друзями, спалив майже всі свої папери, тільки “захалавні книжечки”, на щастя, передав на зберігання.

Шевченка переведено в Новопетровське укріплення – на півострів Мангішлак. В цій глухомані, де навколо було тисячі кілометрів пустелі, піску, Шевченка протримали майже сім років. Тут, за розрахунком царських прислужників, повинен був загинути поет якщо не від хвороб, то від нудьги та безнадії. Для нагляду за поетом було прикріплено єфрейтора, який мав ходити за ним мов тінь.

Що врятувало Шевченка від самогубства в цей трагічний період життя? Душевний гарт, любов до України.

¹ Третій відділ – орган політичного розшуку й слідства в царській Росії в середині XIX ст.

Після смерті Миколи І поет сподівався на амністію, але тільки через два роки, завдяки клопотанню друзів, його звільнили з заслання (1857). Але до Петербурга Шевченко прибув лише 27 квітня 1858 р. Друзі домоглися для нього дозволу жити в Петербурзі. Десятирічне тяжке заслання було причиною передчасної смерті Т. Шевченка. Перед смертю в 1859 р. Шевченко побував в Україні, де хотів оселитися. Але київський губернатор наказав за всяку ціну не допустити поселення Шевченка в Україні, бо правителі боялися перебування поета в Україні, тому що знали, який великий авторитет він мав серед селян. Йому було наказано негайно повертатися до Петербурга. З тяжким настроєм, з нездійсненими планами передчасно покидав Тарас Григорович Україну, цього разу назавжди.

Помер поет у своїй кімнаті-майстерні в Академії мистецтв 10 березня (н. ст.) 1861 року. Похований був спочатку на Смоленському кладовищі в Петербурзі. Промови над його труною виголошувались трьома мовами: українською, російською й польською. У травні 1861 р. прах Шевченка перевезли в Україну й 21 травня поховали на Чернечій (нині Тарасовій) горі поблизу Канева. Могила великого поета стала священним місцем.

Гамалія¹

«Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка стати,
Не чуємо на чужині.
Ой повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу²,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу.
Ой заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки, тільки мріють шапки,
Та на сей бік за нами.
Ой боже наш, боже, хоч і не за нами,
Неси ти їх з України:
Почуємо славу, козацькую славу,
Почуємо та й загинем».
Отак у Скутарі³ козаки співали;
Співали, сердеги, а сльози лились;
Лилися козацькі, тугу домовляли.
Босфор аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плачу; застогнав широкий
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синєє море на ребрах послав.

¹ *Шевченків Гамалія* – не історична особа; серед козацької старшини XVII–XVIII ст. відомо кілька Гамалій, але жодний з них у морських походах участі не брав.

² *Великий Луг* – давня назва місцевості на лівому березі Дніпра, далеко від його гирла, де запорожці полювали й рибалили.

³ *Скутар, Скутара* – передмістя Стамбула.

І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав.
Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з вуса потекла.
«Чи спиш, чи чуєш, брате Луже?
Хортице!¹ сестро?»

Загула

Хортиця з Лугом: «Чую! чую!»
І Дніпр укрили байдаки,
І заспівали козаки:
«У туркені, по тім боці,
Хата на помості.
Гай, гай! Море, грай,
Реві, скелі ламай!
Поїдемо в гості.
У туркені у кишені
Талари-дукати.
Не кишені трусиль,
Їдем різать, палить,
Братів визволяти.

У туркені яничари
І баша на лаві.
Гой ги, вороги!
Ми не маєм ваги!
Наша воля і слава!»

Пливуть собі співаючи,
Море вітер чує;
Попереду Гамалія
Байдаком керує.
Гамалію, серце мліє:
Сказилося море.
Не злякає! – і сховалось
За хвилі – за гори.

Дрімає в гаремі – в раю Візантія²,
І Скутар дрімає; Босфор клекотить,
Неначе скажений, то стогне, то вие:
Йому Візантію хочеться збудить.
«Не буди, Босфоре: буде тобі горе,
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю!.. – реве синє море. –
Хіба ти не знаєш, яких я несу

Гостей до султана?»
Так море спиняло
(Любило завзятих чубатих слов'ян).
Босфор схаменувся. Туркенья дрімала,
Дрімав у гаремі ледачий султан.
Тільки у Скутарі, в склепу, не дрімають
Козаки сердеги. Чого вони ждуть?
По-своєму Бога в кайданах благають,
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

«О милий Боже України!
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там –
Вставать з чужої домовини,
На суд твій праведний прийти,
В залізах руки принести
І перед всіми у кайданах
Стать козакові...»
«Ріж і бий!
Мордуй невіру бусурмана!» –
Кричать за муром. Хто такий?
Гамалію, серце мліє:
Скутар скаженіє!
«Ріжте! бийте!» – на фортеці
Кричить Гамалія.
Реве гарматами Скутара,
Ревуть, лютують вороги;
Козацтво преться без ваги –
І покотились яничари.
Гамалія по Скутарі –
По пеклу гуляє,
Сам хурдигу³ розбиває,
Кайдани ламає:
«Вилітайте, сірі птахи,
На базар до паю!»
Стрепенулись соколята,
Бо давно не чули
Хрещеної тії мови.
І ніч стрепенулась:
Не бачила стара мати
Козацької плати.
Не лякайся, подивися
На бенкет козачий.
Темно всюди, як у будень,

¹ Хортиця – острів на Дніпрі, місцезнаходження Запорозької Січі.

² Візантія – Візантійська імперія, що була завойована турками в XV ст.; тут ідеться про її столицю місто Стамбул (колишній Константинополь).

³ Хурдига – тюрма або місце ув'язнення.

А свято чимале.
 Не злодії з Гамалієм
 Їдять мовчки сало
 Без шашлика. «Засвіtimo!»
 До самої хмари
 З щоглистими кораблями
 Палає Скутара.
 Візантія пробуркалась,
 Витріщає очі,
 Переплива на допомогу,
 Зубами скрегоче.

Реве, лютує Візантія,
 Руками берег достає;
 Достала, зикнула, встає –
 І на ножах в крові німіє.
 Скутар, мов пекло те, палає;
 Через базари кров тече,
 Босфор широкий доливає.
 Неначе птахи чорні в гаї,
 Козацтво сміливо літає.
 Ніхто на світі не втече!
 Огонь запеклих не пече.
 Руйнують мури, срібло-злото
 Несуть шапками козаки
 І насипають байдаки.
 Горить Скутар, стих робота,
 І хлопці сходяться; зійшлись,
 Люльки з пожару закурили,
 На байдаки – та й потягли,
 Рвучи червоні гори-хвилі.
 Пливають собі, ніби з дому,
 Та буцім гуляють,
 Та, звичайне запорожці,
 Пливучи співають:
 «Наш отаман Гамалія,
 Отаман завзятий:
 Забрав хлопців та й поїхав
 По морю гуляти,
 По морю гуляти,
 Слави добувати,

Із турецької неволі
 Братів визволяти.
 Ой приїхав Гамалія
 Аж у ту Скутару, –
 Сидять брати-запорожці,
 Дожидають кари».
 Ой як крикнув Гамалія:
 «Брати, будем жити,
 Будем жити, вино пити,
 Яничара бити,
 А курені килимами,
 Оксамитом крити!»
 Вилітали запорожці
 На лан жито жати;
 Жито жали, в копи клали,
 Гуртом заспівали:
 «Слава тобі, Гамалію,
 На весь світ великий,
 На весь світ великий,
 На всю Україну,
 Що не дав ти товариству
 Згинуть на чужині!»

Пливуть співаючи; пливе
 Позад завзятий Гамалія:
 Орел орлят мов стереже;
 Із Дарданеллів вітер віє,
 А не женеться Візантія.
 Вона боїться, щоб Чернець¹
 Не засвітив Галату знову,
 Або гетьман Іван Підкова
 Не кликнув в море на ралець².
 Пливуть собі, а із-за хвилі
 Сонце хвилю червонить;
 Перед ними море миле
 Гомонить і клекотить.
 Гамалію, вітер віє,
 Ось-ось наше море!..
 І сховалися за хвилі –
 За рожеві гори.

1831

¹ Чернець – тут мається на увазі гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний; уславився своїми походами на Туреччину, в одному з яких спалив передмістя Стамбула – Галату. Називаючи гетьмана ченцем, Шевченко йде за народними переказами. Насправді ченцем Сагайдачний не був.

² Ралець – подарунок (тут це слово вжито в переносному значенні).

Думаємо і відповідаємо

- Які враження справив на вас твір? Як автор ставиться до зображених подій та героїв? Доведіть свою думку. Кому з героїв симпатизуєте ви? Чому?
- Виділіть пісні, які співають козаки. Доведіть, що кожна з них відтворює думи й почуття персонажів.
- Як можна назвати першу пісню, якою розпочинається поема? Про що в ній співається? Який образ вимальовується в цій пісні? Як до України ставляться козаки-невільники?
- Як зображена природа? Як називається цей художній засіб?
- Які сили природи допомагають козакам, які – шкодять? Чому?
- Які ще образи створені за допомогою уособлення?
- З якою метою козаки здійснили морський похід? Підтвердіть свої слова відповідними рядками з тексту.
- В якій пісні козаки-невільники висловлюють свої погляди на полон?
- Перечитайте уривок від слів: «Ріж і бий!» – до слів: «Наш отаман Гамалія...» Поясніть, які художні засоби використав поет, зображуючи картину бою. Опишіть цю картину усно.
- Визначте, які риси вдачі запорожців відтворено в поемі. Обґрунтуйте своє твердження.
- Як закінчується поема?
- Доберіть з поеми рядки, в яких мовиться про Гамалію.
- Визначте тему та ідею поеми.
- Напишіть удома стислу характеристику козацького отамана, склавши спочатку її план.

В XVI столітті турки і татари нападали на Україну, спустошували її землі. В одному тільки 1537 році лише на Волині було забрано в полон понад 15 тисяч людей. Український народ не корився загарбникам. Селянин у ті часи не виходив на поле без зброї. День і ніч на високих могилах в степу чатували козаки, які, вздрівши на небокраї ворога, миттю запалювали давно готові багаття. Побачивши палаюче вогнище попереду себе, вартовий на наступній могилі запалював свою ватру і т.д., так що за якусь часину весь край знав: ідуть татари (чи турки).

Першим bastіоном, який приймав на себе удари хижих орд, була Запорозька Січ. Відважні козаки-запорозжці мужньо захищали рідний край, відга-няли орду, не раз на невеликих човнах сміливо перепливали Чорне море і, тяжко заплативши ворогові за наругу, визволяли побратимів з неволі.

Історія України знає немало таких відчайдушних морських походів: у Варну, Ізмаїл, Кілію, Каффу і навіть Константинополь. Один з таких походів і зобразив Шевченко у поемі “Гамалія”.

Поема розпочинається піснею-плачем невольників-козаків, які страждають в турецькому ярмі. В пісні вимальовується образ України, за якою сумують невольники. Вони страждають через відсутність звісток з рідної землі, але вірять, що товариші їх не забули, і звертаються до вітру, до моря, щоб сприяли походу запорожців.

Пісня-плач закінчена, і сили природи допомагають скривдjenим. Босфор, який «зроду не чув козацького плачу», «затрясся», застогнав, стрепенувся весь і, ревучи, послав ту пісню-плач на хвилях до Дніпра. Персоніфікований Дніпро, дід наш дужий, почувши тую журбу-мову, так зареготався, що «аж піна з уса потекла» і передав звістку-прохання братові «Великому Лугу і сестрі Хортиці». Так плач невільників через море долинув до рідної землі, і

*Дніпр вкрили байдаки,
І заспівали козаки.*

Друга пісня – бойовий клич січового козацтва. Основна думка цієї пісні: козаки не розбійники, їдуть не грабувати, а визволяти братів.

Наступний уривок переносить нас у турецьку землю, в передмістя Стамбула, де на світанку в гаремі дримає турецький султан. «Скажений» Босфор клекотом своїх хвиль намагається розбудити Стамбул, попередити, що козаки під його стінами. Але Чорне море любить козаків і грізно змушує Босфор замовкнути.

У другій пісні невільників висловлені погляди козацтва на полон, як на найбільшу ганьбу для людини. Далі йде картина бою, яка розкриває характер запорозьких козаків і є кульмінацією поеми.

Закінчується поема третьою піснею козаків, де оспівано Гамалію.

ІЗ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Заміна стоп

Ви вже знаєте, що в хореїчних та ямбічних віршах нерідко зустрічаються стопи без наголосу – пірихії. У поезіях Шевченка, крім того, окремі стопи основного розміру можуть змінюватися на стопи якогось іншого розміру. Наприклад:

Ой приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару, –
Сидять браті-запорожці,
Дожидають кари.

— — / — — / — — / — —
— — / — — / — — / — —
— — / — — / — — / — —
— — / — — / — — / — —

Коли ви придивитесь до схеми, то побачите, що в третьому рядку є стопи ямба. В ямбічних віршах, крім пірихія, трапляються стопи хорея:

В залізах рўки принести
І перед всіми у кайданах
Стать козаківі...

— — / — — / — — / — —
— — / — — / — — / — —
— — / — — / — — / — —

Таке римічне явище називається *заміною стоп*. Воно є однією з визначальних особливостей шевченківського вірша.

Іноді сполучаються рядки різних розмірів:

Пливуть собі співаючи,
Море вітер чуже.

— — / — — / — — / — —
— — / — — / — — / — —

У творах всіх письменників можна зрідка побачити стопи з двома наголосами: Хто може вийти Дніпро,
Хто властен виплескати море...

— — / — — / — — / — —
— — / — — / — — / — —

(М. Рильський. «Слово про рідну матір»)

Двоскладова стопа з двома наголосами називається *спондеєм*. Вона, як і пірихій, є супутною стопою.

Заміна стоп найчастіше буває в хореїчних та ямбічних рядках, але часом трапляється і у віршах трискладових стоп:

Дрімáє в гарéмі – в раю Візанті́я,
І Скута́р дрімáє; Босфо́р клекоті́ть...

Сполучення стоп різної будови сприяє збагаченню й урізноманітненню мелодики віршованої мови.

У поемі «Гамалія» майже кожний строфоїд¹ має свій розмір, свої римо-ритмічні особливості. Літературознавці дослідили, що події, які розвиваються не швидко, часто відтворюються довгими рядками, бо плин таких рядків дещо уповільнений. Короткі рядки, як правило, допомагають відтворити динамічні події. Отже, віршова форма органічно пов'язана із змістом творів. У цьому ви переконаєтесь самі, коли зіставите плин рядків у строфоїдах, що починаються словами «Дрімáє в гарéмі – в раю Візанті́я...» та «Реве, лютує Візанті́я...»

Думаємо і відповідаємо

- Визначте основний розмір наведених рядків, знайдіть у них заміну стоп:
Пливуть собі, ніби з дому,
Та буцім гуляють,
Та, звичайне запорожці,
Пливучи співають.
- Прочитайте вголос три перші рядки строфоїдів, що починаються словами: «Отак у Скутарі козаки співали» та «Пливуть співаючи; пливе...» Поясніть, чому вони звучать неоднаково.

Минають дні, минають ночі...

Минають дні, минають ночі,
Минає літо. Шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,

І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! злої!

Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.

¹ Строфоїди – частини віршованого тексту, що мають різну кількість рядків, – цим вони відрізняються від строф.

А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше – спати, спати
І спати на волі –

І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!
Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! злої!

1845

Думаємо і відповідаємо

- По закінченні Академії мистецтв у Петербурзі Т. Шевченко навесні 1845 року повернувся в Україну. Які картини народного життя він тут побачив? Які почуття й настрої вони викликали в нього?
- Перечитайте перші вісім рядків. Що означають метафоричні вислови: «Заснули думи, серце спить», «і все заснуло»?
- В уривку від слів: «Не дай спати ходячому...» – до слів: «Страшно впасти у кайдани» вдумайтесь у такі слова: «дай жити, серцем жити», «людей любити», «світ запалити». Розкрийте зміст цих висловів. Які лексичні й синтаксичні засоби художньої мови використав поет? Чому?
- Яке життя найбільше жахає поета? Знайдіть у вірші відповідні рядки.
- Виділіть рядки, що повторюються. Якої долі бажає собі поет? Чому? Знайдіть у тексті художні засоби і поясніть, з якою метою вони тут вжиті.
- До якого літературного роду й жанру слід віднести цей вірш? Доведіть свою думку.

ЛЕОНІД ІВАНОВИЧ ГЛІБОВ

(1827–1883)

Талановитий поет-лірик, блискучий байкар, творець дитячих загадок, улюбленець української дівчини минулого століття – таким постає перед сучасним школярем Леонід Глібов, він же – Дідусь Кенар. Під таким псевдонімом друкував свої твори Л. Глібов «Загадки і жарти дідуса Кенара».

Народився Леонід Іванович Глібов 5 березня 1827 року в селі Веселий Поділ на Полтавщині. Його батьки були добрими, гуманними й освіченими людьми. Батько Іван Назарович служив управителем поміщицького маєтку. Мати Орина Гаврилівна виховувалася в родині пана Тро-щинського, у якого домашнім театром керував батько Миколи Гоголя.

Дитинство маленького Леоніда минало в селі Горби Кременчуцького повіту. Сюди після поділу маєтку між братами Родзянками переїхав батько Леоніда зі своїм паном. Малий Леонід зачаровувався народною піснею, звичаями та обрядами селян.

Проживаючи недалеко від панського маєтку, малий хлопчик бігав туди гратися й іноді ставав свідком жорстоких розправ пана над кріпачками, часто заступався за них – і на все життя зненавидів насилля й деспотизм.

Початкову освіту Леонід здобув удома: на сьомому році читати навчила мати, писати – пан Родзянко, місцевий священник – арифметики, латинської і грецької мов, і, звичайно, Закону Божого.

На тринадцятому році (1840 р.) Леоніда відвезли в Полтавську гімназію. Відірваний від своєї домівки, він сумував за батьками. Туга виливалася в поезії. Так народився перший твір – вірш «Сон». А потім інші, що склали першу збірку, яка побачила світ в 1847 р. в Полтаві під назвою «Стихотворения Леонида Глебова». Радість гімназиста-шестикласника була короткою: розлючений інспектор гімназії не міг пробачити хлопцеві, що той посмів друкуватися без його дозволу. Невдовзі Леонід захворів і повернувся до батьків. Гімназія залишилася незакінченою. Саме в цей час до рук Глібова потрапили дві книжки – «Кобзар» Т. Шевченка та «Приказки» Євгена Гребінки – і збурили душу, заговоривши рідною мовою. Вражений прочитаним, Леонід Глібов почав писати українською мовою. Цього ж літа в його зошиті з'являються байки «Вовк і Кіт», «Лебідь, Щука і Рак», «Возуля і Півень», які він надрукує в 1853 році.

Мріяв юнак учитися на медичному факультеті Київського університету, але йому не судилося стати лікарем, а вчителем.

В 1849 році двадцятидвохрічний Леонід вступає до Ніжинського ліцею вищих наук, однак смерть батька та матері змусила Глібова перервати навчання. І ліцей Леонід Глібов закінчив аж в 1855 році вже одруженим чоловіком і відомим байкарем. Деякий час учителював, викладаючи історію та географію в дворянському училищі містечка Чорний Острів на Поділлі.

З 1861 р. почав видавати газету «Черниговский листок», на сторінках якої порушував важливі проблеми того часу, зокрема жіночої освіти, викладання рідною мовою тощо.

В 1863 р. Валуєвським циркуляром була заборонена українська мова. Цей рік став чорним і в особистій долі Л. Глібова. Спеціальним указом було заборонено «Черниговский листок», письменник залишився безробітним, за ним встановлено суворий нагляд поліції, який тривав п'ятнадцять літ. І саме цього року вийшла його збірка «Байки Леоніда Глібова». Але наказом попечителя Київського округу майже 500 примірників було спалено на книжковому складі. Але біда ходить не одна, а з дітками: помирає його улюблена донька Ліда, потім дружина. Сам захворів Глібов так, що ніхто не сподівався на одужання, а коли одужав, то майже втратив зір. В останні роки свого життя Глібов отримав посаду завідувача Чернігівської земської друкарні, яку обіймав до кінця свого життя. Писав мало, загалом прозово-поетичні фейлетони російською мовою та гумористичні вірші, проявляв великий інтерес до театрального мистецтва.

Весною 1891 року в Чернігові відбулося урочисте вшанування байкаря з нагоди 50-річного ювілею його літературної діяльності. Ще за 5 днів до смерті поет продиктував приятелю свою останню байку «Огонь і Гай», якій судилося стати своєрідним заповітом байкаря. На 66 році життя пішов у вічність Леонід Глібов. Це сталося 10 листопада 1893 року.

Теплого осіннього сонячного дня Чернігів проводжував у вічну дорогу свого улюбленого поета: труну несли на руках далеко за місто – до Троїцького монастиря, під стінами якого його і поховали.

Глібов своїми байками, віршами став відомий не тільки в Україні і Росії, а й в усьому слов'янському світі.

Мірошник

Мірошник мав хороший млин.
В хазяйстві не абищо він:
Про се гаразд усякий знає,
Хто хлібець має.
Млин у Мірошника був водяний.
Мірошник той Хомою звався,
І був він чоловік такий,
Що не гаразд за діло брався;
А інший раз
Буває дорогий і час.
Вода раз греблю просмоктала ...
Ну що ж! Узять би й загатить.
Так ні! Мірошник спить та спить.
Вода ж біжить... ще більш прорвала;
Хомі й за вухом не свербить.
Хто йде, мерщій у млин загляне:
– Ой, Хомо, Хомо, схаменись!
Он скоро вже й води не стане;
Піди лиш, брате, подивись! –
А він їх слуха щось не дуже:
– Нехай лиш! Річка – не калюжа;
Води ще стане на весь вік! –
З Хоми сміються добрі люди:
– Тоді побачимо, як буде, –

Дурний, ти, Хомо, чоловік! –
І справді сталося, як казали:
Вода зійшла – колеса стали.
Злякався Мірошник та й біжить
Притьмом до прірви, щоб гатить.
Курей тим часом із десятка
Прийшло напитися води.
Уздрів Мірошник сих паньматок:
– Бач, капосні! – кричить, – куди!
У мене й так води немає,
Ще й ви сюди?! –
І зозла палицю хапає...
Шпурнув – та й всіх курей побив.
А млин стоїть, хоч прірву й загатив;
І що робити – не втямає...
Ні з чим zostався мій Хома:
Води нема й курей чортма.
На світі є такі пани:
Без діла сотні всюди сують,
А за недогарок вони
Людей і лають, і мордують.
(Вони се так, бач, хазяйнують!..)
Та й диво, що у них
Хазяйство піде все на сміх!

1853

Думаємо і відповідаємо

- Прочитайте байку в особах.
- З чого починається байка?
- Доберіть з байки матеріал для характеристики Хоми за поданим нижче планом:
 - а) Мірошник – недбайливий хазяїн: вчинки й поведінка Хоми до зруйнування греблі; діалог між Хомою та людьми; ставлення інших дійових осіб до Хоми; авторська характеристика.
 - б) безпорадність Хоми перед лихом; почуття й переживання; поведінка та висловлювання Хоми.
- З давніх-давен в Україні ім'я Хоми асоціювалося з людиною нерішучою, невезучою, пасивною.

Прочитайте прислів'я.

На бідного Хому і дерево падає.

На безлюдді й Хома чоловік.

У мене чоловік Хома, то й добра нема.

Що нового до характеристики Хоми додав Леонід Глібов своєю байкою?

- Прочитайте повчальну частину байки «Мірошник» і поясніть, яких людей змалював автор в образі Хоми? Чи багато серед нас таких мірошників?
- Прочитайте байку Івана Крилова «Мельник», зіставте її з твором Леоніда Глібова «Мірошник» і поясніть, що в них спільне й що відмінне.

І. Франко назвав Глібова «найкращим українським байкописом». У його творчому доробку – 107 байок.

Байка «Мірошник» висміює кріпосницьку систему, її суперечності, процес руйнування поміщицьких господарств.

Як і Крилов у байці «Мельник», Глібов вістря своєї сатири спрямував проти недбайливих панів, які в умовах занепаду кріпосницької системи терплять повне банкрутство. Мораль байки – осуд не тільки одного Хоми, а всієї тогочасної розтлінної системи, за якої пани «без діла сотні всюди сують, а за недогарок вони людей і лають, і мордують».

У цих словах велика правда тогочасного життя та й нинішнього, бо скільки безгосподарних власть імущих правитимуть країною, стільки не вибратись їй з руїни. З нещадною іронією письменник сказав про них: «Та й диво, що у їх хазяйство піде все на сміх!»

Використовуючи сюжетну канву криловської байки, Глібов опрацьовує її по-новому. Він, як і Гребінка, подає на початку байки оригінальну експозицію. У творі вона цілком вмотивована, відзначається логічною завершеністю, оскільки в ній подається лаконічний і водночас виразний портрет головного персонажа...

Хома виступає як безтурботна, ледача людина. Використовуючи яскравий народний вислів: «Хоми й за вухом не свербить», Глібов тонко висміює байдужість багатьох тогочасних мірошників-кріпосників до стану справ у своїх господарствах.

У подальшій розповіді Глібов розкриває нові риси Хоми. Коли вода зовсім зійшла і «колеса стали», Мірошника проймають страх, розгубленість перед «стихією». Звідси його зненависть до невинних курей, що прийшли до річки води напиться.

У лаконічній прикінцевій моралі Глібов в образній формі уточнює основний смисл твору, недвозначно вказує на конкретно-історичні основи сатиричного узагальнення, наголошує на марнотратстві кріпосників, на жорстокому визискуванні кріпаків (А за недогарок вони людей і лають і мордують). Про носіїв феодально-кріпосницького устрою Глібов з нещадним сарказмом говорить: «Вони се так, бач, хазяйнують!» – і нарешті підкреслює, що жодними засобами не зупинити занепад приреченого поміщицького господарства...

Цуцик

Раз на вікні, у панському будинку,
Патлатий Цуцик спочивав;
То ляже на бочок, то догори на спинку,
Або на лапки морду клав.
Якраз проти вікна, звичайно під парканом,
Дворовий пес Бровко лежав

І думав: «Бач, яким він паном,
 Ледачий Цуцик, став».
 – Здоров був, Цуцику! Знічев'я спочиваєш? –
 Прийшовши під вікно, Бровко озвався.
 – Се ти, Бровко?.. Чого-бо так гукаєш? –
 Промовив той. – Аж я злякався...
 Ну, як же ти там поживаєш?
 – Нащо питать! Либонь, не знаєш
 Собачого життя мого? –
 Сказав Бровко. – Далеко до твого....
 Живу собі, бо треба жити;
 Двір стережу і день, і ніч;
 Всього доводиться терпіти,
 Не так, як ти, панич;
 Та ще к тому і їжа препогана,
 Хлиснеш помий, коли дадуть,
 А як не в лад загавкаєш на пана,
 То ще й під боки натовчуть.
 – Жаль, – каже Цуцик, – що ж робити!
 Буває всяк, –
 Обуха батогом не перебити;
 А от мені – хоч і довіку б так...
 Живу у горницях, на килимах качаюсь,
 Жартуючи на сміх;
 Частенько з панночками граюсь
 І лащуся до них;
 І м'яко спать мені, і ласо можна їсти,
 І бігаю не в бур'янах,
 Сухенькі лапки, хвостик чистий,
 Не так, як твій, у реп'яхах...
 – Ет, реп'ялами дорікаєш! –
 Сказав Бровко. – А пам'ятаєш,
 Як у пекарні був щеням?
 Чи так жилося там?
 Замурзаний під лавою тинявся...
 Веселий Цуцик засміявся
 І каже: – То колись було,
 Та загуло...
 Дивись тепер, а не рівняй малого! –
 І він спесиво глянув на Бровка.
 – Як бачу, ти не робиш там нічого, –
 Сказав Бровко, – за що ж се честь така?
 – Дурний Бровко! Не розумієш, –
 Звиняй, що так кажу, –
 Я те роблю, чого ти не зумієш:
 На задніх лапках я по-вченому служу.
 – Щоб ти сказивсь! – Бровко собі шепоче,
 А вимовити не посмів,
 Бо Цуцик дуже запанів:

Скубне й Бровка, коли захоче.
Бровко мовчить, і я мовчу,
Води не сколочу ...
Вам сміх, мені гостинців в'язка.
Чи гарна моя казка?

1891

Думаємо і відповідаємо

- Яке враження справила на вас байка? Прочитайте перші чотири рядки байки. Чому, на вашу думку, письменник добирає такі слова: патлатий (а не пухнастий), спочивав (а не лежав)? З якою метою автор поряд з пестливими словами вживає грубі (бочок, спинка, лапки – морда)? Що можна сказати про ставлення автора до Цуцика?
- З чого ми довідуємося про життя малого Цуцика? Яким воно було? Як Цуцик ставиться до Бровка? Чому Бровко змовчав, коли Цуцик назвав його дурним? Як про це сказано в байці?
- Розкажіть про життя Цуцика в панських покоях. За що йому така шана? Як оцінює свою «службу» Цуцик? А як Бровко? Наведіть їхні слова.
- Ким був Цуцик у минулому?
- Опишіть зовнішність Цуцика. Розкажіть про його вдачу. Яких людей змалював Глібов в образі цього персонажа?
- Розкажіть про Бровка (зовнішній вигляд, праця, її виконання, плата за неї, ставлення панів, покірність долі). Розкрийте алегоричний зміст цього образу.
- Як ви розумієте вислів «Бровко мовчить, і я мовчу, Води не сколочу...»?
- Що спільного в образах Бровка («Цуцик» Глібова) й Рябка («Пан та Собака» Гулака-Артемовського)? Чим ці образи відрізняються?

Байка «Цуцик» відноситься до другого періоду творчості Глібова, в якому порушувалися переважно морально-етичні проблеми. Свое перо сатирика байкар спрямував на висміювання паразитизму, лакейства, лицемірства, прислужництва, егоїзму, чванливості вишколених панських прислужників. З позицій народного світосприймання поет засуджує у байці «Цуцик» одного з таких хвалькуватих вискочок, який умів на задніх лапках «по-вченому» служити. «Патлатий Цуцик» – рідний брат криловської «кудрявой болонки» Жужу з класичної байки «Две собаки». Байка «Цуцик» побудована на діалозі двох собак – Бровка і Цуцика.

Цуцик – кімнатна собачка. Нероба, прислужник, він з гордістю вихваляється перед Бровком своїми лакейськими здібностями, умінням вислужуватися. Сите благополуччя отруїло Цуцика чадом погорди, він тепер зверху, спесиво дивиться на всіх, бо дуже запанів. Він байдужий до страждань свого колишнього друга.

Реалістичній типізації образу Цуцика, продажного прислужника і гульця, в цій байці сприяє контрастне зображення чесного Бровка. Бровко – дворовий пес. «І день, і ніч» він сумлінно працює на господаря, але ніколи не має від нього дяки, окрім «помий, коли дадуть», та стусанів під боки. Бровкові властиве почуття власної гідності, він з презирством ставиться до зманіженого Цуцика, ненавидить його, але не наважується

сказати вголос те, що думає про нього, боїться його, бо знає: Цудик «скубне й Бровка, коли захоче». Тільки про себе Бровка проклинає нікчемного панського лакизу: «Щоб ти сказивсь! – Бровка собі шепоче. – А вимовити не посмів...» Байка виступала на захист безправної трудящої людини.

Цікаво знати!

Багато мудрих слів Леоніда Глібова давно стали крилатими висловами і сприймаються як народні.

*Що, братику, посіяв, те й пожнеш.
Два хитрих мудрого не переважають.
Ніколи не хвались, поки гаразд не зробиш діла.
Чужому лихові не смійся.
Синиця славу розпустила
Рука, як кажуть, руку миє.
На, небоже, що мені не гоже.
Не плюй в колодязь, пригодиться води напиться.
Хто вище злізе, дужче падає.
Як не піймав, то й не кажи, що злодій.
Чого не тямиш – не берись.*

Журба

Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай.
Під гаєм в'ється річенька:
Як скло вона блищить;
Долиною зеленою
Кудись вона біжить.
Край берега, у затишку,
Прив'язані човни;
А три верби схилилися,
Мов журяться вони, –
Що пройде liebe літечко,
Повіють холода,
Осиплеться їх листячко –
І понесе вода.
Журюся я над річкою –
Біжить вона, шумить.
А в мене бідне серденько
І мліє, і болить.

Ой, річечко, голубонько!
Як хвилечки твої –
Пробігли дні щасливі
І радості мої!
До тебе, моя річенько,
Ще вернеться весна;
А молодість ... не вернеться –
Не вернеться вона!..
Стоїть гора високая,
Зелений гай шумить;
Співають пташки голосно
І річечка блищить...
Як хороше, як весело
На білім світі жити!..
Чого ж у мене серденько
І мліє, і болить?
Болить воно та журиться –
Що вернеться весна,
А молодість... не вернеться –
Не вернеться вона!

1859

Думаємо і відповідаємо

- Який настрій викликав у вас цей вірш? Чому?
- Прочитайте перших дві та восьму строфи. Назвіть деталі картини природи, зображеної поетом (зорові, слухові).
- Виберіть строфи, де є персоніфіковані образи. Якими рисами людини вони наділені?

- Які засоби художньої мови використав поет, щоб передати своє замилювання природою?
- Опишіть картину, яку б ви намалювали до вірша «Журба». Які деталі ви ще додали б? Фарби яких кольорів і відтінків використали б?
- Чого сумує поет? Що викликало ці переживання? Виділіть рядки, в яких зіставляються дні людського життя з хвилями на річці, молодість – з весною. Розкрийте зміст цих зіставлень.
- Розгляньте синтаксичну будову строф, де описано природу, а також душевний стан поета. Що ви помітили? Чим ці відмінності зумовлені?
- Визначте настрої, що проймають поезію «Журба». Який з них панівний?
- Знайдіть рядки, що повторюються. Яка думка в них висловлена?
- До якого жанру лірики слід її віднести?
- Поезію «Журба» композитор М. Лисенко поклав на музику. Незабаром вона стала народною піснею. У текст вірша Глібова народ вніс деякі зміни. Поясніть, чим вони зумовлені.

Під гаєм в'ється річенька;

Як скло вона блищить;

Долиною зеленою

Кудись вона біжить.

(Л. Глібов)

Під гаєм в'ється річечка.

Як скло, вода блищить.

Долиною широкою

Кудись вона біжить.

(Народна пісня)

- Знайдіть у поезії «Журба» слова-символи України, поясніть їх значення.
- Прочитайте вголос перші строфи вірша Т. Шевченка «Минають дні, минають ночі» та Л. Глібова «Журба». Поясніть, чому їх звучання («мелодія») неоднакове.

Л. Глібов написав багато творів для дітей. Тематика творів письменника для дітей різноманітна. Але найважливішою є тема рідної землі.

Кращі ліричні поезії Глібова – це емоційні описи рідної природи. До «правдивих перлин української лірики» зарахував Іван Франко поезію Глібова «Журба» («Стоїть гора високая»). Микола Лисенко поклав поетичний текст на музику, і ще за життя автора твір став улюбленою народною піснею, яку найталановитіше виконував Іван Козловський.

1859 рік Глібов жив і працював у Чернігові. У вільний час подовгу блукав його вулицями; йшов до берега Десни, щоб подумати, помріяти.

Якось виїхав у Седнів, пішов помилуватися мальовничими краєвидами. З альтанки, що стояла на високій горі, відкрилася широка долина і річечка Снов, що тихо текла у далеч. Дрібні хвилі спливали невпинно. Як життя... Небо таке голубе й безмежне. Похилені верби стояли в тихім смутку. Ще буяла зелень. Але де-не-де листочки вже поблякли. Як швидко спливають літа... Яка скороминуча молодість... Так народилася поезія «Журба».

Леонід Глібов описав найлагіднішу пору року – літо, тепле, красне, як молоді літа людини. Ліричний герой засмучений: осінь нагадує йому, що минула молодість, «пробігли дні щасливі і радощі мої!...»

Автор побудував свій твір на художньому паралелізмі: життя людини – життя природи.

У першій строфі подається непорушна, ніби застигла у своїй вічній красі картина типового українського пейзажу: «стоїть гора високая», під нею «зелений гай густесенький, неначе справді рай». Але вже в другій з'являється рух, дія, які передаються словами «в'ється річенька», «кудись вона біжить». Особливу чарівність пейзажеві надають «прив'язані човни», край берега у затишку та схилені над річкою три верби – ніби втілення журби: природа змінна, однак вічна, але людина – смертна, її життя скороминуче, як мить, і ліричний герой це усвідомлює. До річеньки ще повернеться весна, а до людини щастя молодості – ні. Вона може жити тільки в пам'яті майбутніх поколінь своїми добрими справами.

Цікаво знати!

В народі:

Гори – символ висоти людського духу, місце, де жили боги і відбувалися жертвні обряди. У багатьох народів існував культ священних гір: у Греції – Олімп, в Індії – Гімалаї, у Вірменії – Арарат і ін.

Човен символізує останній шлях людини в земному житті.

Річка – символ вічного плину часу, початку і закінчення життя.

СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ РУДАНСЬКИЙ (1834–1873)

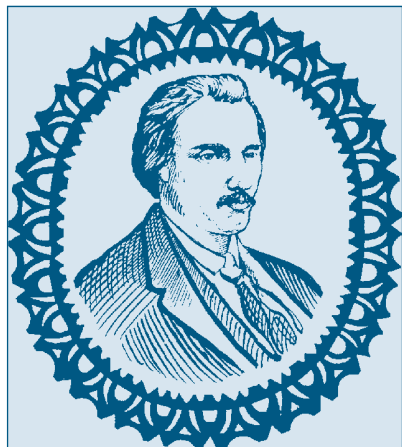
Степан Васильович Руданський... Це ім'я відоме багатьом шанувальникам гострого і дотепного слова. Спадщина цього письменника – оригінальне явище в нашій літературі. Вона ґрунтується на народній основі, витікає з народних джерел. Це відчутно вже в назві творів.

Автор називає їх не віршами, а співомовками, тобто призначеними для розмови чи співу. Творчість Руданського спізнилася до читача, не справила за життя поета відчутного впливу на літературний процес. Але його славі, на жаль, посмертній можуть поза-здрити і найбільші поети.

Народився Степан Васильович Руданський 6 січня 1834 року (25 грудня 1833 року за ст. ст.) в с. Хомутиці Вінницького повіту на Поділлі, у попівській родині. Сімейство Руданських було чималеньке, доходи парафіяльного священика мізерні; тільки й того, що духовний, а не кріпацький стан. Отець Василь оберігав дітей від кріпацького середовища, зневажав рідну мову й народні звичаї.

1841 р. Степана віддали в Шаргородську бурсу, де йому довелося пробути довгих вісім літ, після чого він продовжив навчання в Кам'янець-Подільській семінарії. Обстановка в духовних закладах першої половини 19 століття була відома. Але Руданський вчився добре. Він захопився збиранням українських народних пісень, а з сімнадцяти літ сам почав віршувати.

Допитливого, здібного юнака захопила народна творчість. У ній він міг знайти відповіді на питання, котрі хвилювали його, на які офіційна наука не могла відповісти. З дум та історичних пісень поставало перед ним героїчне

минуле України. Він спраглим серцем усотував усю райдужну духовну красу народу, що променилася в його піснях, захоплювався веселою мудрістю простої людини, її хистом силою сміху вбити свого гнобителя – цей сміх іскрився з анекдоту, жарту, приказки кожного простого подоляка. Можливо, з цього захоплення й починався Руданський-поет, в творчості якого фольклор посів місце невичерпної скарбниці тем, ідей, образів...

У липні 1855 року Руданський, закінчивши семінарію, вирушив у далеку північну столицю ніби з метою вступити до Духовної академії...

Руданський замість Духовної академії опинився в Медико-хірургічній...

За самостійний вибір життєвого шляху довелося розплачуватися страшними злиднями. Розрив з батьком позбавив його навіть тієї мізерної підтримки, на яку той був спроможний.

Ясна річ, що голодні роки в Кам'янці-Подільському, а потім у холодному туманному Петербурзі не могли не відбитися на здоров'ї Руданського. На останніх курсах академії він захворів на сухоти, і відтоді ця фатальна хвороба весь час висіла над ним домокловим мечем, аж поки не звела в могилу...

Руданський відзначався величезною творчою працездатністю. За датуванням творів ми бачимо, що Руданський за один день міг написати три, чотири, а то й п'ять гуморесок. Протягом тижня він створив казку «Цар Соловей», в один день ним написані балади «Верба» й «Тополя». Можна уявити, скільки могла б зробити для літератури ця талановита людина, якби доля виявилася до неї хоча б трохи прихильнішою...

Влітку 1861 року Руданський закінчив навчання і отримав призначення в Ялту на посаду міського лікаря. Сонячна Ялта подарувала поету небагато радостей. Платню Руданському поклали мізерну – дев'ятнадцять карбованців й п'ять копійок на місяць. Лікував, перекладав Гомера, Вергілія, Лермонтова. Борючись з епідемією холери, Руданський захворів сам. Його життя обірвалося 3 травня 1873 року.

У 1880 році мати Лесі Українки Олена Пчілка видала «Співомовки» поета, які й сьогодні ваблять нас своєю дотепністю, гостротою. Вони стали окрасою української літератури.

Пісня

Повій, вітре, на Вкраїну,
Де покинув я дівчину,
Де покинув чорні очі...
Повій, вітре, з полуночі!..

Між ярами там долина,
Там біленькая хатина;
В тій хатині голубонька,
Голубонька-дівчононька...

Повій, вітре, до схід сонця,
До схід сонця, край віконця;
Край віконця, постіль біла,
Постіль біла, дівча миле.

Нахилися нишком-тишком
Над рум'яним, білим личком;
Над тим личком нахилися,
Чи спить мила – подивися.

Як спить мила, не збудилась,
Згадай того, з ким любила,
З ким любила і кохалась,
І кохати присягалась...

Як зіб'ється їй серденько,
Як дівча зітхне тяженько,
Як заплачуть чорні очі,
Вертай, вітре, к полуночі!..

А як мене позабула
Та нелюба пригорнула,
Ти розвійся край долини,
Не вертайся з України!..

Вітер віє, вітер віє,
Серце тужить, серце мліє,
Вітер віє, не вертає,
Серце з жалю розпукає¹.

1856

Думаємо і відповідаємо

- Який настрій у вас викликав цей твір? Що принесло естетичну насолоду?
- Коли був написаний вірш? Які почуття й переживання вилив у нього поет? Що можна сказати про вдачу автора на основі його вірша?
- За допомогою яких слів та художніх засобів автор виражає почуття закоханості?
- Визначте жанр цього твору.
- Якщо ви знаєте текст якогось варіанту «Пісні», що співається у вашій місцевості, то зіставте народний варіант з оригіналом. Поясніть, які зміни вніс колективний автор. Чим вони зумовлені?

Наука

Дочекався я
Свого святонька:
Виряджала в світ
Мене матінка.
Виряджала в світ
Мати рідная
І промовила
Мені, бідная:
«Нехай, сину мій,
Ми працюємо,
Нехай цілий вік
Ми горюємо;
Нехай сохну я,
Тато горбиться,
Ти на світ поглянь,
Що там робиться.
Та не всі ж, як ми,
В землі риються, –
Може, є такі,
Що і миються;
Та не всі ж, як ми,
Димом куряться, –
Може, є такі,
Що не журяться.
Коли найдеш їх,
Милий синочку,
Ти склони себе,
Як билиночку,

Ти склони себе,
Як билиночку,
Простягни себе,
Як рядниночку,
Спина з похилу
Не іскорчиться,
Чоло з пороку
Не ізморщиться.
Спина з похилу
Не іскривиться, –
Зато ступить пан
Та й подивиться;
Зато ступить пан
На покірного
І прийме тебе,
Як добірного,
І в годиночку –
На драбиночку.
І підеш тоді,
Милий синочку,
І з панамі сам
Порівняєшся,
В сріблі-золоті
Закупаєшся;
З полем батьковим
Розпрощаєшся!»
Але сталося
Друге святонько:

¹ Розпука́тися – тут: розкриватися.

Виряджав у світ
Мене батенько.
Виряджав мене,
Путь показував,
Говорив мені
І наказував:
«Видиш, сину мій,
Як працюємо,
Видиш, сину мій,
Як горюємо.
Кожний на світі
На те родиться...
Не дивись на світ,
Що там робиться!
І на пчіл поглянь:
Є робучії,
Але й трутні є
Неминучії.
Так і на світі:
Їдні риються,
Другі потом їх
Тільки миються.
Будь ти проклятий,
Милий синочку,
Як пігнеш таким
Свою спиночку;
Як пігнеш таким

Свою спиночку,
Як постелишся,
На рядничочку.
І чоло тобі
Нехай зморщиться,
І хребет тобі
Нехай скорчиться!
Ти тікай від них,
Як від гадини,
Ти не жди від них
Перекладини¹;
Ти не жди від них
Перекладини,
Ти у світ іди,
На оглядини.
Ти у світ іди,
Милий синочку,
Ти усе пізнай –
І билиночку.
Тоді з світом ти
Порівняєшся,
В добрі-розумі
Закупаєшся,
В добрі-розумі
Закупаєшся,
З полем батьковим
Привітаєшся!»

1860

Думаємо і відповідаємо

- Доведіть, що в основу композиції вірша «Наука» автор поклав антитезу.
- Зіставте монологи матері та батька. Знайдіть у них спільне й протилежне. Прочитайте ці рядки виразно.
- Чому мати дає пораду синові здобути життєві блага прислужництвом «сильним світу»? Як вона про це каже?
- Від чого батько застерігає свого сина? На який життєвий шлях його спрямовує? Що він вважає найголовнішим для порядної людини? Ідейні переконання якої частини тогочасного суспільства він виражає?
- У чому щастя людини бачить мати, в чому – батько? А ви?
- Що в поезії «Наука» слід вважати конкретно-історичним, властивим тій епосі, що – загальнолюдським, вічним?
- Напишіть твір-роздум на одну з таких тем: «Що я вважаю найважливішим у житті»; «Громадянин своєї Вітчизни – який він?»; «У чому щастя людини?»

¹ Перекладина – тут: підтримка, допомога.

Співомовки

Невеликий обсягом сюжетний вірш гумористично-сатиричного змісту називається **співомовкою**. Цей жанр ліро-епосу виник на основі віршової обробки народних анекдотів, казок, приказок. Особливості змісту й композиції, характерні для народних анекдотів, бачимо й у співомовках: тут описується якийсь один комічний або трагікомічний випадок; подія зображується стисло, розвивається динамічно; розв'язка несподівана, часом – вражаюча; основних дійових осіб – одна-дві; твір завершується, як правило, гострим, дотепним висловом. Цей жанр утвердився у творчості С. Руданського. Співомовки Руданського мали значний вплив на сатирично-гумористичну творчість І. Франка, Лесі Українки, В. Самійленка.

Добре торгувалось

Чи в Києві, чи в Полтаві,
Чи в самій столиці
Ходить чумак з мазницею
Промежи крамниці.
І в крамницях, куди глянеш, –
Сріблом, золотом сяє, –
А йому то і байдуже:
Він дьогтю питає!
Реготять купці дурніі,
А він тільки сплюне
Та й до другої крамниці,
Багатшої, суне.
В найбагатшій крамниці
Два купці сиділо,

І туди чумак заходить
З мазницею сміло:
«Добридень вам, добрі люди!»
Та й зачав питати,
Чи нема у них принаймні
Дьогтю де продати.
«Нету, нету! – купці кажуть,
Та й, шельми, сміються: –
Здесь не дьоготь – тільки дурні
Адні продаються!»
А чумак їм: «То нівроку ж,
Добре торгувалось,
Що йно¹ два вас таких гарних
На продаж осталось».

1857

Думаємо і відповідаємо

- Чому чумак шукав дьогтю в крамницях, де він не міг продаватися? Як до цього поставилися купці? У чому, на вашу думку, виявилось почуття гумору і власної гідності чумака?
- Перечитайте дві передостанні строфи. Як, вступивши в «найбагатшу крамницю», чумак привітався до купців? Зверніть увагу на їх відповідь. Чому вони намагалися говорити російською мовою? Що можна сказати про рівень особистої культури купців?
- Що відповів купцям чумак? Як це його характеризує?
- Змішування слів різних мов називається макаронічною мовою. Це є одним із засобів творення комічного. У чому полягає комізм ситуації, зображеної у творі? Які ще засоби творення комічного використані тут?
- Виділіть у тексті діалектизми й замініть їх відповідними за змістом словами сучасної літературної мови.
- Виявіть у цьому творі жанрові особливості співомовки.
- Які співомовки Руданського ви читали або знаєте напам'ять?

¹ Йно – тільки, лише, лиш.

Понизив

П'є-гуляє у неділю
На коршомці Гарасим;
З Гарасимом п'є-гуляє
І сусід його Трохим.

А обидва стрільці жваві.
От перечка і пішла...
Далі Трохим розходився,
Підійнявся з-за стола:

«То ти кажеш, що ти луччий?
Що ти гаспидний стрілець?
Збий же мені з чуба шапку:
Тоді будеш молодець!»

«Кажеш, може, що не зіб'ю?» –
«А ти кажеш, що зіб'єш?!» –
«А їй-богу, що ізіб'ю!» –
«А їй-богу, не зіб'єш!..»

«Та от тобі і рушниця!» –
«Ану-ну! давай! давай!» –
«На! Ставай лиш край порога!» –
«Та я стану: ти ставай!..»

Цілить їден від порога,
Другий стоїть за столом
Та щосили натягає
Сиву шапку на чоло.

Бах рушниця!.. Стало димно...
Йде до столу Гарасим...
А за столом в сивій шапці,
Як баран, лежить Трохим!

(Йому куля пролетіла
Через шапку і чоло...)
Підіймає той Трохима,
Підпирає за столом.

Сам відходить до порога.
Знов рушницю в руки взяв,
Прицілився разів кілька
Й головою похитав:

«Вибачай мені, Трохиме, –
Гарасим проговорив, –
На два цілі¹ лиш понизив –
Та й і шапки не ізбив».

1859

Думаємо і відповідаємо

- Співомовку С. Руданського «Понизив» проаналізуйте самостійно. Прослідкуйте, як розвивається подія. Поясніть, що засуджує автор у цьому творі. Чому? Доведіть, що цей твір є співомовкою.
- Використовуйте при цьому відповідні змістом прислів'я з поданих нижче:
Хміль до лихого людей доводить. Горілка багато шкоди робить: вона і розум затьмівляє, і на зле штовхає. Горілка без вогню розум спалить.

ІВАН
КАРПЕНКО-КАРИЙ
(Іван Карпович Тобілевич)
(1845–1907)

Ім'я І. Карпенка-Карого стоїть у першій ряду корифеїв² українського дореволюційного театру.

Активний громадсько-культурний діяч, талановитий організатор театральної справи,

¹ Цаль – дюйм (2,54 см).

² Корифей – співак, зачинатель; найвидатніший з перших діячів у якійсь галузі науки, мистецтва, літератури.

він був і найвидатнішим українським драматургом другої половини XIX – початку XX ст., віддавши народу понад сорок років своєї творчої діяльності спочатку в самодіяльному, а потім у професійному театрі...

Драматургічна спадщина І. Карпенка-Карого складається з 18 закінчених п'єс і трьох невеликих уривків, які залишилися в чернетках. Основними джерелами тем і сюжетів творів Карпенка-Карого були сучасне життя українського народу і його історичне минуле.

Народився майбутній артист і драматург 29 вересня 1845 р. у с. Арсенівці поблизу Єлисаветграда (тепер Кіровоград) у родині управителя поміщицького маєтку. Живучи серед селян-кріпаків, він переймав їх ні звичаї, побут. Казки, легенди, а особливо пісні супроводжували Карпенка-Карого в праці й відпочинку, радості і горі.

Ще в дитинстві Іван Карпович був свідком насильства і жорстокості кріпосників, бачив тяжку працю селян на панщині, криваву розправу над ними на панській стайні.

В дитинстві зародилась в Івана Тобілевича любов до геніальної творчості Т. Шевченка. Його батько і мати знали напам'ять багато віршів і пісень Шевченка, і вони були першими вчителями своїх дітей, прищепивши молодим серцям гарячу любов до поета.

З дитячих літ виніс Іван Карпович і свою палку любов до театру. Його мати, Євдокія Зінов'ївна, ще дівчиною не раз бачила вистави «Наталка Полтавка» у виконанні мандрівних труп на півдні України.

Мати мала гарний голос, знала майже всі пісні з «Наталки Полтавки». Не випадково родина Тобілевичів дала українському театрові чотирьох великих артистів: Івана Карпенка-Карого, Миколу Садовського, Панаса Саксаганського і співачку Марію-Садовську-Барілотті, яка вмерла ще молодою, а тому менше відома в історії українського театру.

Завдячуючи матері, яка виховала в них любов до мистецтва, Микола, Панас і Марія, поступивши в театр, обрали собі псевдоніми на її честь, Микола і Марія – Садовські, за дівочим прізвищем матері, а Панас – Саксаганський, бо мати була родом з містечка Саксагані. Іван обрав собі псевдонім, складений з імені батька, Карпа, та прізвища улюбленого героя з драми Т. Шевченка «Назар Стодоля» – Гната Карого, роль якого виконував ще в аматорському театрі.

Крім любові до пісні, мати виховувала у своїх дітей любов до праці, повагу до трудівників. Приїджаючи в село, Іван Карпович скидав з себе міську одягу, одягав просту, робочу, і брався до плуга, коси чи грабель. В полі обідав і ночував, уставав удосвіта і разом зо всіма брався до роботи...

Батько мріяв дати своїм дітям освіту, вважаючи, що тільки освіта дасть дітям можливість знайти пристойне місце роботи.

На одинадцятому році життя (1856) Іван Тобілевич вступив до Бобринецької повітової школи, яку з успіхом закінчив через три роки. На цьому його офіційна освіта закінчилась. Мріяв про університет, про роботу вчителя чи лікаря не судилося здійснитися. Важкі матеріальні обставини, які склалися в родині, примусили чотирнадцятилітнього хлопця стати писарчуком у канцелярії пристава в містечку Мала Виска. Згодом він переїхав на канцелярську роботу в Бобринець. Інтерес до театру, який зародився в Івана Карповича під час оповідань матері про вистави «Наталки Полтавки», знайшов тепер реальний ґрунт для свого розвитку. З цього часу

життя Тобілевича тісно зв'язане з діяльністю Бобринецького театального гуртка. Після переїзду до Єлисаветграда він стає в центрі мистецького життя. За участю Карпенка-Карого в Єлисаветграді вперше було поставлено «Назара Стодолю» Шевченка. Згодом І. Тобілевич широко розгортає свою громадсько-політичну діяльність, яка була скерована на захист інтересів трудящих. Велику радість приносили Карпенку-Карому вистави для робітників.

Спостерігаючи інтерес трудящих до театру, І. Карпенко-Карий дбав про те, щоб український театр став доступним для широких народних мас, щоб він став справжнім народним театром. Він наполегливо боровся за створення повноцінного репертуару для українського народного театру. Написав такі твори: «Сто тисяч», «Хазяїн», «Чумаки», «Сава Чалий», «Бондарівна» та ін.

Помер видатний драматург і актор 13 вересня 1907 р. у Берліні, куди їздив лікуватися. Похований на хуторі Надія поблизу Єлисаветграда.

Першою п'єсою, що вийшла з-під пера драматурга, була комедія «Гроші», написана в 1889 р. Того ж року автор надіслав її до цензури, але звідти вона повернулася з написом: «К представлению признано неудобным». Після переробки комедія була дозволена до постановки під зміненою назвою – «Сто тисяч».

Роль Герасима Калитки виконував сам автор.

В комедії вістря сатири направлене проти сільських глитаїв, пройнятих ненаситною жадобою до збагачення.

Сюжетну канву для «Сто тисяч» драматург взяв з реального життя. В самому Єлисаветграді та навколишніх містах і селах у 80-х роках активно діяли зграї шахраїв, які оббирали засліплених жадобою до багатства місцевих «хазяїв», продаючи їм нібито фальшиві гроші. Ці факти драматург використав для сюжету своєї комедії, всю увагу зосередивши на розкритті образу «стяжателя», який задешево прагне придбати сто тисяч фальшивих карбованців.

СТО ТИСЯЧ

Комедія в 4 діях
(Скорочено)

Дійові люди:

Герасим Никодимович Калитка – багатий селянин.

Параска – жінка його.

Роман – син їх.

Савка – кум Герасима, селянин.

Бонавентура – копач.

Невідомий – єврей.

Гершко – фактор¹.

Мотря – наймичка.

Клим – робітник.

ДІЯ ПЕРША

Ява І

В хаті яку хвилину нема нікого; входить Невідомий.

Невідомий. Нікого нема... Охо-хо-х! Трудно теперечки жить на світі. А через чево і трудно? Через того, що багато розумних понаставало...

¹ Фактор – тут: посередник.

Усі торгують, а покупателі тільки глазами купують, і торгівлі нема – один убиток. Так я собі видумал нову комерцію: хороший будет гендель¹, ежелі удасться... Попробуєм!..

Ява II і III

З розмови Романа з Невідомим довідуємося, що Калитка бачився з останнім у місті, і вони домовилися про зустріч у хаті Герасима.

Ява IV

Копач і Роман.

Копач. Ха-ха-ха! Заметь – це пройдисвіт! Я їх багато бачив, у мене опит і практика. Я на них насмотрелся... Командовал зводом, так пров'янт² і фураж³ часто получав, знаю їх, да і они меня знають! Тепер літ тридцять в одставке, по світу вольно я ходжу і в очі сміливо усім гляжу... Стихи... Ха-ха-ха! А батько купчу й досі що не совершив?

Роман. Ще в городі.

Копач. Хотів поздравити його з придобутієм земельки... А Прасковья Івановна?..

Роман. У попа.

Копач. Так! Торічеллієва пустота. Хе-хе-хе! Ти цього не знаєш, – це з фізики. В такім разі – адіо! К обіду я прийду. (*Пішов.*)

Ява V

Роман і наймичка Мотря розмовляють про те, що за згодою батьків вони мають восени одружитися.

Ява VI

Герасим і Роман.

Герасим. А ви чого тут збіглись, роботи нема, чи що?

Роман. Та я розірвав рукав... Мотря зашила.

Герасим. А мати ж де?

Роман. Пішли до попа...

Герасим. Знайшла празник. Іди ж до роботи, бо там роти пороззявляють та й стоятимуть. Нехай коней розпряжуть, а збрую зараз однеси в комору, щоб якої реміняки не порізали на батоги.

Роман. Добре. Тут єврей якийсь питає вас і Копач. (*Вийшов.*)

Герасим (один). Єврей – то діло, а Копач – морока! Ху! Слава Богу, справився з ділами: совершив купчу, і земельки прибавилось. І бумага зелена, мов земля, укритая рястом!.. Ох, земелько, свята земелько – Божа ти дочечко! Як радісно тебе загібати до купи, в одні руки... Приобрітає би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходить. Глянеш оком навколо – усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар, а тут зазеленіла вже пшениця і колосується жито: і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками,

¹ Гендель – баришництво, торгівля.

² Пров'янт – (провіант) продукти харчування.

³ Фураж – корм для худоби й птиці.

шматочками купував, а вже і у мене набралоя: тепер маю двісті десятин – шматочок кругленький! Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок – так-так! – однієї шпанки¹ ходить дванадцять тисяч; чотири чи п'ять гуртів випасається скоту. Та що? Свиной одних, мабуть, з тисяча, бо то ж зимою тільки біля свиной шість чоловік день при дні працює!.. І яким побитом Жолудь достав таку силу грошей – не зрозумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудь купував баранців, сам їх різав, торгував м'ясом у різницях, а тепер – багатир. Де ж воно набралоя? Не іначе, як нечистим путем! Тут недоїдаєш, недопиваєш, день при дні працюєш, жінка і діжі рук не виймає – і тільки ж всього-навсього двісті десятин, а то ж, мабуть, і в десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їсться мені... Під боком живе панок Смоквинов, мотається і туди й сюди, заложив і перезаложив – видно, що замотався: от-от продасть, або й продадуть землю... Ай, кусочок же! Двісті п'ятьдесят десятин, земля не перепахана, ставок рибний, і поруч з моєю, межа з межею. Що ж, копиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а ще треба не багато, не мало – п'ятнадцять тисяч! Де ти їх візьмеш? Прямо, як іржа, точить мене ця думка! Де їх взяти?.. Де?.. Хіба послухать єврейчика, піти на одчай, купити зв п'ять тисяч – сто тисяч фвльшивих і розпускать їх помаленьку: то робітникам, то воли купувать на ярмарках... Мужик не дуже-то шурупає в грошах, йому як розмальована бумажка, то й гроші. Страшно тільки, щоб не влопатись... Обіщав єврей сьогодні привезти напоказ. Може, це він уже й заходив. Цікаво дуже бачити фальшиві гроші.

Ява VII

Савка і Герасим.

Савка. Здрастуйте, куме! Добре, що я вас дома застав.

Герасим. А навіщо ж то я вам так пильно потрібен?

Савка. Відгадайте! Шкода, не відгадаєте... Грошей позичте, куме! Карбованців з сотню, до Семена.

Герасим. Я ж кажу, що так!.. Виходить: недовго думавши – давай! Хіба у мене банк, чи що?

Савка. Та до кого ж ти і вдарись? Єврей злупе такого проценту, що ніяк не викрутишся потім.

Герасим. Хто ж тепер, куме, не лупить? Лупи та дай.

Савка. То вже лупить краще ви, куме, та дайте.

Герасим. Нема! Хоч носа відкрити, то й десятки зайвої не витрусиш – всі віддав за землю.

Савка. Де ж ті гроші, куме?

Герасим. Та господь їх знає. Я й сам не раз, не два над цим думав.

Савка. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадуючи, сатани, то, може, й другі так саме достали... Тільки ж де вони з ним познайомились і як? От що цікаво! Все ж і я не полохливого десятка, пішов би до нього в гості у саме пекло: надокучило отак раз у раз позичати, нехай би дав, іродів син! Чи душу йому, луципірові, треба, то нехай би брав, бо без души, мабуть, легше, як без грошей. Я вам, куме, признаюсь, що сам ходив під Івана Купайла, як мені казано, на роздоріжжя... Повірте,

¹ Шпанка – порода овець.

знав, нехай Бог простить, Гната безп'ятого! Так що ж – не вийшов, тільки налякав.

Герасим. Цікаво! Розкажіть, будь ласка...

Савка. Знаєте, за третім разом, як я гукнув: вийди до мене, безп'ятий, я тобі в ніжки уклонюся, до смерті слугою твоїм буду... А він – і тепер моторошно – зайцем мимо мене – тільки фа! аж свиснув, та – хо-хо-хо! То я тікав з того місця, мало дух з мене не виперло... Прости Господи! Дві неділі слабів: бувало, тільки що шерхне, так увесь і затремтю і волосся на голові підніметься. На превелику силу одшептала Гаврилиха.

Герасим. Не надіявся, куме, щоб ви такі сміливі були.

Савка. Ну, а що ж його робить, коли грошей треба день у день! От і тепер: післязавтрього строк платить Жолудю за землю, держу там у нього шматочок, а тут не вистача. Договір же такий: як грошей в строк не віддам – хліб зостанеться за Жолудьом без суда. Так що там балакають! От, ей, правду вам кажу, куме: якби знав, що за цим разом дасть, знову пішов би кликать, так грошей треба.

Герасим. Сміливі, сміливі ви, куме... З вами і не такі діла можна робить.

Савка. Ха! Чого там бояться? Страшно тільки без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат.

Герасим (набік). Треба це на ус закрутить.

Савка. Куме! Та, може ж, таки найшлася б у вас там яка сотняга? Позичте! Батьком буду величать.

Герасим. Що його робить? Хіба от що: я, знаєте, сам позичив оце у Хаскеля для домашнього обіходу; тільки платю п'ять процентів у місяць. Коли дасте п'ять процентів, то я поділюся з вами, так уже, для кума.

Савка. П'ять?.. Та що маєш робить... І за це велике спасибі, давайте.

Герасим. Принесіть же мені запродажню запись на воли.

Савка. Як? Хіба ж я вам воли продав?

Герасим. Вийде так, ніби продали... Ніби! Розумієте? А я ті самі воли віддам вам до Семена, а ан Семена ви віддасте мені сто карбованців, і запродажню я розірку, а як не віддасте, то я візьму воли... Так коротча справа.

Савка. Це добра справа!.. То й воли до вас вести, чи як?

Герасим. Ні. Ви підіть у волость, то писар знає і напише таку запродажню як слід, а ви запродажню принесете мені, то я вам гроші дам.

Савка. Та візьміть, куме, векселя¹, навіщо вам ця плутанина?

Герасим. Ні, куме, я переконався, що запродажня надійніше векселя...

Савка. Так... Ну, добре. То вже ж, мабуть, завтра принесу. А ви дома будете завтра?

Герасим. Дома.

Савка. Так... Прощайте (*набік*). Е, куме, мабуть, і в тебе нечисті гроші, і в тебе душа вже не своя. (*Зітха, виходить*.)

Герасим (сам). Одважний чоловік! До чорта ходив, і на все піде за гроші, а я візьму з нього вексель. Найшов дурня! Продай воли – бери гроші... не віддаси грошей – давай воли, бо то ж мої, я вже їх купив, я вже не буду править грошей, а воли давай. Так надійніше.

¹ Вексель – борговий документ, письмове зобов'язання сплатити позичені гроші або речі в зазначений термін.

Ява VIII

Герасим і Невідомий

Невідомий. Здрастуйте вам.

Герасим. Здрастуй (набік). Той самий єврей... аж мороз поза шкурою пішов. Ну що?

Невідомий (озирається). А нічого...

Герасим. Приніс?

Невідомий. Є.

Герасим (зітхнув). Показуй.

Невідомий (Оглядається кругом, загляда у вікно, потім виймає гроші, все нові, несе до столу, розклада на столі.) Теперечки пізнайте, поштенний, де тут фальшиві, а де настоящі?

Герасим (Довго розгляда, придивляється на світ.) От так штука! От так штука! Не вгадаю! (Розгляда). Не вгадаю!

Невідомий (знову зазира у вікно). І ніхто не вгадає. Я присягну на Біблію, що всякий прийме. Ето робота первий сорт. Ми не робимо такой дрянї, як другі... Їх роблять у англичан, і англичанин їх возить, а я у нього агентом¹.

Герасим. Ну й зроблені, ну й зроблені – прямо настоящі, і не кажи. Як дві каплі води, всі однакові... руб – руб, три – три – однаковісінькі! Покажи ж, будь ласка, котра фальшива?

Невідомий. Оце одна – руб, а це друга – три.

Герасим. Оці-о! Оці? Та ти давай мені таких грошей хоч лантух – прийму. Як же ти їх розбираєш?

Невідомий. Ми?... Ето секрет. Нащо вам усе знать? Товар нравиться – візьміть, не нравиться – не беріть. Ми не нуждаємося в покупателях; ми їх розпустили і розпускаємо, може, міліон, і всі благодарять... Ви знаєте, теперечки етих денег скрізь доволі, може, і у вас у кишені єсть такі самі.

Герасим. Ну, так! Звідкіля вони у мене візьмуться? Хіба дав хто, справді? Ану, глянь. (Показує свої гроші.)

Невідомий (розгляда). Как нема, коли є!.. От одна трюхрубльовая, от друга... Хе-хе-хе! Ето усе нашей фабрики.

Герасим. Свят, свят, свят! Та ти брешеш!

Невідомий. Побей меня Бог.

Герасим. Диво! От так штука! Оце, кажеш, фальшиві? Це я взяв від Жолудьова прикажчика. Виходить, їх і у Жолудя доволі є... Он як люди багатіють. Я їх помітю, надірву краї... От тільки одно мені дивно: чом же ти сам не торгуєш на ці гроші, а тільки другим наділяєш?

Невідомий. Ви все любопитнічаєте. Ну, а отчего ви не продайте фальшивих денег? Відіте, у всякого своя комерція. У нас фабрика на весь свет, другой такой фабрики нема; ми продаюм тисячу за п'ятдесят рублей... Разві ето не торговля, по-вашему? Ми заробляємо міліони, а люди в двадцять раз больше... Ну, а якби ми самі за еті деньги товари купували? Хто б тоді так дешево робив гроші?

Герасим. І то правда. (Розгляда гроші.) Не надивуюсь! Настоящі, натуральні! Помітю й ці. (Надрива краї.)

¹ Агент – довірена особа якоїсь організації, що виконує певні доручення.

Невідомий. У нас порядок: фірма почтенная, товар з Лондона прямо ідуть в кожаних мішках; ежелі возьмьоте, то скажіть – сколько вам нужно, я буду телеграму пускати у Адессу, і англичанин сам вивезе їх на нашу станцію.

Герасим. Розпалилась до них моя душа. Сто тисяч візьму!

Невідомий. Нехай вам Бог помагає! А коли вивезти?

Герасим. Сьогодні у нас субота... У понеділок можна?

Невідомий. Можна, зачем не можна – усе можна!

Герасим. А ці дві бумажки ти дай мені, може я пробу зроблю, куплю на них що-небудь.

Невідомий. Навіщо, коли у вас свої є? А между прочім, візьміть... Так у понеділок увечері ви будете на вокзалі у тому місці, де для мужчин і для дам, – розумієте?

Герасим. Розумію.

Невідомий. Прощайте. (*Іде.*) Дай вам Бог з моєї легкої руки зробиться мільонером!

Герасим. Спасибі!

Невідомий виходить.

Герасим (сам). Тепер коли б розмінять фальшиві гроші в казначействі... Самому страшно, щоб не влопаться... Хіба кума взять у компаньйони? Що ж, коли він чорта не побоявся, то не побоїться казначея, щоб розмінати гроші. Кращого компаньйона, як кум, не знайти!

Яви X, XI, XII

Калитка має намір показати свого Романа багатієві Пузирю, щоб потім висватати одну з його дочок. Роман нагадує батькові про обіцянку одружити його з Мотрею. Герасим відповідає, що хазяйський син повинен женитися не на наймичці, а на хазяйській дочці. Посватати Мотрю він обіцяв для того, «щоб вона старалася на роботі».

Роман розповідає Копачеві, що Калитка, видаючи заміж дочку, не додав п'ять тисяч приданого, і весілля перетворилось на загальну бійку. «Волосся літало по хаті, як павутина восени». Роман його зібрав і, «щоб дурно не пропало», зробив аж два квачі підмазувати колеса дьогтем. Хлопець сумнівається, чи одержать вони придане від Пузирів. На це Герасим каже: «Я не такий дурень, щоб мене обманули. Я обманю хоч кого, мене чорта лисого обманить хто».

ДІЯ ДРУГА

Ява II

Герасим (за коном). Вставайте ж, вставайте! Не мніться. Чепіга зайшла, пора скотину порать.

Копач. Еге! Герасим вже по хазяйству гасає – невсипущий.

Входить Герасим.

Герасим. О, і ви вже встали? Чого так рано? Полежали б ще.

Копач. Не спиться. Почув, що ви встали, та й я піднявся. А знаєте, що я придумав?

Герасим. А що?

Копач. Ви б зробили калакольчик у ту хату. Тут віршовка над ліжком. От прокинулись, пора вставать – зараз дзінь, дзінь, дзінь; сам ще лежиш, а там встають.

Герасим. Та це чортзна-що! Я буду лежать, то всі будуть лежать. (*Загляда у двері*). Чи не послули знову, щось тихо у тій хаті? От вам і дзвінок, і вигидає ж, скажи на милість. Ану, ану!

Копач. Оце саме добра пора копати: не душно, холодком можна Бог знає скільки викопать. Воно ще рано, тільки на світ благословиться.

Герасим. Та де воно вам рано? Вони надолужать: то вмиваннячком, то взуваннячком або як почнуть Богу молитися, то й сонце зійде. Хоч би ж молилось, а то стоїть, чухається та шепче собі губами, аби простоять більше без роботи. Вже ж я їм і отчєнаша даю! Як затоплю, то зараз і на землі. (*Одчиняє двері навстіж і стоїть на дверях*.) Кажете рано, вже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяйство проспий! Стара, а стара! Параско, пора до коров, чого ви там мнетесь? Ану, ану! Хлопці, гайда з хати! Тільки коти в таку пору сидять у хаті на печі, а робітники та собаки надворі повинні бути. Це хто вийшов? Клим! Ти що ото несеш під пахвою? А йди сюди, я полапаю. (*Входить Клим.*)

Ява III

(*Ті ж і Клим*)

Клим. Що? Хліба взяв окраєць, поки до обіда, то їсти захочеться.

Герасим. І тобі не гріх? Неділя свята, а ти ні світ ні зоря вже й жереш? Не пропадеш, як до обіда попостиш хоч раз у тиждень. Однеси хліб назад. Стара, Параско!

Ява IV

(*Ті ж і Параска*)

Параска (на дверях, з дійницею в руках). Чого ти гвалтуєш?

Герасим. Що це в тебе за порядки? Диви! Хто хоче, той і бере без спросу, мабуть, ти хліба не запираєш?

Параска. Оце вигидав! Де ж таки, щоб хліб був не запертий, нехай Бог милує, все заперто.

Герасим. Один візьме, другий візьме – так і хліба не настачиш! Де ти взяв хліба?

Клим. Та я ще вчора за вечерею заховав окраєць.

Герасим. Чуєш, Параско! Хліб крадуть у тебе з-під носа, гарна хазяйка! Чого ж Мотря глядить?

Параска. Ну, я що ж я зроблю, коли хватають, як на зарванській вулиці? Чи чуєш, Мотре, вже хліб крадуть, скоро самим нічого буде їсти... (*Пішла.*)

Герасим. Це так, це так! Однеси зараз назад – гріх у неділю снідять.

Клим. Якби я спав у неділю, то й не снідав би, а то з цієї пори до обіду на ногах не ївши охлянеш.

Герасим. Бійся Бога! Хіба ти з'їси до обіду півхліба?

Клим. Атож! Бога треба боятися, щоб не з'їсти до обіду півхліба.

Герасим. Одріж собі скибку, подавись ти нею, а то однеси назад.

Клим. Поживишся скибкою, як собака мухою. (*Пішов.*)

Герасим (до Копача). Така з'їжа, така з'їжа, що й сказати не можна! Повірите: з млина привезуть пуд тридцять борошна, не встигнеш оглянутися – вже з'їли. Настане день, то роботи не бачиш, а тільки чуєш, як губами плямкають.

Копач. Сарана.

Герасим. Гірш! Повірите, що у них тільки й думка – як би до сніданку, а після сніданку все погляда на сонце; коли б скоріше обідать. Чи воно таке ненажерливе, чи Господь його знає! По обіді: сюди тень, туди тень – давай полуднувать, та ще коли б хоч їли скоріше, а то жує та й жує, прямо душу з тебе вимотує: хліб з'їдає і час гаїть! Він собі чавкає, а сонце не стоїть, котиться наниз; йому ж того тільки й треба, аби мерщій до вечері.

Копач. Хе-хе-хе! Ви опит великий в цім ділі маєте.

Герасим. Та ні, ви те візьміть: ти мізкуєш, ти крутиш головою: де того взять, де того; як обернуться, щоб земельки прикупить, та за думками і не їсться тобі, і не спиться тобі... Мене вже ці думки зовсім ізсушили... До того додумаєшся, що іноді здається, наче хто вхопив тебе за ноги і крутить кругом себе! А вони до того байдужі, тільки й думають: їсти і спать – і жеруть, і жеруть, як з немочі, а сплять, як мертві.

Копач (зітхнувши). Щасливі люди... Я й сам від думок не сплю...

Ява V і VI

Калитка відправляє Романа з Копачем до Пузирів. Хлопець не хоче їхати з Бонавентурою, боячись, що з нього сміятимуться люди. На це Герасим каже: «З посміху люди бувають. От як викопає гроші, тоді нехай сміються...» Залишившись сам, Герасим уважно розглядає гроші, які дав йому Невідомий. Зайшовши до кімнати, Параска висловлює незгоду з його наміром одружити Романа з Пузирівною, бо дуже хоче мати за невістку покірну, роботящу й хазяйновиту Мотрю, яка вміє смачно пекти й варити. Герасим заперечує: «Не треба мені ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зваре, тим більше робітники з'їдять... Мені треба невістку з приданим, з грішми».

Ява VII

(Ті ж і Савка)

Савка. Здрастуйте, з неділею будьте здорові.

Герасим. Спасибі, будьте і ви здорові.

Савка. А ви з старою, як сизі голуби, і досі буркочете?

Герасим. Еге!.. Нема нікого, то ми собі удвох...

Савка. Нагадали молодощі і буркотали?

Герасим. Іди, Парасю, по своєму ділу, а у нас своє.

Параска. Бодай ти пропав! *(Вийшла.)*

Савка. Бач – «Парасю». Любо й слухать, то все достатки роблять. А ми з старою тільки лаємось і все через гроші: того нема, другого нема – і раз у раз гир-гир-гир, гар-гар-гар! Оце й зараз посварились: виряджав її до церкви, а вона й напосіла: у других каже, фургони, любо глянуть, а я на возі, який ти хазяїн, каже. Така мене злість взяла, що мало-мало не потяг віжками, а все гроші...

Герасим. Я, слава богу, і фургони маю, та моя стара не хоче їздить. Каже, потрудюсь пішечком для Божого храму, а скотинка нехай одпочине.

Савка. От через те вам і Бог дає! Охо-хо-хо! Приніс же я запродажню... А Роман куди збирається їхать?

Герасим (лічить гроші). Хочу свинку і кнурця купити у Пузиря, хвалять завод... *(Перелічивши, лічить другий раз.)* Що то гроші, куме! Свині завідські, коні завідські, вівці завідські... *(Дає гроші.)*

Савка. І де вони набрали таку силу грошви? Вже, куме, хоч ви мені не хочете кажити, а я знаю, що більше ніде було достати грошей, тільки од нечистого. Їх дід, кажуть, знався з нечистим, він як умирав, то доти не вмер, поки стелю не розібрали. *(Хова гроші.)*

Герасим. То було колись. А тепер, куме, такі люди понаставали, що чорт, не при хаті згадуючи, боїться і носа показати між них... Шкода: і душі не візьме, і грошей не дасть, бо чоловік його обмане... Тільки вдариться до доброго аблаката, то той таку машину підведе, що у чорта очі на роги повилазять. Ні, куме, тепер не ті часи... *(Таємниче).* Люди самі уміють робити гроші краще від чорта.

Савка. Тобто фальшиві?

Герасим (озирається, запира двері). Еге. Та ще й які гроші! Ввік вічний не розбереш: чи вони фальшиві, чи вони настоячі.

Савка. Не віряться мені, щоб такі гроші були. Я пам'ятаю, як один панок наробив фальшивих грошей, аж з Варшави привозив майстрів, а тільки випустив, зараз і піймався.

Герасим. Ну, а якби були такі гроші, що всяке прийме, то ви б згодились достати таких грошей?

Савка. Я? З охотою. Коли люди багатіють, то чом же нам не поспробувати щастя... Надокучили прокляті злидні!.. Тільки горе моє – грошей нема; а без грошей же не достанеш і фальшивих бумажок. Та й де вони є отакі, як це ви кажете?

Герасим. Є...є... куме... Та ви зараз від мене прийняли на десять рублів фальшивих бумажок.

Савка (витяга гроші з кишені). Що це ви, куме... Господь з вами! Мені так страшно стало, як тоді, коли ходив викликати безп'ятого... *(Розгляда).* Де ж вони тут? Це ви на глум мене піднімаєте?... Гроші всі натуральні, як є!

Герасим. Отже, побий мене Бог, між ними є фальшиві: і таких грошей можна купити, скільки хочеш... Пристанете в компанію? Купимо сто тисяч.

Савка. Стривайте, куме, помовчіть, нехай я опам'ятаюсь, бо з мене мало дух не випре... Сто тисяч! *(Тре голову, потім тяжко зітхає.)* Ні... куме, може, ви жартуєте зо мною?

Герасим. Не до жартів мені, куме, самому. Бодай я завтра сонця не побачив, коли жартую!

Савка. Покажіть же мені, котра настояща, а котрі фальшиві.

Герасим. Угадайте самі.

Савка (розглядає). Не вгадаю.

Герасим. Оце вони! Ну як таких грошей не купити? *(Виймає з пачки три бумажки по три і одну рубльовку.)*

Савка. Ніколи в світі б не подумав, що це фальшиві.

Герасим. Отже, неважаючи на те, що гроші зроблені дуже добре, все-таки перше, ніж купити таку суму, їдьте ви, куме, хоч зараз в казначейство і розміняйте ці гроші; як казначей прийме, то всяке прийме...

Савка. А як казначей не прийме та протокола зроблять, га?

Герасим. Е, куме, ви чорта не боялись, а протокола боїтесь.

Савка. Тото-бо й є, що чорт не такий страшний, як його малюють, а протокол...

Герасим. Дурниця! Скажете, що ви продали незнакомому чоловікові воли і між іншими грішми взяли й ці, а я посвідчу, що іменно так, то й край.

Савка. Добре, їду! Тільки договір краще грошей! Скільки ви мені даєте, як купите?

Герасим. Скільки? Від кожної тисячі, що купите, мені сто карбованців.

Герасим. Багато буде. Я ж таки буду гроші свої крівні терять, а ви тільки поміч мені дасте. Візьміть п'ятдесят від тисячі.

Савка. Ні, куме! Коли вже труситься, то хоч знать за віщо.

Герасим. А, нехай буде по-вашому. Отоді, куме, заживем, га?

Савка. Заживем! Об землю злидні, а розторгувавшись, ще прикупимо... А тим часом гаяться нічого: давайте мені цих безбілетних окрімно, а замість їх дайте настоящих десять.

Обмінюють гроші.

Може, й це такі? Хе-хе-хе!

Герасим. Ні, більше десятки нема.

Савка. Прощайте, зараз їду до Жолудя, а звідтіля у город. (*Пішов.*)

Герасим. Нехай вам Бог помагає і щастить на добрее діло... Якась полегкість на серці, і наче душа моя почуває удачу. Коли б Господь поміг, тоді земелька Смоквинова наша!

Яви VIII, IX, X

Мотря дізнається про те, що Роман їде на оглядини до Пузирів. Це її дуже схвилювало й образило.

Копач радить Калитці посадити в низині садок. Герасим заперечує: «Нам земля потрібна, нам нема часу по садку ходити на проходку». Побачивши, що Копач узяв у дорогу шматок сала й хліба, Герасим обурюється: «Отакого робітника візьми, за рік і вуха об'їсть».

Ява XI

Герасим і Параска.

Параска. Звели і нам коней запрягти.

Герасим. Навіщо?

Параска. У церкву поїду з Мотрею.

Герасим. Ще що вигадай? До церкви можна й пішки піти, тут недалеко – три верстви.

Параска. Туди три та назад три, то вже шість.

Герасим. Люди в Київ ходять за чотириста верстов, а ти не хочеш потрудиться для Божого дому й шість верстов – ай-ай-ай, а ще й богомольна! Важко вже тобі пішки піти до Божого дому шість верстов... Худобу ганять в празник гріх. Блажен чоловік, іже скоти милує.

Параска. Що ж, тобі більше коней жаль, ніж жінки?

Герасим. Скотина гроші коштує, вона цілий тиждень робить на нас, а в неділю, що мала б відпочити, гони в церкву. Це не по-Божому і не по-хазяйськи.

Параска. Та й я ж цілісінький тиждень на ногах і роблю, не покладаючи рук!

Герасим. То ти, а то коняка... То собі робиш, а коняка тобі. Та й знову – робота до роботи не приходитьсь. Хіба ти борону або плуга тягаєш? От якби ви вдвох з Мотрею крумера¹ попотягали, то інша річ... Не дам коней.

¹ Крумер – знаряддя для розпушування ґрунту.

Пожалій скотину раз, вона тобі послуже десять раз... Іди пішки, Господь прийме твої труди і дасть тобі здоров'я.

Параска. Та чи ти ж з розумом? Всяке знає, що ми хазяїни неабиякі, а я буду тьопатися стільки світу пішки до церкви.

Герасим. Отото-бо й є, що хазяїни, і кожний скаже, що це по-хазяйськи: скотинка одпочива, а хазяйка пішки. Іди, іди, Параско, пішки. Бог прийме твої труди... а коні одпочинуть – завтра робота...

Параска. Сором людям в очі дивиться! Та ми ж пішки поспіємо на шапкобрання. Так буде, як у ту неділю: люди з церкви, а ми в церкву.

Герасим. Не мніться, то поспієте і на херувими... а коней гріх ганять у неділю...

Параска. А бодай ти пропав з своїми кіньми разом!

Герасим. Параско! Не лайся, щоб я часом ради неділі не дав тобі по потилиці.

Параска. Бий, бодай тобі руки посохли! І змолоду з синяків не виходила, бий і на старість! Ух! Харциз¹ – коняку жаліє, а жінку бить збирається... Тьфу!

Герасим. От же вдарю!

Параска. Бий, бий, а не тікаю!

Герасим. Ах ти ж відьма чортова, то ти оце мене дратувать заходилась, та я... *(Кидається на Параску, хватяє за очіпок.)*

Входить Копач. Калитка цілує Параску.

ДІЯ ТРЕТЯ

Декорація та ж.

Ява I

Герасим одягнутий лежить на лаві, спить; а потім Роман.

Герасим (сонний, бормоче). Став рибний! Риба все линина... лини, карасі... *(Стогне.)*

Входить Роман.

Роман. Ого, батько сплять і досі. Що за знак? Чи не випили, буває, вчора? Тільки вони не охочі гулять, хіба хто могорича поставив, а на свої не будуть пити. Від своєї, кажуть, у грудях пухне. Навідаюсь потім, вчора приїхав пізно і не бачився ще з батьком. *(Виходить.)*

Герасим (сонний, бормоче, так буває в кошмарі). Ва-ва-ва! О-о-о-ші! Го-ом, го-ом! *(Балака ясніше.)* Кругом, кругом усе моє. *(Спить тихо, потім знову так саме.)* Е-е-а-ам, а-а-ам. *(Говорить хутко.)* Не дам, не дам, не дам! *(Стогне.)* У-у-у! *(Схоплюється.)* Господи, помилуй! *(Оглядається кругом.)* Спав... Тьфу! Снилось, що кум гроші однімав. *(Витира піт.)* Аж упрів, так боровся, не давав. А робітники, мабуть, сплять. *(Біжить до дверей, одчиняє і кричить.)* Хлопці, вставайте! Чепіга² зайшла!

Ява II

Входить Роман.

Роман. Де там Чепіга, вже сонце зійшло, давно всі на роботі.

¹ Харциз – розбійник, злодій.

² Чепіга – тут: народна назва сузір'я Оріон.

Герасим. Ото диви, як заснув! Побудив усіх, а сам тільки прикурнув – і до цієї пори проспав. А ти ж чого це дома?

Роман. Підстовба¹ зламалась, то я заніс до коваля, а поки зварить – зайшов додому.

Герасим. Чорт на вас наставить, катюги, залізо ламають! Чого ти так запізнився, мабуть, упівнічі приїхав від Пузирів?

Роман. Та задержали.

Герасим. Ну, ну, розкажуй: як приймали, чим частували? Чи уподобались дівчата? Га?

Роман. У них були гості: пани якісь, офіцери.

Герасим. Хе-хе-хе! І ти разом з панами, з офіцерами? Он куди Калитка заліз!.. Що то гроші!

Роман. Та мене, тату, у горниці і не кликали, я на кухні й обідав.

Герасим. Оце гарно... А сто чортів їх матері – хазяйського сина і в хату не закликали! Ну, а Бонавентура ж що?

Роман. Бодай той Бонавентура сказився! Тільки під'їхав під крильце, а він зараз зкочив з фургона й почав кумедію приставлять: вірші читає, потурецькому, чи що, балака. Люди аж за животи беруться та регочуть, а він рад, що на посміх здався, та ще гірше! Тут вийшов і Пузир. Теж регоче і закликає його у хату. Бонавентура, показуючи на мене, каже: «Кличте ж і його, це Калитчин син – хазяїн гарний...» А Пузир одказує: голяк масті, чирва світить! Нехай, каже, розпряга коні та йде у застольну, там і пообідає, у мене гості не такі, щоб рядом його посадить.

Герасим. Ах ти ж погань! Мужва репана! Давно лизала панам руки, за верству шапки скидала, а тепер розжилася, кумпанію з панами водить і зараз морду пиндючить перед своїм братом! Ах ти ж Пузир з горохом! Та я як позичав князеві гроші, то разом сидів... Чого ж ти там zostався? Було б круть – і додому.

Роман. Ждав Бонавентури, думав свиней купить... Свині завідські, остроухі, гарні свині, я бачив.

Герасим. Та нехай їм чорт з їх завідськими свинями, коли вони самі гірш свиней.

Роман. Бачив я й дочок Пузиревих – ходили з офіцерами на проходку. Одягнені по-паняччи й ходять з вихиласами – настоящі панночки.

Герасим. Чортзна-що, покручі! Роботи з неї ніякої, знаю я: все подай, все прийми, від дзеркала вірьовкою не відтягнеш, надвір – не то зимою, а й літом – виходе тільки на шпацір²! На біса нам білоручки, дармоїди... Стривай лишень, хтось либонь під'їхав. (*Біжить до вікна.*) Чи не кум Савка вернувся? І ноги затрусились. Іди по своєму ділу.

Роман вийшов.

Ой Пузирі! Глядіть, щоб ви не полопались, а, замість вас, Калитку розіпре грошвою... Отоді я вам покажу, як хазяйнувати! Я не буду панувати, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьогтем, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю! Ідеш день – чия земля? Калитчина!.. Ідеш два – чия земля? Калитчина! Ідеш три – чия земля? Калитчина!.. Дихання спирає... а скотини, а овець розведу – земля під товаром буде стогнати... Отоді і я скажу про Пузиря: голяк масті, чирва світить!

¹ Підстовба – залізний пристрій у плузі.

² На шпацір – на прогулянку.

Ява III

Фактор Гершко радить Калитці, як заволодіти землею поміщика Смоквинова. Для цього треба дати поміщикові п'ять тисяч карбованців, повернути які він не зможе, і земля перейде до Калитки. За свій «труд» Гершко править сто карбованців, але Калитка дає йому лише двадцять завдатку.

Ява IV

Герасим (сам). От збилися діла до купи... Упустить землю Смоквинова, та ще у такі лапи, як у Жолудя, гріх смертельний – все одно, що посиротить свою землю на віки вічні, бо від Жолудя вже не поживишся. А тут знову – як його упустить случай: дать п'ять, а взять сто тисяч! Серце перестає битися, як подумаю: за п'ять – сто тисяч! Господи! Коли б тільки кум благаполучно розміняв, а тоді я й Гершка обманю: на біса мені його факторство здалося? Сам куплю у Смоквинова землю. Аби тільки гроші. А кума нема. А господи, чого він бариться? Ну, що як кума арештували? От тобі й сто тисяч.

Входить Савка.

Кум! Слава Богу, дождався... думав – умру! Що?...

Ява V

Савка розповідає своєму кумові Калитці, як він перехвилювався, поки купував за «фальшиві» гроші гербову марку та розмінював їх у казначействі. На радощах вони випивають. А щоб замаскувати справжню причину гульні, Герасим вигадав іншу – влаштовує заручини Романа з Мотрею.

Ява VI

Ті ж, Мотря, Параска й Роман.

Герасим. Випий, стара.

Параска. Що це з ним? (П'є). Будьте здорові!

Герасим. Обідив Пузир Романа! Не закликав у хату, так я женю Романа на Мотрі. Мотре, підеш за Романа?

Мотря. Атож!

Герасим. Стара, що ти скажеш?

Параска. Я рада, що ти мене послухав! Такої невістки пошукать.

Герасим. А ти, Романе?

Роман. Спасибі вам, тату, що ви уважили мою просьбу...

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Декорація та ж.

Яви I-VI

Гершко просить Романа передати батькові, щоб той завтра був у Смоквинова з грішми, бо Жолудь може перекупити землю. Бонаventura пропонує Романові разом копати скарб у наміченому місці, на що парубок дає згоду. Параска стривожена поведінкою Герасима, який спочатку не хотів давати коней до церкви, а потім «і сам поїхав, і цілу обідню стояв

навколішках»; то не хотів Мотрю сватати за Романа, то раптом влаштував заручини; «ніколи не гуляв, а то так добре випили з кумом»; «звелів, щоб вечеря була готова, щоб ставні були зачинені, свічка поставлена на столі і щоб і ляльки тут не було».

Ява VII

Входить тихо Герасим, а за ним Савка несе на плечах здоровий шкіряний мішок (у таких мішках тоді перевозили гроші).

Герасим. Ідїть же ви, куме, розпряжіть коней і поставте їх біля фургона.

Савка. Ходім удвох.

Герасим. От тобі й маєш... А хто ж буде біля грошей?

Савка. Хіба ж їх хто візьме тут?

Герасим. Е, куме, на гріх майстра нема! Краще я тут посидю – береженого й Бог береже.

Савка. І одходить од грошей не хочеться, так би й держався за мішок. (Вийшов.)

Ява VIII

Герасим сам. Світить свічку, засвітив, поставив, глянув на мішок, поцілував його.

Герасим. Отепер Пузир нехай скаже: голяк масті, чирва світить! Ще поміряємось – хто голяк. Він думає, що дуже розумний. Ні, братику, потягайся ще зо мною. Хе-хе-хе! Я не то що, я й єврея сьогодні обманив: поки мішок розшили – дзвінок, він вийняв пачку, глянув я на неї – гроші... всередині колотиться, а сам думаю, як би його обманить; другий дзвінок – єврей зашамотався, бере мішок, не дає... Давай гроші, каже. Слово за слово, а тут – третій; я тоді йому тиць замість п'ятьох та тільки три тисячі! Ха-ха-ха! Отак ушквар! А він, не лічивши, прямо в вагон.

Входить Параска.

Ява IX

Від жінки Герасим дізнався, що до нього прибігав Гершко і казав, щоб він завтра в обідню пору був у Смоквинова з грішми, бо «Жолудь землю перекупує». Поглянувши на мішок, Герасим сміється. Параска хоче знати, що він привіз, але той розлютився і мало не побив її. Параска налякалася і вибігла.

Ява X

Герасим, а потім Савка.

Герасим. От цікаве бісове насіння, так і загляда, а євреєм перелякала на смерть... Жолудь землю перекупує!.. Ха-ха-ха! Завтра чуть світ однесу йому гроші, переплатю по десять рублів на десятині, а не попусту, щоб Жолудь купив.

Входить Савка.

Савка. Ну, куме, нігде нічирк. Давайте мені моє, та поки глуха північ, я собі піду.

Герасим. Куме, де ви дінете таку силу грошей? Нехай у мене будуть на схові.

Савка. Ні, так не буде! Я знайду, де своє сховати, а ви ховайте своє.

Герасим. Візьміть собі яку тисячу, бо зараз попадемося, а решту через год.

Савка. Куме!.. Давайте моє мені... З мене печінка мало не витрусилась, поки це діло скінчилось, та щоб я не мав у руках свого заробітку, а заглядав вам у вічі, як цуцик? Вам цього хочеться, я знаю вас добре, бачу, куди ви гнете, але гляньте сюди! (*Вийма ніж з-за халяви*). Бачите? Не розпалюйте ж мене, бо тут вам і амінь, коли почнете крутити.

Герасим (вийма з-за халяви ніж). А ви думаєте, що я без запасу? Ха-ха-ха! Тільки знаєте, це все чортзна-що! (*Хова ножа*). Це я для дороги мав... здійсмайте лиш свиту, закривайте вікно та будемо ділитися...

Закривають вікна свитами.

Я хотів як краще, бо у вас ніколи грошей не було, то зараз що-небудь і виявиться... а коли ви так боїтесь, то беріть собі, Бог з вами.

Савка. Не журіться, я зумію заховати, аби було що. (*Підходить до мішка*).

Герасим. То вам п'ять тисяч?

Савка. Десять... десять... кажу вам, десять... не розпалюйте мене!

Герасим. Та не кричіть-бо! Беріть, беріть десять... (*На бік*). Щоб тебе за печінку взяло. (*Вийма з мішка пачки по тисячі, навхрест оперезані бумагою, а кум розглядає*). Оце одна, а це друга, а це третя...

Савка. Стривайте..., куме, гляньте...

Герасим. А що?

Савка. Та це не гроші, це чистісінька бумага!

Герасим. Як?

Савка. Чиста бумага. От так машину підвела єврейська голова, тільки на трьох пачках спереду і ззаду наклеєні гроші, а то все чиста бумага.

Герасим (хвата пачки одну за другою, перегляда). Бумага!.. Обманив!.. Куме, він же гроші давав, я сам бачив! (*Хвата знов бумажки, розрива і кида*). Сама бумага... чистісінька бумага!.. (*Несамовито*). Ха-ха-ха! Сто тисяч! Ха-ха-ха!

Савка. От же збожеволіє! Куме, заспокойтесь, що з воза впало, те пропало.

Герасим озирається, хватає пояс на лаві і біжить з хати.

Савка. Куме, куме! Куди ви? Господь з вами! Схаменіться, що з воза впало, те пропало.

Входить Параска.

Ява XI

Савка і Параска.

Параска. Що тут таке? Боже мій милостивий, кажіть, куме, куди він побіг, чого він так галаснув?

Савка. Сором признатися. Гляньте: оце добро ми купили за п'ять тисяч.

Параска. Як?

Савка. Так. Обманив нас єврей, дав чистих бумажок замість грошей. А може, то й не єврей був, може, нечиста сила перекинулася в єврея і отуманила нас так, що ми не роздивились і прийняли бумагу чисту за гроші.

Параска. А Господи, Господи! Бач, яке нещастя скоїлось; чула моя душа, що з ним щось недобре діється. Та чого ж він побіг?

Савка. Я й сам до пам'яті ніяк не прийду, всередині все колотиться.

Голос Копача: «Поможіть, рятуйте!»

Чуєте! Хтось кричить!..

Параска. Ох, куме, голубчику, у мене й руки і ноги тремтять, ходім.

Ява XII

Ті ж, Копач і Герасим.

Копач (несе Герасима на плечах). Та допоможіть-бо!

Помагають і кладуть Герасима на ліжку.

Параска. Що з ним, що з ним, скажіть на милість Божу?

Копач. Це, я вам скажу, реприманд!¹ Качайте його, отак, отак! (Качає Герасима.) Ну, реприманд!

Параска. Та що воно? Що? Ради Бога, скажіть: що то за болість така?

Копач. Та яка там болість! Стривайте, я розкажу, а ви тим часом тріть груди, добре тріть. Так, так... ви мене слухайте... стоп! (Прислухається до серця.) Тріть, тріть, тріть... Опит – велике діло... Серце наче ворухнеться... А-а. Та й перелякав же ти мене, Никодимович, мало не вмер від страху, ну й йому б не жити на світі, якби не мій опит.

Савка. Кажіть, що трапилось?

Копач. Все по порядку – коло одного центра. Ножа!

Дають ножа.

Івановна, лийте йому води ложкою в рот.

Наливають води.

Ковтнув, ей-богу, ковтнув. Не журіться! Щастя маєте, що я ліг в клуні спать. Ліг, знаєте, я в клуні спать, і так мене один предмет заняв, що я й задрімав з думкою про нього; коли це сниться мені, що Роман позабирав копили кам'яні – пам'ятаєте? Я вам розказував? Що на Боковеньці? Позабирав ті копили та й повісив надо мною їх. Тільки що оце сниться, аж щось мене по носі чирк, чирк... я рукою лапнув вгору, піймав за ногу, нога гойднулась, задригала і вирвалася, та як захарчить. Я схопився, мов несамовитий, але зараз опам'ятався, запалив сірничок, дивлюся – і в очах потемніло! На перекладині висить Никодимович.

Параска. Боже мій, Боже мій, яке тяжке нещастя!

Копач. Опит – велике діло! Я зараз вийняв перочинний ніж і перерізав пояса... і Никодимович упав на землю. Гляньте – дише.

Герасим поворушився і спазматично² в себе потягнув повітря.

Підводьте, підводьте.

Підводять Герасима, він ще потягнув у себе повітря і ніби позіхає, дрижить і витирає піт.

Параска (плаче). Старий, старий!

Герасим. Де я? (Спазми.)

Копач. Пийте воду. (Подає.)

Герасим п'є.

Що з вами? Що це ви вигадали?

Савка. Та годі, куме! Буде здоров'я, будуть і гроші, а я навіки від них одрікаюся, ніколи в світі не буду хотіть більше, ніж Бог дає. Такої пригоди ніколи не ждав.

Копач. Які гроші?

Савка. Он гляньте, як нас обманили.

Копач. А-а! Зразу догадався! Опит – велике діло! На тім тижні в городі була така сама оказія. І багато видурили?

Савка. П'ять тисяч...

¹ Реприманд – догана; тут: несподіванка.

² Спазматично – судорожно.

Герасим (захлинається повітрям). Ой... Ой!

Копач. Бризкайте водою.

Бризкають. Герасим піднімається.

Та годі вам, Никодимовичу, убиваться. Заспокойтесь нащот грошей! От поїдемо на Боковеньку, там є гроші, там є сила грошей, вірте, що достанем. Мені само провіденіє указує цей путь... Примети які: скала, копил так і копил так, а посередині кам'яна фігура... Не я буду...

Герасим. Обікрали... ограбили... Пропала земля Смоквинова! Нащо ви мене зняли з вірьовки? Краще смерть, ніж така потеря. (Ридає.)

Завіса

Думаємо і відповідаємо

- Яке враження справила на вас комедія? Що найбільше вразило? Запам'яталось?
- Яка епоха відображена в комедії? Які риси цієї епохи знайшли відображення в характері головного персонажа?
- Що становить основний зміст життя Герасима Калитки? Підтвердіть свої висновки текстом.
- Як ставиться Герасим Калитка до членів родини?
- Розкажіть про взаємини Калитки з друзями, знайомими.
- Як поставився Герасим до прохання кума Савки позичити грошей?
- Як Невідомий увійшов в довіру до Калитки?
- Що нового для характеристики Калитки дають X, XI, XII яви I дії?
- Виберіть з II і III яв другої дії висловлювання Калитки, що характеризують його як людину користолюбної вдачі.
- Чому скупий і хижий Калитка приймає і частує ледаря, шукача легкої наживи Бонавентуру? Що він сам про це каже?
- Прочитайте уривок з VII яви II дії (від слів: «Герасим. Не до жартів мені, куме, самому...» – до кінця). Виберіть прислів'я та приказки й поясніть, як вони характеризують цих персонажів.
- У чому виявилася шахрайська натура Калитки під час купівлі фальшивих грошей? Відповідаючи, посилайтесь на текст.
- Чому Герасим гаряче молився в церкві? Про що він міг просити Бога?
- Як поводить себе Герасим, коли Параска хоче вивідати, що він привіз із міста? Чим пояснити таку його поведінку?
- Розкажіть, як Герасим і Савка ділили гроші. Поясніть, що привело кумів до такого морального падіння.
- Що спільне й що відмінне в характерах Савки і Герасима? Свої твердження обґрунтуйте посиланням на текст.
- Розкажіть, якими ви уявляєте зовнішність і вдачу Романа. Як ви думаєте, чи стане Роман таким же глитаєм, як його батько? Обґрунтуйте своє твердження.
- Розкажіть про Параску й Мотрю. Позитивні вони персонажі чи негативні? Доведіть свою думку.
- Як впливає на душу людини нечесне багатство? У чому це виявляється?

- Як характеризує героїв їхня мова?
- Які влучні, дотепні образні вислови з цього твору вам запам'яталися? Поясніть їх зміст.
- Чому, на вашу думку, Карпенко-Карий змінив назву п'єси «Гроші» на «Сто тисяч»?
- Напишіть письмову роботу за однією з тем: «Хижацька натура Герасима Калитки»; «Згубність влади грошей над людиною».

Герасим Калитка – центральний персонаж комедії. Це сільський багатій широкої руки. Основа його багатства – земля. Маючи «шматочок кругленький» в двісті десятин, Калитка цим не задовольняється, він прагне більшого. У нього велика, навіть ніжна любов до землі, але це любов власника, черствого, запопадливого: «Ох, земелько, свята земелько, божа ти донечко!» – в пориві проголошує Калитка. Автор розкриває тут же причину цієї розчуленості хижака:

«Як радісно тебе загрибати в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку... Глянеш оком навколо – усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар, а там зазеленіла вже пшениця, колосується жито, і все то гроші, гроші, гроші...»

Власницькі прагнення Калитки сягають далеко: «Всю землю навкруги скуплю. Їдеш день – чия земля? Калитчина; їдеш два – чия земля? Калитчина; їдеш три – чия земля? Калитчина... Дихання спирає...»

Жадоба збагачення стала єдиною пристрастю глитая. Вона заповонила всі його помисли: глитай навіть увісні марить: «Кругом, кругом усе моє».

Калитка ніколи сам не доспить і не прогуляє, але й своїм рідним та наймитам не дасть змарнувати час, бо праця – то гроші, багатство. Йому все здається, що наймити мало роблять, і багато їдять:

«Настане день, то роботи не бачиш, а тільки чуєш, як губами плямкають». Побачивши, що наймит взяв окрасець хліба, йдучи в неділю на роботу, Калитка дорікає йому: «І тобі не гріх? Неділя свята, а ти ні світ, ні зоря вже жереш? Не пропадеш, як до обіду попостиш хоч раз у тиждень! Однеси хліб назад».

Родинні почуття у Герасима Калитки притуплені власницькими інтересами. В одруженні сина він шукає лише наживи: «Мені треба невістку з приданим, з грішми. А віддавши дочку заміж, Герасим відмовився сплатити зятеві обіцяний посаг – п'ять тисяч карбованців. І хоч під час бійки йому нам'яли боки і вибили два зуби, Герасим все ж вважає, що він виграв, бо "п'ять тисяч" залилось у калитці – не дав-таки зятеві».

Усі свої розрахунки на збагачення Калитка будує на реальній основі. Примарливе бажання Бонавентури – Копача знайти скарб його не захоплює. Калитка заздрить Жолудеві, Пузиреві і докладає всіх зусиль, щоб взяти верх над ними. Він вирішує, що Жолудь «не інакше як нечистим путем» досягнув свого багатства. Правда, і сам Калитка такий, що «обмане хоч кого», а заради грошей ладен чортові душу запродати. Тому й захопила його перспектива вигідно придбати фальшивих сто тисяч. При цьому він навіть досвідченого шахрая спробував обдурити: заплатив йому замість п'яти тільки три тисячі карбованців. Та, засліплений жадобою багатства, Калитка сам пошився в дурні: замість фальшивих грошей шахрай підсунув йому мішок з чистим папером. Це доводить Калитку до відчаю, він кидається вішатись; а коли його врятовують, він заявляє: «Нащо ви мене зняли з вірьовки? Краще смерть, ніж така потеря!»

Так Карпенко-Карий розкрив характер хижака-стяжателя.

Драматичний твір

Визначальною своєрідністю драматичного твору є те, що майже весь текст становить мова персонажів. У діалогах дійові особи обмінюються думками, виражають своє ставлення до предмета розмови, свої настрої та почуття. Свій монолог персонаж може звертати до глядача, до себе самого. В одних монологіях персонажі висловлюють свої потаємні мрії, прагнення (Невідомий про «нову комерцію», Копач – про скарби, Калитка – про землю і гроші та ін.) або розповідають про те, що відбулося раніше, до початку дії в п'єсі чи по ходу дії, але за межами сцени (Роман – про відвідання Пузиря, Калитка – про купівлю мішка з грішми).

Ті слова в окремому висловлюванні одного персонажа, на які відповідає інший персонаж, називаються **реплікою** (від лат. *replico* – заперечую, відповідаю, розкриваю).

Діалогічна форма п'єс зумовлена тим, що вони призначаються для вистави на сцені.

Проте дійові особи п'єси не тільки говорять, а й щось роблять, певним чином поводяться. Єдність висловлювань та дії персонажів у драматичному творі нерозривні.

Мова автора в п'єсі посідає невелике місце. Це список дійових осіб, описи вигляду сцени, імена персонажів перед їх висловлюванням. У списку дійових осіб вказується, хто є кожний з персонажів, часом описується їх зовнішній вигляд, розкриваються деякі риси характеру.

До мови автора належать також зауваження в дужках (рідше – між рядками) про те, з якою інтонацією, з якими почуттями, жестами, мімікою говорити персонаж, що при цьому робить, як поводить ся.

Мова автора в п'єсі називається **ремарками** (від фр. *remarque* – помітка, примітка). Наявність ремарок також зумовлена вимогами й особливостями сценічного мистецтва. Вони допомагають створити сценічний образ, який втілював би задум автора; костюмеру, гримеру – надати актору зовнішнього вигляду, відповідного ролі; декораторам – відтворити авторські описи сцени в інтер'єрах та пейзажах. Читачеві ремарки допомагають краще уявити зображене в п'єсі.

Зверніть увагу на те, що в ремарках дієслова мають форму теперішнього часу. Ця дрібна, на перший погляд, деталь дуже присутня: вона створює таке враження, немов би дія в п'єсі відбувається тепер, на наших очах.

Вимогам сцени підпорядкована й будова драматичного твору. Текст п'єси ділиться на дії тому, що події, зображені в кожній з них, відбуваються в різних місцях і сцена повинна мати відповідний вигляд. Між діями під час вистави робляться перерви (антракти). Вони потрібні акторам і глядачам для відпочинку, а декораторам – для переобладнання сцени.

Дії поділяються на яви, що зв'язано з появою на сцені або виходом артистів за куліси.

Образи-характери в п'єсі створюються тими ж прийомами, що й у епосі, проте роль кожного прийому не однакова. Найбільшого значення набуває мовлення персонажа, його вчинки, поведінка, зовнішність. Авторська характеристика (в ремарках) відіграє значно меншу роль, аніж у епосі.

Обсяг драматичних творів такий, щоб вистава тривала не більше чотирьох годин.

Драма (гр. *drama* – дія) – літературний рід, у творах якого, призначених для вистави на сцені, явища життя й характери розкриваються в розмовах та дії персонажів.

Основні особливості драматичних творів: єдність дії та слова; зображення персонажів через їхні вчинки, поведінку, висловлювання; відтворення подій як живого процесу; наявність ремарок; призначення для вистави на сцені; поділ тексту на дії, картини, яви; діалогічна форма.

Ви знаєте, що є різні драматичні жанри, основні з яких – **драма** (як вид), **комедія**, **трагедія**.

Твір І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» – **комедія**. Драматичний твір, в якому висміюються і засуджуються недоліки та пороки суспільного життя й характеру людей, називається **комедією**. Термін «комедія» походить від двох грецьких слів: *komikos* – весела процесія, *ode* – пісня.

Комедії можуть бути гумористичні («Фараони» О. Коломійця) і сатиричні («Сто тисяч» І. Карпенка-Карого). В гумористичних комедіях викриваються хиби в характерах окремих людей, внаслідок чого герої потрапляють у різні смішні ситуації. У сатиричних комедіях викриваються і засуджуються корінні пороки суспільного життя. Критика сучасної письменникові дійсності незрівнянно глибша, ніж при гумористичному зображенні, гостріша, спрямована не на викорінення пороків (викорінити їх і не можна!), а на знищення самого ладу, який породжує такі потворні явища.

Твір «Сто тисяч» – сатирична комедія.

ІВАН ЯКОВИЧ ФРАНКО (1856–1916)

Народна шана – не вельможна милість:
Життя стає до вічності містком.
Поете, спить.
Ви дуже натомились.
Це так непросто –
Ви ж були Франком!

Іван Якович Франко, полум'яний борець за щастя людства, стоїть у першій шерензі тих, що становлять цвіт нашої культури, нашу національну гордість.

Ось як подає художній портрет І. Франка М. Коцюбинський у рефераті, прочитаному у чернігівській «Просвіті»: «Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, енергійно зачерчена борода. Рудувате волосся непокірно пнеться, вуса стирчать. Скромно одягнений, тихий і непомітний, поки мовчить. А заговорить – і вас здивує, як ця невисока фігура росте й росте перед вами, мов у казці. Вам стане тепліше і ясно від світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об камінь і сипле іскри. Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з житейського бою».

Народився І. Франко в родині сільського коваля 27 серпня 1856 р. в селі Нагуєвичі Львівської області. Батько славився на всю околицю не тільки як добрий коваль, а й своєю людяністю, гостинністю і веселою вдачею. Кузня була місцем зборів, нарад та розмов односельчан, і п'ятирічного Івася тягло до неї. Малого Івася вабила природа своєю красою і таємничістю. На шостому році життя батько віддав Івася до школи в сусіднє село Ясеницю-Сільну, звідки була родом його мати. За два роки навчання в початковій школі Франко навчився читати й писати по-українськи, по-польськи, по-німецьки.

У 1864 році батьки віддали Івана до Головної міської школи Дрогобича. Спочатку до селянського сина учні й учителі ставилися з погордою, але згодом мусили визнати його найкращим учнем.

З «ослячої» задньої парти Франко пересів на першу. На екзамені за перший рік навчання був присутній і батько, який був задоволений, коли синові знання оцінили найвище. А через два місяці батька не стало. Господарство почало занепадати, і мати вийшла заміж вдруге.

В 1867 році Франко поступив у Дрогобицьку гімназію. Учився охоче. Та 1 червня 1872 року померла і мати. Вітчим піклувався про сиріт, як про рідних.

Першим віршем Івана був «Великдень», який, на жаль, не зберігся.

На своє утримання Франко заробляє приватними лекціями і, закінчивши 7 клас гімназії, вирушив подорожувати рідним краєм.

Після закінчення гімназії в 1875 році Франко вступає до Львівського університету. Поряд з навчанням широко розгортає літературну і громадську діяльність. Твори Івана Франка користувались популярністю серед трудящих і передової інтелігенції, проймаючи симпатіями до народу й бажанням боротися за його кращу долю.

Ув'язнення, обшуки тільки загартовували Франка. В 1876 році виходить перша збірка Івана Франка «Баляди і розкази». 1881–1884 роки були особливо тяжкими для Франка. Через матеріальні нестатки довелося повернутися в Нагуєвичі, зайнятися хліборобською працею.

В 1887 році вийшла збірка поезій «З вершин і низин», яка принесла авторові велику славу.

Арешти, матеріальні нестатки не дали Франкові змоги закінчити Львівський університет. На початку 90-х років він вирішує закінчити університет, щоб мати право захищати докторську дисертацію. Але захистив дисертацію І. Франко в 1893 р. при Віденському університеті, одержавши вчений ступінь доктора філософії. В 1898 році Франко зробив спробу стати викладачем Львівського університету, але видатний учений не був допущений до викладання в університеті.

В 1908 році Франко тяжко захворів, почався параліч рук. Франко мав багато цікавих наукових і літературних задумів, але хвороба стала на перешкоді до їх здійснення.

9 березня 1916 року Франко підписав заповіт. Рукописи і бібліотеку заповів народові, будинок – дітям. 28 травня 1916 року перестало битися мужнє серце Івана Яковича Франка, непримиренного борця проти насильства. Поховано його на Личаківському кладовищі у Львові.

Гріє сонечко!

Гріє сонечко!
Усміхається
Небо яснее,
Дзвонить пісеньку
Жайвороночок,
Затонувши десь
В бездні-глибині
Кришталевого
Океану...
Встань,
Встань, орачу! Вже
Прогули вітри,
Проскрипів мороз,
Вже пройшла зима!
Любо дихає
Воздух леготом¹;
Мов у дівчини,
Що з сну будиться,
В груди радісно
Б'єсь здорова
Молодая кров,
Так і груди землі
Диха-двигаєсь
Силом дивною,
Оживущою.
Встань, орачу, встань!
Сій в щасливий час
Золоте зерно!

З трепетом любви
Мати щирая
Обійме його,
Кров'ю теплою
Накормить його,
Обережливо
Виростить його.
Гей брати! В кого
Серце чистее,
Руки сильніі,
Думка чесная, –
Прокидайтеся!
Встаньте, слухайте
Всемогущого
Поклику весни!
Сійте в головах
Думи вольніі,
В серцях жадобу
Братолюбія.
В грудях сміливість
До великого
Бою за добро,
Щастя й волю всіх!
Сійте! На пухку,
На живу ріллю
Впадуть сімена
Думки вашої!

1880

Думаємо і відповідаємо

- Проаналізуйте цей вірш самостійно. Зверніть увагу на дату його написання. Поясніть, до кого звертається поет і з яким закликом. Розкрийте алегоричний зміст художніх деталей.
- Схарактеризуйте віршову форму. Пригадайте, як потрібно читати рядки, в яких є віршові переноси. Прочитайте вірш Франка виразно, дотримуючись цього правила.

Моя любов

Вона так гарна, сяє так
Святою, чистою красою,
І на лиці яріє знак
Любові, щирості, спокою.

Вона так гарна, а проте
Так нещаслива, стільки лиха

Знесла, що квилить лихо те
В її кождиській пісні стиха.

Її пізнавши, чи ж я міг
Не полюбить її сердечно,
Не відректися власних втіх,
Щоб їй віддатись доконечно?

¹ Легіт – весняний, легкий вітерець.

А полюбивши, чи ж би міг
Я Божую її подобу.
Згубити з серця, мимо всіх¹
Терпінь і горя аж до гробу?

І чи ж перечить ця любов
Тій другій а² святій любові

До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнітуть окови?

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце Боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Вкраїно!

1880

Думаємо і відповідаємо

- Яким уособленим образом починається вірш?
- У першій та четвертій строфах визначте, за допомогою яких образотворчих засобів і добору слів відповідної змістової тональності відображає поет красу рідного краю, його миролюбство, доброзичливість у ставленні до інших народів.
- Що сказано про долю України? Прочитайте цю строфу так, щоб передати глибокий біль і жаль, виражений у ній.
- В яких рядках поет висловлює синівську любов до матері-Вітчизни? Виділіть слова й словосполучення, які яскраво відтворюють його почуття.
- Мовчки перечитайте дві останні строфи. Поясніть, які суспільні переконання автора викладено в них. За допомогою яких виражальних засобів?
- Зверніть увагу на особливості композиції цього вірша. Запам'ятайте, що заключна частина літературного твору або останній вислів, який змушує читача переосмислити все сказане раніше, називається кінцівкою.
- Музикою якого характеру можна відтворити настрій вірша «Моя любов»?

Каменярі

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна, та пуста, і дика площа,
І я, прикований ланцём³ залізним, стою
Під височенною гранітною скалою,
А далі тисячі таких самих, як я.

У кожного чоло життя і жаль порили,
І в оці кожного горить любові жар,
І руки в кожного ланці, мов гад, обвили,
І плечі кожного додолу ся схилили,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.

У кожного в руках тяжкий залізний молот,
І голос сильний нам згори, як грім, гримить:
«Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносіть і труд, і спаргу, й голод,
Бо вам призначено скалу сесю розбити».

¹ Мимо всіх – тут: незважаючи на все (інше).

² А – тут: в значенні «і»; це діалектизм, який зберігся в галицькій говірці ще з давньоруської мови.

³ Ланц – ланцюг.

І всі ми, як один, підняли вгору руки,
І тисяч молотів о камінь загуло,
І в тисячні боки розприскалися штуки¹
Та відривки скали; ми з силою розпуки
Раз по раз гримали о кам'яне чоло.

Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий.
Так наші молоти гриміли раз у раз;
І п'ядь² за п'ядею ми місця здобували;
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.

І кожний з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють.

Та слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не багатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали;
На шляху поступу³ ми лиш каменярі.

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець⁴ і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

І знали ми, що там далеко десть у світі,
Який ми кинули для праці, поту й пут,
За нами сльози ллють мамі, жінки і діти,
Що други й недруги, гнівнії та сердиті,
І нас, і намір наш, і діло те кленуть.

Ми знали се, і в нас не раз душа боліла,
І серце рвалося, і груди жаль стискав;
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла,
Ані прокляття нас не відтягли від діла,
І молота ніхто із рук не випускав.

Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.

1878

¹ Штука – уламок скелі, шматок.

² П'ядь – старовинна народна міра довжини (приблизно 17-18 см).

³ Поступ – рух вперед, суспільний розвиток, прогрес.

⁴ Гостинець – брук, вимощений каменем шлях.

Думаємо і відповідаємо

- Що вас найбільше вразило в цьому вірші?
- Перечитайте першу строфу і розкажіть, як ви уявляєте місцевість, де відбувається дія. Розкрийте алегоричний зміст цього образу-пейзажу.
- Виділіть і прочитайте ті строфи та окремі рядки, в яких відтворено зовнішній вигляд каменярів. Поясніть, які засоби художньої мови використав тут Франко.
- Що наказує каменярам «голос згори»? Що це за «голос»? Які зображувально-виражальні засоби використав тут поет?
- У п'ятій строфі зіставте звучання двох перших рядків і трьох останніх. У чому відмінність? Чим вона зумовлена?
- Опишіть усно працю каменярів.
- Перечитайте шосту й сьому строфи. Поясніть, що спонукало каменярів узятися за цю важку працю.
- Що єднає каменярів? Як про це сказано у вірші?
- Як ставляться до них інші люди? У чому виявилася непохитність і мужність каменярів?
- У що вірять вони? Знайдіть відповідні рядки.
- Розкрийте алегоричний зміст цих образів-персонажів, а також їхньої праці, скелі, дороги.
- На могилі Франка у Львові стоїть пам'ятник – постать каменяра з молотом у руках. Чому скульптор звернувся саме до цього образу? Чому І. Франка звать Каменярем?
- Дослідіть будову строфи твору «Каменярі». Запам'ятайте, що цей різновид строфи в українську поезію ввів Франко.
- Поезія «Каменярі» перекладена більш як на сорок мов. Чим ви поясните таку популярність цього твору?
- Підготуйтеся до написання твору на тему: «Каменярі – борці за свободу».

Поруч з картинами життя селянства Франко один з перших змалював побут, страждання, боротьбу і сподівання пролетаріату... З цього погляду цікаві вірші «Рубач» і особливо широко відомі «Каменярі». У другій з названих речей Франко змальовує символічний, або, якщо хочете, алегоричний образ невтомних працівників-каменярів, серед яких і сам автор. Справа відбувається, як пояснює нам поет, у «дивному сні». Усі каменярі, скуті залізними ланцюгами, стоять перед високою гранітною скелею, і якийсь громовий голос закликає їх.

Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносить і труд, і спрагу, й голод,
Бо вам призначено скалу сесю розбити.

Сам Франко признавався, що образи цього «сну» навіяні йому реальною картиною – працею робітників, що ламали скелю, прокладаючи у горах дорогу. Вірно відзначають дослідники, що дуже характерне для нашого великого поета оце звернення до постатей робітників як могутнього й монолітного колективу. Але вірне й те, що автор мав на оці всіх працівників

во ім'я прекрасного майбутнього, во ім'я соціальної справедливості, во ім'я «мет, що мчать по небосклоні».

Праця каменярів нестерпно важка, але вірш кінчається таким високим акордом:

...Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.

М. Рильський. І. Франко – майстер художнього слова. 1956 р.

ІЗ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Пауза

Одним з основних ритмотворчих елементів є **пауза** (від гр. *пауо* – стримую, спиняю) – зупинка голосу під час читання.

Насамперед це **змістові** паузи, які ми робимо на розділових знаках. Вони допомагають правильніше, виразніше, чіткіше відтворити зміст тексту. Ритмотворче значення їх невелике, бо вони розміщені в тексті довільно.

Розмірність мови посилюють **ритмічні** паузи – зупинки голосу після кожного рядка, строфи та посередині довгих рядків; розміщені вони упорядковано.

Пауза наприкінці рядка називається **міжрядковою**. Якщо тут немає ніякого розділового знака, пауза буде короткою, часом ледь помітною, якщо він є – довгою.

Зупинки голосу робимо і після кожної строфи – це **строфічні** паузи.

Буває пауза і посередині рядка, бо вимовити довгий рядок без передишки не можна. Така пауза називається **цезурою** (від лат. *caedo* – рубаю). Вона ділить рядок на дві частини. Так у поезії І. Франка «Каменярі», написаній шестистопним ямбом, цезура розсікає кожний рядок на два піввірша по три стопи. Це **постійна** цезура.

У вірші П. Грабовського «Швачка» цезура наявна лише в довгих рядках чотиристопного дактиля. Це **періодична** цезура.

Як правило, цезура з'являється в хорейних та ямбічних рядках на шість чи більше стоп і в чотиристопних або довших рядках дактиля, амфібрахія, анапеста. Цезура може бути між стопами («Каменярі») чи розсікати якусь з них («Швачка»):

Рученьки терпнуть, // злипаються віченьки.

З усіх названих ритмічних пауз найважливіша міжрядкова – без неї вірша не може бути. В астрофічних віршах немає строфічної паузи, в коротких рядках – цезури, міжрядкова ж завжди наявна. Якщо навіть прозовий текст записати короткими рядками, він зазвучить ритмічніше, бо в них збільшиться кількість тих наголосів, які розміщені більш упорядковано.

- Дотримуйтесь правильних пауз, читаючи твір І. Франка.

Добрий заробок

Я чоловік бідний. Ґрунту нема й крихітки, всего-на-всього одна хатина, та й то стара. А тут жінка, діточок двое, коби здорові; треба чимось жити, треба якось на світі держатися. Два хлопчики в мене – один чотирнадцяти, а другий дванадцяти літ – пастушать у добрих людей, та й за то мають їду й

одежину яку-таку. А жінка пряде, також дещо заробить. Ну, а в мене, старого, який заробіток? От піду десь-колись до близького зрубу¹, наріжу березини та пипнаю² мітовки³ через тиждень, а в понеділок беремо з жінкою по зв'язкові на плечі та й на торг до Дрогобича. Невеликий то з того й заробок, по три, чотири крейцари⁴ за мітлу, а панові заплати за пруття, ну, то мало й лишиться. Але що діяти, треба заробляти, треба як мож своїм світом токанити⁵.

Та й що за життя наше! Бульба⁶ та борщ, часом деякі крупи та й хлібець, який лучиться: житній, то житній, а ячмінний або вівсяний, то й за то Богу дякувати. Ще як літо, то півбіди біда. Чоловік дещо заробить у багатшого: тут роїв у пасіці припилнуєш, там у саду ночуєш, коло сіна та снопів поробиш, а ні, то з саком підеш у потік, рибу деяку спіймаєш або досвіта губ⁷ деяких із лісу наднесеш, – ну, а взимі всього того не стає. Що від людей за роботу дістанемо, тим і заносимося⁸, а не раз, то й голодом дебелиємо⁹. От як-то бідні халупники¹⁰.

Ну, видите, а ще знайшовся добрий чоловік, що позавидів і нашим достаткам! Дістоді-то¹¹ і забагато, діду, у тебе добра, розтовстієш занадто, розгуляєшся! Так от тобі на! Та й всипав такого, що Господи твоя воля!

Слухайте, як то було.

Іду я собі раз містом, мітли, зв'язані докупи, несу на дрючку на плечах, іду та й роззираюся довкола, чи не киває хто на мене або чи не кличе де єврейка: «Чоловіче, чоловіче, а чому мітли?» А тут народу довкола, звичайне, торгова днина. Зиркаю я довкола, виджу, іде позад мене якийсь панок, горбатий, головатий, як сова, а очі у нього сірі та недобрі, як у жаби. Іде та все на мене поглипує¹². Я став, гадаю, може, чого хоче, а він нічого, став і собі та дивиться в другий бік, нібито йому про мене й зовсім байдуже. Іду я далі, він знов за мною. Мені якось зробилося недобре. – Пек тобі, бідо! – гадаю собі, – що то таке? – Аж тут єврейка збоку кричить:

– Чоловіче, чоловіче, чому мітли?

– По п'ять, – кажу.

– Ні, як по п'ять? Натє вам по три.

– Давай чотири.

– Ні, три.

– Ні, чотири.

Сторгували ми за півчверта крейцара. Я свою в'язанку з плечей, розв'язую собі спокійно, даю єврейці мітлу, – аж тут і горбатий панок за мною.

– Чому мітовки продаєте? – питає мене.

– По п'ять крейцарів, паночку, – кажу. – Купіть, мітли добрі.

¹ Зруб – місце в лісі, де зрубані дерева.

² Пипнати – виконувати яку-небудь дрібну роботу.

³ Мітовка – мітла.

⁴ Крейцар – дрібна монета, приблизно одна копійка.

⁵ Токанити – жити у злиднях.

⁶ Бульба – картопля.

⁷ Губи – гриби.

⁸ Заноситися – харчуватися.

⁹ Дебели́ти – холонути, дубіти, мерзнути.

¹⁰ Халупник – людина, що має тільки одну хату.

¹¹ Дістоді-то – мовляв, немов би.

¹² Поглипувати – поглядати.

Він узяв одну, потребував¹...

– Так, так, – каже, – нема що й казати, добрі! А ви відки?

– З Манастирця.

– Так, так, з Манастирця. А ви часто мітовки продаєте?

– Ні, не часто. От так раз на тиждень, у понеділок.

– Ага, ага, щопонеділка! А багато так у один понеділок продаєте?

– А як ся трафить, паночку, часом я й жінка попродамо всі, що винесемо, а часом і не попродамо.

– Гм, то ви й з жінкою! Обоє, значить, по такому зв'язкові виносите?

– Та так, прошу пана. Часом по такому, часом і про більшому.

– Ага, ага! А багато так за тиждень мітовок можете зробити?

– Та то, прошу пана, як до потреби. Літом продаєся їх менше, то менше й роблю. А восени та взимі, то більше того товару йде.

– Так, так, розумієся! Бо то, видите, я ліверант² до цісарських магазинів, то мені би треба таких мітовок багато, так зо сто. Могли би ви на другий тиждень зробити мені сто мітел?

Я поміркував трохи та й кажу:

– Чому ні, зроблю. А де пану донести?

– От тут, – каже пан та й показав на один дім. – Але пам'ятайте, принесіть. Я вам зараз і заплачу. А почому, кажете, одна?

– Та вже як пан стільки беруть на гурт, то я спущу танше³, по чотири.

– Ні, ні, ні, не треба, не спускайте! Я заплачу й по п'ять!

– Бог най панові дасть здоров'ячко!

– Ну, ну, бувайте здорові! А пам'ятайте, віднині за тиждень приходіть!

Та й з тим словом панок поштилгукав⁴ собі кудись, а я лишився. – Ото, – гадаю собі, – якийсь лепський⁵ пан, навіть не каже спускати з ціни, а на таку суму мігтів замовляє! Таже то ціла п'ятка⁶ буде, Господи! А я, прости Господи гріха, вже й зачав був зле помишління на нього мати, як він отак за мною стужкував. Ну, дай йому, Господи, вік довгий! Прецінь⁷ хоть раз мені добрий заробок трафився!

Швидко я кинувся за своєю старою. Попродали ми свій товар чи й не попродали, купили солі, сірників, чого там іще нам було треба, та й додому. Кажу я старій, що от так і так, заробок добрий лучився, буде за що й податок заплатити, ще й для неї на зиму підшиття⁸ буде. Вона й собі ж зраділа.

– Треба буде, – каже, – взятися обоім, а то ти сам за тиждень не зробиш усієї роботи. То я вже своє все відложу.

Добре. Отак гуторячи⁹, поспішали ми трохи що не підбігцем додому, щоби, бачите, часу не тратити.

Зараз того ж дня прихопилися обоє, як до гарячого борщу. Пруття наносили цілу стирту, – фабрика в хаті! Я гиллі обламую, вона листя

¹ Потрібувати – спробувати.

² Ліверант – постачальник.

³ Танше – дешевше.

⁴ Штилгувати – кульгати; йти, налягаючи на ногу.

⁵ Лепський – добрий, гарний.

⁶ П'ятка – п'ять ринських; ринський – давня австрійська срібна монета.

⁷ Прецінь – отже, однак, все ж.

⁸ Підшиття – пришиви, передки до чобіт.

⁹ Гуторити – розмовляти, говорити.

обчімхує¹, аж їй шкіра з долонів позлазила, а я відтак грубші кінці ножиком чехолю², складаю, в'яжу, держакі стружу – кипить робота. Прийшлося до неділі, ціла сотка мітел готова і в зв'язки по п'ять – двадцять пов'язана. Так уже й приладжено, що кожде з нас бере по два такі зв'язки на перебесаги³; через плече ужовка⁴, один зв'язок на груди, а другий на плечі звисає. В понеділок беремо ми добрі дрючки в руки, зв'язки на себе – чеши до міста! Спека така, що крий Мати Божа! З нас цюрком⁵ поти ллються, в горлі пересохло, ну, але що робити! Коли заробок, то заробок.

Приходимо до міста, всі євреї на нас очі повивалювали. Що то, не бачили ще, щоби хто коли такі великі зв'язки ніс.

– Слухайте, чоловіче, – посмішковуються з нас, – а ви де коні продали, що самі фіру⁶ пруття двигаете?

– Чоловіче, чоловіче, – кричать другі, – а в кого то ви березовий лісок купили? Чи ви на продаж лісок березини з бабою до міста принесли? Що хочете за лісок березини?

А ми нічого. Ледве дихаємо, а йдемо, аж очі з голови лізуть. Дав Бог, якось ми долізли аж до того дому, де пан казав чекати. Прийшли перед ґанок та й телевх⁷ оберемками на землю, а самі мов неживі попадали на ті оберемки та й відсапуємо так, що аж язики повивішували. Нема, нема, аж тут вікно скрип, наш панище визирає.

– Ага, – каже, – то ви, чловечку⁸?

– Так, прошу пана, то я з мітлами.

– Добре, добре, я зараз до вас вийду.

– Запер вікно. Ми чекаємо. По добрій хвилі вийшов.

– Ну, що ж ви, принесли мітовки?

– Так, прошу пана, сто, як пан казали.

– Ага, ага, то добре. Але знаєте що, я їх тепер не потребу, возьміть собі, най у вас іще будуть до якогось часу або й можете їх попродаати... А мені як буде треба, то я вам перекажу. А тепер нате вам отсей квиток, покажете війтові, то він уже вам скаже, що маєте робити.

– Ба, а то як, – кажу я. – То пан замовили, а тепер не беруть?

– Ні, не беру, – каже він лагідненько, – бо мені тепер не треба. Але ви не бійтеся, я вас не забуду. Ось вам той квиток, нате!

– Нащо мені вашого квитка? Що я з ним ізроблю?

– Возьміть, возьміть, – каже він. – А втім, як не хочете, то як схочете. А тепер ідіть собі з Богом!

Я вже, правду кажучи, хотів поставитися до нього з язиком, але він обернувся та й шусть назад до хати. Ми зісталися, мов водою зілляті. А далі, що діяти, забрали мітли та й пішли на торг, аби хоть що то розпродати.

¹ Обчімхувати – здирати листя, обчухрувати, пропускаючи свіжозрубану гілку крізь жменю.

² Чехолити – різати.

³ На перебесаги – нести що-небудь, перекинувши через плече.

⁴ Ужовка – мотузка з лози.

⁵ Цюрком – струмком.

⁶ Фіра – віз.

⁷ Телевхнути – кинути.

⁸ Чловечку – чоловіче.

Аж ось так десь за тиждень кличе мене війт. «Що за біда?» – гадаю собі. Прихожу, а війт смієся та й каже:

– Ну, діду Паньку (мене всі звать дідом, хоть я не такий-то ще й старий), маєш благовісника.

– Якого благовісника? – кажу та й дивуюся.

– А от якого, ади!¹ – та й виняв папір, той самий, що мені той пан оногди² давав, розвернув його та й став читати щось таке, що я ані капиночки не зрозумів, крім свого власного ім'я.

– Ба, та що тут таке сказано? – питаю.

– Сказано, діду, що ти великий багач, по сто мітлів щотижня продаєш, гроші лопатою загібаєш, та й велено поставити тобі отсю п'явку.

– Яку п'явку? – питаю я, вухам своїм не вірячи.

– Аркушок, небоже.

– Аркушок? Ба, та який аркушок? Для кого?

– Ей, діду! Не чинися глухим, коли тобі не позаступало! Адже ж не для мене, а для тебе! Маєш платити попри³ домовий ще й заробкового податку п'ятнадцять ринських річно.

– П'ятнадцять ринських річно? Господи! Ба, та за що?

– За мітли! Чуєш, що пан комісар податковий подав тебе на аркушок і каже, що ти по сто мітлів на тиждень продаєш.

Я став, як той, кажуть, святий Семен Стовпник, що п'ятдесят літ на одним місці стовпом стояв. Так, якби я чемериці⁴ наївся.

– Пане вуйці⁵ – кажу згоді, – я не буду платити.

– Мусиш!

– Ні, таки не буду. Що мені зробіть? Що голий за пазуху сховає? Адже знаєте, що на мітлах я й у цілім році ледве п'ятнадцять ринських зароблю.

– Що я маю знати? Пан комісар мусить ліпше се знати! – каже війт. – Моя річ стягнути податок, а не хочеш дати, то я здекутника⁶ вишлю.

– Овва! Шліть хоть зараз! У мене здекутник здохне, заки що найде.

– Ну, то продамо хату й грядки, а вас на чотири вітри. Цісарське не сміє пропасти!

Я зойкнув, мов підрізаний.

– А видиш, – каже війт. – Ну, що, будеш платити?

– Буду, – кажу, а сам собі своє гадаю.

Минули три роки, я не платив ані крейцара. Як приходила здекуція, то ми з бабою ховалися у лози, мов від татар, а хату замикали. То ті здекутники прийдуть, покалатають, покленуть та й потечуться далі. Два рази хотіли добуватися силоміць до хати, та оба рази добрі люди відпросили. Але на четвертий рік урвалося. Ні просьби, ні плачі не помогли. Рештанці⁷ на мені назбиралося щось на шістдесят ринських. Наказали з міста зараз ізложити гроші, а як ні, то хату пустити на ліцитацію⁸. Я вже й не тікав

¹ Ади – дивись, бач.

² Оногди – тоді, нещодавно.

³ Попри – крім.

⁴ Чемериця – лісова отруйна рослина.

⁵ Пане вуйці – пане війте.

⁶ Здекутник (екзекутор) – урядовець, збирач податків.

⁷ Рештанція – недоплата, недоїмка.

⁸ Ліцитація – продаж майна судом за борги.

нікуди, виджу, що нічого се не допоможе. Ну, та й що? Назначили ліцитацію, отаксували¹ все моє добро на круглих шістдесят ринських. Приходить той день, тарабанять, кличуть купців... «Хто да венци²?» – еге, коли-то ніхто й стілько не дає. Десять..., дванадцять... ледви на п'ятнадцять ринських витягли та й за те й продали. А я в сміх та й кажу до війта:

– А видите, таки я вас іздурив! Хіба я вам не казав, що голого не обідреш?

А війт до мене:

– Нехай тебе, діду, мара бере, на який ти спосіб узявся!

Нашу хату закупив єврей Йойна на хлів для телят, а ми з бабою, як видите, пішли в комірство³. Знов по-старому живемо, доки Бог віку подовжить. Вона пряде, хлопці людську худобу пасуть, а я мітли роблю. Та й якось своїм світом торочимо, хоч і без аркушка.

1881

Думаємо і відповідаємо

- Розкажіть про умови життя Панька та його родини.
- Перечитайте уривок від слів: «Я свою в'язанку з плечей...» – до слів: «Швидко я кинувся за своєю старою». У чому проявилися щирість, довірливість селянина і підступність податкового комісара?
- Розкажіть, як Панько з дружиною виконували замовлення урядовця.
- Яке розчарування чекало бідних селян у місті?
- Пригадайте, як потрібно читати висловлювання персонажів спільно з авторською мовою. Виразно прочитайте уривок від слів: «Аж ось так десь за тиждень...» – до слів: «Минули три роки...» Чиї інтереси захищає війт? Як ви розумієте слова: «Цісарське не сміє пропасти»?
- Як виконав війт свою жорстоку обіцянку?
- Розкажіть про Панька (його соціальний стан, зовнішність, ставлення до різних людей, праці, своїх обов'язків, прагнення).
- Перечитайте ті місця оповідання, де виступає панок. Охарактеризуйте цей персонаж (портрет, вчинки, поведінка, мова, манера говорити). Відповідаючи, вживайте слова й вислови з твору.
- Чи й справді заробіток Панька був добрим? Доведіть свою думку. Поясніть назву цього оповідання.

ІЗ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Композиція

Упорядковане розміщення логічно зв'язаних складових частин художнього твору називається **композицією** (від лат. *componere* – складати, створювати, поєднувати, компонувати).

Якби художній матеріал не був композиційно упорядкований, а становив хаотичне нагромадження подій, описів тощо, читач не зміг би

¹ Отаксувати – оцінити.

² «Хто да венци?» (з польської) – хто дає більше?

³ Комірство – проживання в чужій, найманій хаті.

зрозуміти, що хоче зобразити письменник (тема), яку думку висловити (ідея).

В епічних і драматичних творах основним є зображення подій. **Подія** – це єдність обставин, вчинків і поведінки персонажів, у яких проявляються характери.

Обставини в художньому творі – це ті суспільні, природні, побутові умови, в яких живуть і діють персонажі. До обставин належать політичні та економічні особливості історичної епохи, побутові умови, стосунки між персонажами, пейзажі, інтер'єри.

Подія складається з кількох епізодів, в яких проявляється її розвиток. Кожний епізод відносно завершений, а тому часом неправильно вважається окремою подією.

Розглянемо композицію оповідання «Добрий заробок», в якому, відповідно до особливостей цього жанру, зображена одна подія з життя головного героя.

Твір починається з розповіді про обставини, в яких живе Панько.

Перший епізод події – зустріч з податковим комісаром. В ньому є розповідь про цю зустріч, портрет комісара, розмова з ним.

Доручення комісара зумовило інший епізод – спішне виготовлення стател. Цей епізод зумовив подальший – другу зустріч з податковим комісаром у місті. Тут відтворено вчинки й поведінку персонажів, діалог між ними. Наступний епізод – зустріч Панька з війтом, їхня розмова; заключний – продаж хати убогого «зарібного чоловіка» за податки. Вся ця подія з життя Панька завершується тим, що сім'я пішла в комірне і знову живе по-старому.

Завдяки такій побудові послідовно розгортається подія, чітко окреслюються персонажі, виразно виступають основні риси їхньої вдачі. Твір читається з цікавістю, зображене в ньому сприймається й усвідомлюється легко, справляє на читача велике враження. Така композиція називається послідовною або лінійною.

Сюжет

Сюжет (від фр. *sujet* – предмет) – зв'язані між собою події, в яких розкриваються характери і розв'язується суперечність між ними.

Запам'ятайте, що **композиція** – упорядковане розміщення взаємозв'язаних, взаємозалежних частин твору, а **сюжет** – розвиток подій, характерів конфлікту.

Усі події, зображені в творі, перебувають у часових, просторових, причинно-наслідкових зв'язках. Одна подія (або епізод її) зумовлює іншу, а та – ще іншу і т.д., з розвитком дії суперечність загострюється напруження зростає. В якийсь момент дії вони досягають своєї найвищої точки, а наприкінці твору суперечність розв'язується, напруження спадає. Внаслідок цього у сюжеті виділяють основні елементи: експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію та розв'язку.

Експозиція (від лат. *expositio* – виклад, опис) – та частина до конфлікту твору, де повідомляється про час, місце події, про дійових осіб, взаємини між ними.

Зав'язка – перше зіткнення героїв, виявлення суперечності між ними, початок конфлікту.

Розвиток дії – одна або декілька подій, у розгортанні яких виявляються характери дійових осіб, розвивається суперечність, тобто конфлікт.

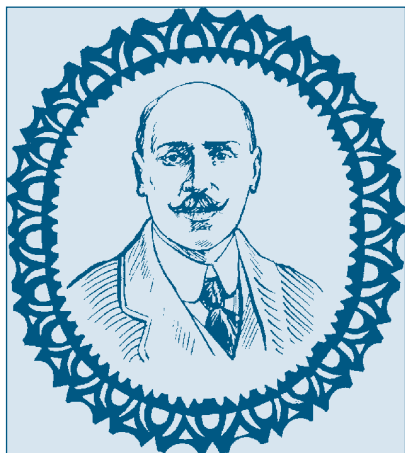
Кульмінація (від лат. *culmen* – вершина) – найбільше загострення суперечностей, в яких найповніше розкриваються характери.

Розв'язка – те місце в творі, де суперечність зникає і намічається розв'язка, розвиток дії завершується.

Думаємо і відповідаємо

- Назвіть складові частини художнього твору.
- З яких компонентів складається подія? Що називаємо епізодом? Виділіть епізоди в байці П. Гулака-Артемовського «Пан та Собака».
- Як ви розумієте поняття «обставини в художньому творі»?
- Що називаємо композицією? Розгляньте композицію байки Л. Глібова «Мірошник».
- Що спільного в поняттях «композиція» і «сюжет»? Що відмінне? Наведіть приклади.
- Який момент у розвитку дії в оповіданні «Добрий заробок» І. Франка ви вважаєте кульмінаційним?

МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ КОЦЮБИНСЬКИЙ (1864–1913)

Він любив сонце. Сонце і море – цю незвичайну симфонію барв і звуків. Не раз називав себе сонцепоклонником. Казав: «Мій бог – сонце». Боровся за те, щоб засвітити «друге сонце». Сонце свободи! Не менше його хвилювала і краса моря. Море міниться на очах. Уже бурхає під ногами... Отак і життя Михайла Михайловича – як те море. Куди воно тільки не кидало Коцюбинського!

Вінниця. Рідне місто. Тут 17 вересня 1864 року народився Михайло Коцюбинський. Ріс Михайло в «атмосфері теплих сердечних відносин».

Батько – Михайло Матвійович – вдачу мав запальну, все життя, працюючи дрібним урядовцем, був у конфліктах з начальством.

Мати мала добрий смак, прогресивні погляди, любила літературу і мистецтво. В 1872 році становище великої родини Коцюбинських різко погіршало: батько лишився без посади, мати осліпла.

Початкову освіту Коцюбинський одержав у містечку Бар. Потім учився в Шаргородському духовному училищі (1876–1880).

Вчився Михайло добре. Особливо захоплювався українськими народними піснями. Любов до пісні Коцюбинський проніс через усе життя. Михайлові йшов одинадцятий рік, коли він зробив спробу написати першу п'єсу за мотивами народної пісні – «Бондарівна». Вчився хлопчик тоді у третьому класі Барської початкової школи. Як і в Барській початковій школі, так і в Шаргородській бурсі майбутній письменник поповнює свої знання шляхом самоосвіти. Роль книги в житті Михайла важко переоцінити.

Коцюбинський гаряче мріяв про університет. Гострий розум прагнув знань, а жажлива дійсність царського самодержавства зачиняла перед допитливим юнаком двері всіх учбових закладів.

Та, незважаючи на це, він ще наполегливіше готується, щоб скласти екзамен екстерном за гімназію. Але матеріальні нестатки сім'ї примушують Коцюбинського забути про університет. Він вбачає єдиний спосіб заробляти на хліб у приватному вчителюванні. Саме в цей час Михайло наполегливо студював заборонену революційну літературу, намагався бути корисним суспільству, бере участь у роботі нелегальних гуртків. В 1883 р. на квартирі Коцюбинського був зроблений перший обшук, в 1884 року – другий. З цього часу за М. Коцюбинським було встановлено «особливий нагляд поліції».

В цей час Коцюбинський пише своє перше оповідання «Андрій Соловейко, або Вченіє світ, а невченіє тьма». Прагнучи бути корисним народу, в 1891 році Коцюбинський складає у Вінниці іспит на народного вчителя і їде вчителювати в село Лопатинці.

В 1892 р. Коцюбинський вступає на урядову службу до «ученої філоксерної комісії», що вела боротьбу з філоксерою на Бессарабії в Оргіївському повіті. Це дало йому можливість добре пізнати край, звичаї й мову народу. Комісія по боротьбі з філоксерою, виявивши шкідників, спалювала виноградники. Коцюбинський був свідком того, як господарі виноградників кидались у вогонь, де горіли купці: «Краще мене спалить, ніж моє добро! Чим я дітей годуватиму».

Безпосередні спостереження письменника, трагічні сцени на спалених виноградниках лягли в основу оповідань молдавсько-кримського циклу «Для загального добра».

Тяжка хвороба змусила Михайла Михайловича залишити роботу у філоксерній комісії. В цей час Коцюбинський читає твори марксистів, активно бореться проти ненависного царизму, стає одним із організаторів та ідейних керівників прогресивних сил української літератури. На традиційних «понеділках», а потім «суботах» збиралися письменники, літературознавці, політичні діячі, які обговорювали найживотрепетні питання. Михайло Михайлович перший «відкрив» великий хист Павла Тичини і вивів поета на літературну дорогу. Учнем Коцюбинського був і Василь Елланський (Блакитний). На цих таємних зібраннях Михайло Михайлович для літературної молоді ставив завжди за високий взірець Івана Франка, Лесю Українку, Панаса Мирного, Ольгу Кобилянську.

Коцюбинський любив людей, умів розмовляти з усіма людьми – як з малими, так і старими Михайло Михайлович розмовляв з селянами виключно українською мовою й поводився, як рівний з рівними. Цілком зрозуміло, чому вважали його за людину небезпечну для тодішнього устрою, чому жандарми часто відвідували його, чому йому так важко було отримати будь-яку посаду в установах.

Палко й ніжно любив Коцюбинський свою Україну і часто, лікуючись в Італії, чув солодкий запах чебрецю там, де його не було.

Його зв'язувала міцна дружба з М. Лисенком, М. Горьким.

І хоч які страшні поневіряння випали на його долю, він завжди був оптимістом, життєрадісною людиною, вірив у перемогу народу над своїми гнобителями.

Останні роки життя письменника пройшли в Чернігові.

Його високохудожні шедеври “Fata morgana”, “Intermezzo”, «Коні не винні», «Цвіт яблуні», «На камені», «Тіні забутих предків» та інші ввійшли в золотий фонд світової літератури.

Помер М. Коцюбинський 25 квітня 1913 року. Похований на Болдиній горі, на тому місці, де любив гуляти.

Але «дух Коцюбинського живий. І сам Коцюбинський заново воскрес сьогодні...», – писав П.Г. Тичина. І це дійсно так.

Дорогою ціною

(Скорочено)

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство¹, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, опоетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там, за Дунаєм, гей, там, за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині² і возили звідти на Україну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш³ на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікала од пана й панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у рубуче бидло, записаних у господарський інвентар дідича⁴ разом із волами й кіньми, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духу народного, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панові оброблена хлопом українська земля. Віковічна боротьба двох станів – панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми і бурею проносилась над нещасним краєм, – ніколи не кінчалась, бо й не могла скінчитися, хоч пан переміг. Ще недавно, вмившись в

¹ Поспільство – трудовий народ, селянство.

² Після зруйнування Запорозької Січі 1775 року російськими військами частина козацтва, рятуючись від закріпачення, організувала в гирлі Дунаю Задунайську Січ.

³ Кіш – козацький табір, стоянка.

⁴ Дідич – поміщик, володар.

Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні¹ стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар – хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Бессарабії, од бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю, аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам – і мусили випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано, мов худобу, або з оголеною напів головою, збитого, збасаманеного², одсилено в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподіватися вдома від пана?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло українське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні – то полягти кістками на вічний спочинок.

I

– То ти, Остапе?

– Я, Соломіє.

– Що ж воно буде?

– А що ж буде?... Хай воно загориться без вогню й диму... Втечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились... От бачиш – сакви³... Бувай здорова, Соломіє...

– Тікаєш... покидаєш мене... І отсе я лишуся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, кричить, гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу: «Веди мені зараз Остапа Мандрику...»

– Так...

– «З живого шкуру здеру, чисто оббілюю... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...»

– Так...

– «В некрути, каже, оддам...» А паня біла, біла трясця трясє її, а вона руки заломила та: «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопи заб'ють нас, як мого дідуса в Умані...» Тікай, Остапе, тійкай, серце... Спіймають – катуватимуть нелюди, живого не пустять...

¹ Тут ідеться про селянське повстання 1788 року, відоме в історії під назвою Коліївщина, і жорстоку розправу польської шляхти з його учасниками – гайдамаками в містечку Кодні, поблизу Житомира.

² Збасаманений (від басаман – смуга на тілі від удару бато́гом) – дуже побитий.

³ Сакви – торби.

– Враг його бери... Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

– Перелазь, хоч попрощаємся.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

– Ну, та й кропива ж тут, чисто попикся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видно.

– Ось я... – і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать. – Ходім до ставка, посидимо під вербами...

– Ти ж кудюю подасися, Остапе?

– Та мені аби на чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

– Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем – та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен й почала шарити на днищі.

– Капосний дід, одніс весло у катрягу¹... Ну, та дарма – обійдемося.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мовби то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на воді, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувся од берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

– Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся... Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду...

– Добре, Остапе, перекажу... Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощай!..

Остап йшов навпростець, минаючи вузькі криві стежки, протоптані товаром й пастухами...

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежка – все се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! Тим-то й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані, – хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілювати Остапа за сміливе слово.

– Оббілуєш... – злорадно осміхнувся Остап до себе. – Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявилось, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідуся нічого не сталося через його ... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух й не зводячи розжевірого

¹ Катряга – тут: курінь.

ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травичку в чагарнику, були свідками козацьких нападів або уманської різні, викованої підпасичами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а дедалі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлися навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика – і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січі, приїздили до них у село емісари¹. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печі і удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день...

Він йшов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий – ну, як Дунай широкий. За Дунаєм – Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво – як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. Попереду... попереду – Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на стайні; одіж із щирого срібла-злата, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за що пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя з Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуса і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана панового, а його, Остапа, кохає... Козаки вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться – Остап попереду – через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?..

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддаліки щось манячіло на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентався шляхом од села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним навздогін. Краще було звернути з дороги в який ярок чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку і смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидно, спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але зваживши, що поки він один на один – жахатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючись у подорожнього. Тому, очевидно, було пильно, бо, не вдовольняючись прудкою ходою, він інколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже за чверть години Остап міг розгледіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі², короткій чугайніці³ і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

¹ Емісар – особа, що виконує секретне доручення.

² Кучма – шапка з овечого хутра.

³ Чугайнка – верхній одяг, свитка.

- Соломіє!.. Чи ти здуріла?...
- Може, й здуріла... – сміялася Соломія.
- Пек тобі, маро... Чистий парубок... Куди ти й по що?
- За Дунай, у Січ з тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?
- Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?
- Які там жарти... Скоро ти пішов, а як стала на човні, так і задубіла.

Холодна, холодна, мов завмерла!.. Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гідке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду і я в світ за очі... Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде... Та чиндужчч додому, за торбину: вкинула що треба на дорогу. Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймає... Метнулась до комори – чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани... Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накинула на плечі чугайнку, а на голову шапку – і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодицею... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Узяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь – і шубовсть у воду... Вічна пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу-біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що ж, приймаєш парубка в товариші, чи ні?

– А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Оце сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю – займай, скільки твоя сила. Вона про се довідне¹ знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяйнуватиме, а він із Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... А тим часом у дорозі вона хустя² випере йому, догляне, голову змиє. При своїй небозі добре і в дорозі... Хіба не знає приказки?.. Ну хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу...

Остап посміхнувся. Він, властиво, радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику.

– А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!.. – повеселішав Остап.
– Та чому ми тут стоїмо? – схаменувся він ураз, – день, як бик, і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви...

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

– Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички. Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось із-під очіпка.

– Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз заллялася дзвінким сміхом.

– Ха-ха-ха!.. – не вгавав Остап. – Голова молодицина, а ноги парубочі...

– Що ж воно буде? – спитав переходом Остап. – Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

– А ось що буде! – рішуче промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх нижче пояса. – На, ріж...

¹ Довідне, довідно – цілком певне, достовірне.

² Хустя – білізна.

- Що ти кажеш? – жажнувся Остап.
- Ріж, кажу...
- І тобі не жаль, Соломіє?
- Ані крихти... Ріж! – уперто намагалась молодиця й сіла долі.
- Та в мене й ножиць чортма.
- Ріж ножем!..

Остап стояв, вагаючись, але бачачи молодицину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу і лягали на землі дивними покосами...

Зіходяче сонце червоним світлом осявало сю картину: його, стрункого і міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима.

- Ну, пора нам рушати... Гей, ти, парубче, як тебе звати – Семеном чи як?
- Про мене й Семене... – зітхнула Соломія і знялась із місця.

II

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі сіріло щось широкою смугою і розпливалось у північ.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чортоторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились люди. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й північній, ховаючись від козаких пікетів¹, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з півночі, мусили вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевозчиків із-за Дунаю.

Було їх там чоловіка з тридцять, із дітьми, з усяким хатнім збіжжям, зі слабими навіть, яких не можна було кинути у чужій стороні.

По дні яруги неслося глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи у Дунай, не то вітер бився в заламах провалля. Люди говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий з ноткою сердечності голос оповідав звичайну історію втікача... «І попавсь я до грека, і зазнав я неволі ще гіршої, як удома. Гнав мене на роботу і вдень і вночі, а годував гірш за собаку... Сорочка на мені чорна, заношена, нужна мене напала, їсть... І ходив я, як звір той лісовий, та не смів і словом перечити хазяїнові, бо він нахвалявся наслати на мене посіпак...»

– Ох-хо! – вирвалось із чиїхось грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі.

Деся здалеку бриніла, як муха повесні, притишена пісня.

– Отче наш... да будець воля Твоя... – молився хтось із притиском, із чуттям. Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втікачами були й Остап із Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з іншими чекали перевозу.

¹ Пікет – сторожовий загін.

– Ти ще не заснула, Соломіє? – стиха обізвався Остап.

– Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли б уже швидше рушати звідси...

– Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод – чисто змерз!.. Іване! – обернувся Остап у другий бік. – Як думаєш, не завадив би нам оберемою бадилля на вогнище? га?..

– І куди його посилаєш? Адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору, – кинула Соломія...

За кілька хвилин оберемою бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину і запорошуючи усім очі, скотився додолу тріумфуючий Іван...

Врешті черкнулась криця о кремінь... спалахнула на мент іскра, і стіни урвища немов двигнулись...

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт. Усі насторожились.

– Гаси вогонь! – обізвався хтось пошепки й з тривогою. – Крий Боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч се йому і не вдавалося. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й курилось.

Тим часом кінський тупіт завмирав удалині і врешті зовсім затих.

У проваллі знов стало темно. Усі мовчали.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях...

– Чи не час нам у дорогу? – поспитала Соломія.

– Про те вже дід Овсій знає, він тут порядкує, – обізвався Остап.

Очевидячки, се питання усіх цікавило, бо по проваллі пройшов шепіт: пора, пора... І почалося збирання.

– Потихо, потихо, не всі разом, – шамкав дід Овсій і все лазив поміж люди, усе толочив їм ноги.

Рушили...

Йшли недовго. Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути наготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її не видно було у пільмі. Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташувалися на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкий комиш. Вони дивились перед себе у густий вогкий морок. Ноги терпли, мряка покривала одержу холодною росою, вода затікала в обув. Очікування помочі, що мала прибути з невідомих вільних країв та визволити з неволі, – напружувало нерви, розтягувало без краю час...

Ураз – що се? Сон сниться чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд саянуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумінь. Три вогні горіли, як свічки в церкві, – і не можна було розібрати чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувся обличчя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко в комишах, жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

– Бач, зголоднів! – зі співчуттям обізвалась Соломія...

– Поснули? Га? – прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись із берега. – А зараз перевіз буде...

Люди ворухнулись... Аж ось воно – перевіз... Груді вільно зітхнули... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок.

– А що – вовк добре заскиглив? – шепнув дідок на вухо Іванові і засміявся.

– А щоб же вас ведмідь загриз – борони Боже! – здивувався той. – А я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивування перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулися до берега. З нетерплячкою вдивлялися вони у темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На заході трохи вияснилось, і на мутному небі вирізалися контури чорних, мов важкі хмари, гір. За річкою шуміли плавні.

Невважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував. Люди нетерпеливились. Діти змерзли, пищали і трудно було заспокоїти їх. Місце було небезпечне – тут раз у раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Се дратувало. Нарікання сипалися на діда Овсія, усіх брала хіть скоріш покинути небезпечний берег та знов забитися в яку нору. Там бодай можна розкласти вогонь й завітисися. Ніхто й не дивився на річку.

Коли се – на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурхнули по прибережному піску, і тихий голос поспитав:

– Ви всі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кождий хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві нелегко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

– Соломіє... Остапе... сюди... до мене! – кликав він пошепки і сопів, і крєктав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

– Сідай швидше, – сикнув перевозчик.

Та було пізно.

– Хто там? – гукнув із темряви сердитий голос.

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звисівся козак, немов шукав чогось на землі.

– Еге-е! – протяг він наче до себе, скинув із плеча рушницю і бахнув над головами припиншклих втікачів.

Люди опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака, та голіруч не легко було його взяти.

Тим часом стріл, певне, почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї і грубі людські голоси.

– Лови їх! В'яжи! – гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зіскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалося.

Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

– Матінко! Рятуйте! – верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали по воді, як живі.

– Стій! – неслоь із берега, – будемо стріляти! – Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль: він усе ще махав руками і благаючим, розпачливим голосом кликав:

– Остапе!.. Соломіє!.. А які ж бо ви... сідайте швидше... сюди, до мене, – і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабкий, пискливий голос...

* * *

Що далі було – ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останні сили...

Обоє згадали, що один мірошник, із-над Пруту, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх у Туреччину, і вони, певне б, звернулися до нього, коли б Котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом із ними через Дунай...

Вже була ніч, коли вони підходили до кишницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм, у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері і увійшли. Там нікого не було – і Остап із Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, приємно солодкуватий запах свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсіпані ним, як снігом. Біле павутиння фестонами¹ висіло вгорі, гойдалось од найменшого руху повітря і кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'яко шамотіли по зерні; кіш трясся, як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки...

Незабаром з'явився заборошнений мельник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз-таки розказав йому, по що прийшов.

– Добре... – коротко одмовив Яким, – трохи упораюсь і підемо...

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мельник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

– Ходім.

Вони вийшли...

Мельників план буд дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержати двох людей – і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паляницю, попрощавсь і зник у млі.

Соломії дуже сподобався мельників план. Вона мала охоту зараз-таки в'язати пліт...

¹ Фестони – гірлянди.

З опівночі пліт лежав готовий, аж просивсь на воду.

Він був важкий, кострубатий, і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія кректали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо – ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

– Заким сонце зійде – го-го! де ми будемо... – радісно шептав Остап.

– Тоді кажи гоп, як перескочиш...

На березі було теж тихо і безлюдно. Каламутний Прут дихав вогким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опирався бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав; пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило, однак, зачепитись якомсь за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт – і обое вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його й понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди – замість радості – сильне обурення стрепенуло його істоту. В один момент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

– Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками!.. – закликав він наголос.

Одночасно на тому березі почувалася кінська ступа.

– Хто там? – кинув у пільму кордонний козак і, не дочекавшись відповіді, бахнув наосліп з рушниці.

– Ой! – скрикнув Остап, ухопивсь за груди і захитався.

– Нічаво-о!... Коли не влучив, тікай собі з Богом! – добродушно промовив козак і ступою подався далі...

III

– Що тобі? – прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

– Ой, – тихо стогнав Остап, – поцілив мене отут, під серце.

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одержу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

– Тікаймо... тікаймо... він іще стрілятиме, він уб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Трясний ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, пойнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч і кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млості, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

«Аби лиш перебігти оце місце... аби лиш перебігти, і все минеться... нічого лихого не буде...» – блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

– Стій... не можу, – шепнув він, опускаючись додолу.

– Що тобі? – опритомніла молодиця, схилившись над ним.

– Крові багато витекло... – насилу вимовив Остап.

– Тебе зранено? Де? – скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комишу, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

– Де тебе зранено?

– Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднілось. Жак її щез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розцібнула йому сорочку і відкрила груди. Сього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку, потім одшматувала довгий пас зі своєї підтички¹ і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

– Води!.. – попросив ранений.

Води! Се легко було сказати! У сій пітьмі, у сій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступенів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду. Серце Соломіїне рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! Адже вони на воді! Про се свідчить трясовина, що вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була се густа, гнила й тягуча рідина, з противним запахом шувару². Соломія зачерпнула її у пригорщі і подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одєжу і підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись у дорогу в таку пітьму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим. У грудях у нього хрипіло і було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки...

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати, – так його боліло за кожним рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелося шукати воду. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула і обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку – і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

– Де сонце? – поспитав він.

¹ Підтичка – нижня частина жіночої сорочки.

² Шувар – болотяна рослина.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунею¹, що тихо гойдалась угорі, виднівся клопоть сірих олив'яних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

– Звідки вітер? – допитувався Остап.

Але й те нелегко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в інший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти вліворуч, проти вітру, бо, здається, направо гнеться комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, і вона мусила згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, зарослих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не потрапити в багнисту безодию. Часто доводилось обходити ерики² й озерця, де Остап освіжавсь холодною водою та змочував розпалене гарячкою чоло. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупинятися, бо слабій утомлювався і потребував спочинку... Та вони знов воліклись, самотні, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висів клопоть олив'яної хмари, а круг них усе їжився височенний, цупкий, жовтий комиш, немов сунувся разом із ними, як зачарований. Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, інколи вони з огидженням обминали сонних, млявих од холоду гадюк, що купами лежали на купинах або ліниво пересувалися поміж очеретом.

Раз їм почувся згори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то пролетіло над ними стадо якихось птахів, може, диких гусей. Здавалось, плавням нема кінця-краю: навкруги було усе те саме та й те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап знемігся і зовсім розхорівся: його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях – і хто зна, як довго ще можуть блукати у сій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа – вона ж йому однаково нічим не годна допомогти – та самій метнутись й пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

– Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь... – згоджувався Остап.

– Ти, певно, зголоднів, їсти хочеш?

– Ні, не хочеться... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршню води.

– Отак добре буде.

Соломія озирнулась і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здається, управо більше гнеться куня... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

– Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся, – обернулась вона до нього і зникла в комишах.

¹ Куня – китиця, суцвіття очерету.

² Ерик – невелика протока, що з'єднує озеро з озером або річкою; рівчак.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх, згори, до переправи...

Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простягались недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй пришло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш абощо. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність – комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Вона мусила вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилася. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблукала. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. «Що робити?» – немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

– Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула – те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага поїняли її волю, і вона кинулась уперед, розхилиючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя. Комиш шумів.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинався, упирався, зчіплювався вгорі китицями, ранив їй руки і тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знесилалась і впала. Їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали, і очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабеті. Значить, нема виходу; вона мусить тут погібати, а Остап через неї – десь у другому кінці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотній у пущі і вигляда її з очеретів. Їй жаль стало молодого змарнованого життя – і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, із плавнів вставала ніч. Спочатку морок поліз із-поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, і думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш переждати ніч...

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли се сталося, – втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати, прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть скукались на очі, голова була несвіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилась йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабші, ніж учора, а повітря було якесь густе і трудно було дихати ним. Окрім того, Соломії докучав голод. На ходу Соломія висмикулава стебло або корінь водоросля і жувала противну, з болотним запахом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа – значит близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Пташи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що се таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань¹, хмари – і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидше побігти – можна ще втекти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Несказаний жах обняв Соломію. З криком «Ох, Боже мій!.. ох, Боже!..» вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестрахи перед наступаючими бурунами вогняного моря...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу, од людей. Гарячка палила його всередині, він схохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу – і він заплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як-то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзлося, і в маячні він кликав дідуся.

Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав над Остапом, згорнувши руки.

¹ Грань – жар, розжарене вугілля.

- Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?
- Ні, дідусю, то мене москаль вистрелив, як я кордон переходив.
- А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

– Е, дідусю, ви думаєте, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... Була, та загула... Вивів Гладкий, може чули, товариство на озівські степи, покинув турка...

- Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

– Як живий буду, землю оратиму, рибальством живиму... все ж краще на волі, ніж під паном... Там іще лишилися наші люди, дідусю... під турком...

Остап вів бесіду з дідусем – і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що діється у селі тепер...

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховався у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвся і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобутися з сих нетрів.

А може, вона його покинула?... «Соломіє... Соломіє...» – стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетямку. Ніч тяглась довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею? – Остап нудився.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

- Ти, Соломіє? – поспитав він і одкрив очі.

«Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» – подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дивився на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях і міцні замочені лаби¹.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лабу, далі другу і трошки присунувся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршню води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби і осів на задні лаби, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизився до Остапа. Єдиним оружжям Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувся і щез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

¹ Лаба – лапа.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк або сточать хробаки у сих нетрях. Чи не однаково?

Остапові згадався Котигорошок. «Хіба я боюсь смерті? – чув він його цапиний голос. – Зроду-віку... Пошли, Господи, хоч зараз. Раз умирати – не двічі... Умер – і край, більш не встанеш...»

Остап теж не боявся смерті. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалкувала кіс своїх для нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати нове життя, приходить погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... Топить... топить... топить... – співають йому відхідну комиші з правого боку. Погибель... гибель... гибель... – підхоплює ліве крило.

Остап лежав довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло.

Остапові нудно. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ Божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть...

Остап зсувається зі свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки рукам й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з сих мочарів.

Остап повзе. Йому трудно, кожну хвилину доводиться брати з бою, в грудях коле й спирає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омліває часом, прокидається і знов повзе на дні кишкового моря. До серця б'є гаряча хвиля; дика, непереможна згага життя палить усередині, сровняє усю його істоту.

Раптом він чує над собою:

– Остапе! Остапе! Се ти? Живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

– То я, то я, серце моє... – обзивається він до неї і чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високості, ген-ген до зоряного неба... Йому так радісно, так добре...

IV

Знайшовши Остапа, Соломія вблагала циган, що жили у виселку поміж очеретами, прихистити їх. Остап тяжко хворів, але добра й турботлива стара циганка відварами зілля та козячим молоком урятувала йому життя. Коли хворий почав уже зводитися з постелі, Соломія найнялася до заможного болгарина перемивати вовну. Спостерігаючи за циганами, Остап зрозумів, що потрапив у злодійське гніздо. Молодята вирішили втекти, але не встигли. Коли Соломія була на роботі, на циганський виселок набігли турецькі жовніри й усіх забрали до в'язниці.

Того дня Соломія на базарі зустріла Івана Котигорошка. Удвох вони пішли за Остапом, щоб перевести його у двір болгарина. Дізнавшись про страшне нещастя, Соломія робить спробу добитися звільнення Остапа. Проте старший над турецькими жовнірами не схотів її навіть вислухати. За порадою Котигорошка, Соломія вирішила підкупити драгомана (перекладача), який служив у поліції.

Драгоман, однак, небагато обіцяв.

– Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас – сиди тихо, а робиш шкоду – айда назад... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер...

– Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік помирає. – Соломія ткнула драгоманові гроші.

– Мало...

– Більш нема... Отут усе, що роздобула...

– Ну, добре... приходь за три дні... ні, краще за тиждень... може, що скажу...

Соломія щодня блукала коло конаку¹ – лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, аде щось несвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні від вітру, лягав на землю і засипав Соломію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволить перевезти Остапа за Дунай. Як це станеться, що вона зробить, вона не знала, але певність у тому зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала спочатку. Навіщо? І без того обійдеться. Аби дочекатися, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

– Нічого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра вранці... Як тільки свіне, приходь на берег – побачиш чоловіка... От...

Така ж спокійна, нічого не відповівши навіть, немов вона давно погодилась із цим, покинула Соломія конак.

«Відвезуть... відвезуть... відвезуть...», – стукало щось молотком в її голові за кожним кроком, коли вона поспішала до Івана. Вона забрала Івана з гармана² і відвела набік.

– Відвезуть... – промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

– Що відвезуть?

– Остапа.

– Ну? Коли?

– Позавтра... Ми його відіб'ємо...

– Хто – ми?

– Ви і я.

– Оце але! Оце сказали! Як же ми його відіб'ємо? Таже його турки везимуть, гей! – налякався Котигорошок.

¹ Конак – урядовий будинок у Туреччині; тут: поліцейська дільниця.

² Гарман – тік; утрамбований майданчик, на якому молотять хліб.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі і їй рушницю – кожен румун їх має в хаті, – вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і впливуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везтимуть Остапа, і нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх... Що, він боїться? Він не хоче визволити товариша, що разом із ним відбув далеку дорогу, рахом їв і пив?.. Обійдеться без нього, вона сама потрапить загинути, рятуючи Остапа...

– А що ж бо ви... а які ж бо ви... нехай Бог сохраниць... – оборонявся наляканий Іван від наступаючої на нього Соломії. – Та я з вами хоч у пекло... Ще мені – страшно вмирати чи що!.. Коли кажете позавтра, про мене і позавтра... я готовий, аби ви... – Іван був червоний, кліпав очима і боязко поглядав на Соломію.

Соломія відійшла, опам'яталася. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що. По тому розійшлись.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже піднявся, і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби і лягали чорними тінями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гіллячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Народу ще було мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалась коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у першій скраю човен, витяг із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

– Набитий? – поспитала Соломія, сідаючи в човен.

– Набитий, – стиха обіззався Іван, відпихаючись від берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрій. Вони відпливали на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видно було, як тікали від них білі береги з чорними вербами.

Соломія не відривала очей від берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо? – мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали і як човен загойдався на воді, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі і лишали за собою город. Турецький човен теж вплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Так вони плили далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закrywся за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо – двоє на веслах, а двоє – один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

– Оста-а-пе-е! – вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

– Оста-а-пе! – співала Соломія. – Ми їдемо тебе-е визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломійн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдалися і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез¹.

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

– Алла! – скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сну. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину заляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук; червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

– Ой, Боже ж мій! – скрикнув він раптом і полетів навзаки в воду. Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшлась по Соломіїному тілу, сон щез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій – той самий, що був під Івановим веслом, – держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпався перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить – усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибіння тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дається. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішати, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають і пруться, і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду.

– Остапе!.. – з розпукою кличе душа.

– Соломіє-е!.. – доноситься до неї крик серця.

– Соломіє!.. – чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси.

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

¹ Фез – головний убір.

Чимало води утекло в Дунаї з того часу.

На високій бессарабській полонині, де удень котиться брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гуде вітер, стоїть самотньо високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихого бриніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

– Чую, чую... – шепче він і виходить із хати.

Темрява і пустка обгортають його.

Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай, і шепче:

– Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідову бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

– Оста-а-пе-е!..

– Отак вона мене часто кличе, – оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку. – Як тільки вітер загуде – так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись.

– Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

1901

Думаємо і відповідаємо

До прологу

- Розкажіть про становище покріпаченого селянства. Використовуйте слова й вислови з тексту.
- В якому алегоричному образі змальовано волелюбний український народ? Перечитайте це місце з прологу.

До першого розділу

- За що пан збирався віддати Остапа в рекрути? Знайдіть у тексті відповідні місця.
- Як характеризує Остапа його обурення проти покірності народу панам? Виділіть ці слова в творі.
- Перечитайте уривок від слів: «Чи то під впливом прощання...» – до слів: «Народ стогнав у неволі...» Виберіть слова та вислови, за допомогою яких відтворено переживання Остапа в момент прощання з рідним краєм. Якими зображувально-виражальними засобами автор відтворює внутрішній стан героя?
- Під впливом яких обставин формувалися Остапові суспільні погляди та характер? Відповідаючи, посилайтесь на текст.

До другого розділу

- Розкажіть про втікачів. Про що свідчить розповідь «про звичайну долю втікача»? В яких умовах опинилися втікачі? Яка небезпека чекала на них при переправі? Що змусило відважитися на страждання і небезпеку?
- Розкажіть, як Остап та Соломія переправилися на другий берег Пруту. У чому виявилася їхня мужність і наполегливість?
- Перечитайте те місце у творі, де описано переживання Остапа, коли він ступив на чужу землю. Чому, на вашу думку, замість радості «сильне обурення стрепенуло його істоту»? Що сталося по цьому?

До третього розділу

- Яке лихо спіткало Соломію й Остапа в плавнях? Розкажіть про їхню поведінку в скрутну хвилину життя.
- В уривку від слів: «Обернувшись назад і глянувши на небо, вона...» – і кінчаючи словами: «... підпалювало небо» знайдіть художні засоби, за допомогою яких автор описує пожежу в плавнях.
- У чому виявилися мужність, стійкість, воля до життя Соломії під час блукання у плавнях? Чи про свій порятунок вона дбала? Знайдіть відповідне місце в тексті.
- Перечитайте уривок від слів: «Проти нього стояв не пес, а вовк...» – закінчуючи словами: «Йому так радісно, так добре...» Чи тільки вода допомогла Остапові відігнати звіра? Які думки про Соломію турбують Остапа і як це його характеризує? Про що мріє поранений втікач? Що надає йому сили для порятунку?

До п'ятого розділу

- До яких заходів вдається Соломія, щоб визволити Остапа з в'язниці? Чому їй не пощастило?
- Яким ви уявляєте собі Івана (його зовнішність, вдача, ставлення до друзів)?
- У чому полягав Соломіїн план визволення Остапа? Виразно прочитайте уривок від слів: «Соломія не відривала очей від берега» – закінчуючи словами: «Тихо в повітрі...». Чому Соломія та Іван не змогли визволити свого друга?
- Як склалося далі життя Остапа?
- У чому краса стосунків між Остапом і Соломією?

До всього твору

- Чому Коцюбинський назвав свій твір «Дорогою ціною»? Обґрунтуйте свою відповідь.
- Поясніть, як автор ставиться до своїх героїв. Зверніть увагу на добір слів та використання художніх засобів для змалювання їхньої зовнішності, вчинків, почуттів, настроїв.
- Розкажіть про значення пейзажу в оповіданні (опис поля в першому розділі, осінньої ночі – у другому, комишів – у третьому). Виразно прочитайте ці описи, відтворюючи їхній настрій.
- Що є спільного в долі Остапа й Соломії та Миколи Джері й Нимидори? Чим це пояснюється?
- Запам'ятайте: та частина твору, в якій розповідається про події, що відбулися до відображення у творі, називається **прологом** (гр. *prologos*, від *pro* – перед і *logos* – слово). Заклучна частина, в якій розповідається про події, що відбулися через певний час після завершення дії у творі, називається **епілогом** (гр. *epilogos*, від *epi* – після і *logos* – слово).
- Який конфлікт розгортається у творі? Як готує до цього конфлікту пролог? Чи могла бути благополучна розв'язка?
- Напишіть твір на одну з таких тем: «Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі», «Дорогою ціною... здобути бажану волю», «Воля до життя».

...Оповідання «Дорогою ціною» в героїко-романтичному плані відображає хоробрість, силу і волелюбність простого люду. У роки піднесення революційного руху в країні Коцюбинський своїм твором ще раз нагадав про віковічні традиції боротьби народу за волю, закликаючи боротися за неї, оспівував непереможність визвольної боротьби... Недаремно цензура викинула вступ і деякі політично загострені місця в оповіданні. Волелюбні прагнення народу, його боротьба за волю розкриваються в образах Остапа, Соломії та Івана Котигоршка. Особливо привабливий образ Соломії. Вродлива, сильна й енергійна, з непереборним прагненням до волі, вона йде за Остапом, покидаючи рідне село, переборюючи всі труднощі небезпечної подорожі, рятує Остапа від загибелі в плавнях і безстрашно кидається відбивати його від турків, жертвуючи власним життям.

(Історія української літератури, т. 5, 1965 р.)

ІЗ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Типовість характерів

Характеризуючи дійових осіб твору «Дорогою ціною», ви переконалися, що кожний з них є конкретно індивідуальністю з притаманною лише їй зовнішністю, вдачею, поведінкою, манерою говорити, ставленням до людей тощо. Проте при всій своєрідності образів Остапа, Соломії, Івана в них є й спільні риси: волелюбність, непримиренність до панської сваволі, рішучість, сміливість. Ці риси вдачі змусили героїв оповідання відважитись на втечу. Про те, що таких кріпаків було багато, свідчить велика кількість втікачів у Бессарабію.

Протест народу проти кріпацтва – характерна риса суспільного життя за феодалізму, що й відтворено в літературі.

Звичайно, більшість кріпаків несла тягар кріпацтва без протесту, мовчки корилась панам, страждала і гинула. Такими були старий Джеря, його жінка Нимидора (повість І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»).

Для кріпосників, зображених у відомих вам творах українських та російських письменників, визначальними рисами є свавільність, зажерливість, жорстоке ставлення до селян, їх нещадний визиск.

Риси характеру, спільні для певної групи людей або класу, називаються **типовими** (від гр. *typos* – відбиток, образ). Образи-персонажі, носії цих рис, є **типовими**.

Слід пам'ятати, що типовність не є тотожністю характерів, – у вдачі персонажів спільними будуть лише окремі важливі, визначальні для багатьох людей риси.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА (ЛАРИСА ПЕТРІВНА КОСАЧ-КВІТКА) (1871–1913)

Леся Українка – псевдонім Лариси Петрівни Косач-Квітки – окраса і гордість української нації, класик української літератури, геніальна поетеса і драматург, талановитий прозаїк і перекладач, публіцист, журналіст, поліглот, фольклорист, громадський діяч.

Життя Лесі Українки – великий подвиг в ім'я народу. З творів першої збірки «На крилах пісень» постає перед нами образ поетеси – борця, мужній голос якої співзвучний був гнівній поезії Тараса Шевченка. Іван Франко писав: «Від часу Шевченкового “Поховайте та

вставайте, кайдани порвіте!” Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини».

Народилася Леся Українка 25 лютого 1871 року в місті Новоград-Волинському (тепер Житомирська область, що розкинулась на мальовничих берегах річки Случ). Свій рід поетеса веде від людей гуманних і волелюбних. Її тітки по батьковій лінії Олександра і Олена зазнавали переслідувань за участь у народницькому русі. Брат матері, дядько поетеси, Михайло Драгоманов чи не вперше в самодержавній Росії підписував свої твори – українець. І племінниця М. Драгоманова, не без його впливу, стала назавжди Лесею Українкою.

Мати поетеси Ольга Петрівна – письменниця і громадсько-культурна діячка – відома в літературі під псевдонімом Олени Пчілки. Вона доклала багато зусиль, щоб дати дочці ґрунтовну освіту, прищепила любов до рідної мови і літератури, все життя дбала про неї.

Батько Лесі – Петро Антонович Косач – був не тільки дбайливим батьком, а й добрим другом і вихователем своїх дітей. З особливою ніжністю ставився до Лесі.

Село Колодяжне з 1882 року стало постійним місцем проживання сім'ї, місцем, де проходили дитячі та юнацькі роки Лесі.

В сім'ї Косачів було шестеро дітей. Зо всіх шістьох дітей Леся найбільше була подібна до батька і вродою, і вдачею. Обое були надзвичайно стримані, терплячі та витривалі, з виключною силою волі. Обое були надзвичайно принципові люди: для любих людей чи справ могли поступитися багато чим, могли бути поблажливими, але не було такої сили, яка могла б примусити Лесю чи батька зробити щось, що вони вважали за непорядне, нечесне. Зі всіх сестер й братів Леся в дитинстві приятелювала з братом Михайлом, який на півтора року був старший від Лесі. Михайло навчився дуже рано читати, а Леся навчалася разом з ним, і в чотири роки вона зовсім справно читала. А на початку шостого року життя написала першого в житті листа до свого дядька М. Драгоманова.

Природа щедро обдарувала Лесю. У п'ять років дівчинка вже знала багато волинських пісень та звичаїв. В шість років навчилася шити й вишивати.

Леся Українка добре знала музику, з великим почуттям грала на піаніно, здатна була до композиторства.

Перший літературний твір, вірш «Надія», був написаний, коли їй ішов лише дев'ятий рік, а на тринадцятому вона вже була авторкою перших публікацій, що з'явилися в Львівському часописі «Зоря» – прекрасних поезій «Конвалія» і «Сафо». Саме тоді Леся обрала собі псевдонім Леся Українка.

Коли Лесі було десять з половиною років, вона дуже важко захворіла на туберкульоз кісток. У 1889 році Лесі в Києві прооперували ліву руку, що позбавило її можливості гри на фортепіано. З цього часу назавжди скінчилося Лесине навчання з учителями. Леся самотужки здобувала освіту.

Пізніше в Берліні Лесі прооперували ногу, а туберкульоз прокинувся в легенях, нирках. У боротьбі з хворобою Леся загартувалася, самостійно вивчила мови – французьку, англійську, італійську, німецьку, польську, болгарську. Багато читала в оригіналі на різних мовах, і на той час була однією з найосвіченіших жінок світу. У 19 років для своєї молодшої сестри написала підручник «Стародавня історія східних народів».

В 1896 році родина Косачів перебралася на постійне проживання до Києва.

Сучасників вражало, що Леся, яка виросла в достатках, так глибоко любила простий народ, вірила в його щасливе майбутнє.

Тим часом стан здоров'я письменниці погіршувався, вона їздить на лікування в Грузію та Єгипет. Та, незважаючи на важкий фізичний стан, перемагаючи біль силою свого духу, Леся саме в останні роки створила такі геніальні твори, як: «Лісова пісня», «Камінний господар», «Оргія».

1 серпня 1913 року Леся Українка померла в Грузії, у містечку Сурамі, а похована в Києві, на Байковому кладовищі.

Красо України, Подолля!

Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!
Он де балочка весела,
В ній хороші, красні села,
Там хатки садками вкриті,
Срібним маревом повиті,

Коло сел стоять тополі,
Розмовляють з вітром в полі.
Хвилюють лани золотії,
Здається, без краю, – аж знову
Бори величезні, густії
Проводять таємну розмову.
Он ярочки зелененькі,
Стежечки по них маленькі,

Перевиті, мов стрічечки,
Збігаються до річечки,
Річка плине, берег рвучи,
Далі, далі, попід кручі...

Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало,
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!..

1888

Думаємо і відповідаємо

- Які українські землі називають Поділлям?
- Проаналізуйте вірш самостійно. Яка пора року зображена в творі? Обґрунтуйте своє твердження текстом.
- Що прекрасного бачить Л. Українка в рідному краї?
- Яка думка мучить ліричного героя?
- Визначте композицію вірша. Чому перша строфа повторюється в кінці?

Досвітні огні

Ніч темна людей всіх потомлених скрила
Під чорні, широкії крила.
Погасли вечірні огні;
Усі спочивають у сні.
Всіх владарка ніч покорила.

Хто спить, хто не спить, – покорись темній силі!
Щасливий, хто сні має милі!
Від мене сон милий тіка...
Навколо темнота тяжка,
Навколо все спить, як в могилі.

Привиддя лихі мені душу гнітили,
Повстати ж не мала я сили...
Зненацька проміння ясне
Од сну пробудило мене, –
Досвітні огні засвітили!

Досвітні огні, переможні, урочі,
Прорізали темряву ночі,
Ще сонячні промені сплять, –
Досвітні огні вже горять.
То світять їх люди робочі.

Вставай, хто живий, в кого думка повсталала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли –
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

1892

Думаємо і відповідаємо

- Який настрій викликала у вас поезія «Досвітні огні»?
- Перечитайте ті строфи й рядки, в яких описана темна ніч. Пам'ятайте, що перша частина вірша (опис влади темної ночі) читається в уповільненому темпі, друга – в пришвидшеному темпі, урочисто, в міру піднесено. Виберіть вислови, що відтворюють владу темної ночі над людьми.
- Які художні засоби використовує поетеса, щоб зобразити всеперемагаючу силу досвітніх огнів? Розкажіть, як ви уявляєте цю картину.
- Чому автор наголошує на тому, що досвітні огні засвітили «люди робочі»? Перечитайте рядки, в яких висловлено заклик до боротьби проти гнобителів.
- Назвіть алегоричні образи вірша і розкрийте їх зміст. Визначте головну думку твору.
- Дослідіть особливості строфи поезії «Досвітні огні». Визначте віршовий розмір.
- Запам'ятайте, що композиція ліричних творів значно відрізняється від побудови епічних і драматичних (тобто сюжетних): вона визначається послідовністю і зв'язністю у відтворенні насамперед почуттів, роздумів; стислістю у розповіді про події та явища зовнішнього світу; взаємопереходами всіх компонентів. У поезії «Досвітні огні» це чергування таке: опис темної, важкої ночі – відтворення пригніченого настрою поетеси – зображення «досвітніх огнів» – роздуми автора над цим явищем – заклик до пробудження активності «людей робочих».

Давня казка

(Скорочено)

I

Десь, колись, в якійсь країні,
Де захочете, там буде,
Бо у казці, та ще в віршах,
Все можливо, добрі люде;

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талан до віршів
Не позичений, а власний.

На обличчі у поета
Не цвіла урода¹ гожа,
Хоч не був він теж поганий, –
От собі – людина Божа!...

Та була у нього пісня
І дзвінкою, і гучною,
Бо розходилась по світу
Стоголосю луною.

І не був поет самотнім, –
До його малої хати
Раз у раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.

Тее слово всім давало
То розвагу, то пораду;
Слухачі співцю за тее
Ділом скрізь давали раду...

Як навесні шум зелений
Оживляв сумну діброву,
То щодня поет приходив
До діброви на розмову.

Так одного разу ранком
Наш поет лежав у гаю,
Чи він слухав шум діброви,
Чи пісні складав – не знаю!

¹ Урода – тут: вродливість, краса, врода.

Тільки чує – гомін, гуки,
Десь мисливські сурми грають.
Чутно разом, як собачі
Й людські крики десь лунають.

Тупотять прудкії коні,
Гомін ближче все лунає,
З-за кущів юрба мисливська
На долинку вибігає.

Як на те ж лежав поет наш
На самісінській стежині.
«Гей! – кричить він, – обережно,
Віку збавите людині!»...

Попереду їхав лицар,
Та лихий такий, крий боже!
«Бачте, – крикнув, – що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?»

«Не біда, – поет відмовив, –
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені їх не завернеш! ...

В мене рими-соколята,
Як злетять до мене з неба.
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!»

«Та який ти з біса мудрий! –
Мовить лицар, – ще ні разу
Я таких, як ти, не бачив.
Я тепер не маю часу,

А то ми б ще подивились,
Хто кого скорій вполює.
Хлопці, геть його з дороги!
Хай так дуже не мудрує!»

«От спасибі за послугу! –
Мовить наш поет, – несіте.
Та візьміть листки з піснями.
Он в траві лежать, візьміте».

«Він, напевне, божевільний, –
Крикнув лицар. – Ну, рушаймо!
Хай він знає нашу добрість –
Стороною обминаймо.

А ти тут зажди, небоже,
Хай-но їхатиму з гаю,
Я ще дам тобі гостинця,
А тепер часу не маю».

«Не на тебе ждять я буду, –
Так поет відповідає, –
Хто ж кому подасть гостинця,
Ще того ніхто не знає»...

Розтеклись ловці по гаю,
Полювали цілу днину,
Та коли б же вполювали
Хоч на сміх яку звірину!..

Гурт мисливський зголоднілий
Весь підбився, утомився,
Дехто ще zostавсь у гаю,
Дехто вже й з дороги збився.

Геть одбившись від гурту,
Їде лицар в самотині.
Зирк! – поет лежить, як перше,
На самісінській стежині.

«Ах, гостинця ти чекаєш!
Мовив лицар і лапнувся
По кипенях, – ой, небоже,
Вдома гроші я забувся!»

Усміхнувся поет на тее:
«Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!»

Спалахнув від гніву лицар,
Був він гордий та завзятий,
Але ж тільки на упертість
Та на гордощі багатий.

«Годі жартів! – крикнув згорда, –
Бо задам тобі я гарту!»
А поет йому: «Та й сам я
Не люблю з панамі жарту...

Бачиш ти – оця діброва,
Поле, небо, синє море –
То моє багатство-панство
І розкішне, і просторе.

При всьому сьому багатстві
Я щасливий завжди й вільний».
Тут покликнув лицар: «Боже!
Чоловік сей божевільний!»

«Може быть, – поет відмовив, –
Певне, всі ми в Божій волі.
Та я справді маю щастя,
І з мене його доволі.

Так, я вільний, маю бистрі
Вільні думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

Все, чого душа запрагне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світи надхмарні
Я на крилах думки лину.

Скрізь гуляю, скрізь буяю,
Мов той вітер, дзвінкий в полі;
Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужої волі!»

Засміявся на тее лицар:
«Давню байку правиш, друже!
Я ж тобі скажу на тее:
Ти щасливий, та не дуже.

Я б віддав отой химерний
Твій таємний світ надхмарний
За наземне справжнє графство¹,
За підхмарний замок гарний...»

Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.

Надійшла сільська молодь,
Що з роботи поверталась,
І побачила поета,
З ним приязно привіталась.

Тут поет взяв мандоліну,
І на відповідь гуртові
Він заграє і до музики
Промовляв пісні чудові.

Всі навколо нерухомі,
Зачаровані стояли,
А найбільше у дівчаток
Очі втіхою палали.

Довго й лицар слухав пісню,
Далі мовив на відході:
«Що за дивна сила слова!
Ворожбит якийсь, та й годі!»

.....

II, початок III

Якось увечері приїхав до поета лицар Бертольд і розповів про своє безнадійне кохання до вродливої донни Ізидори. Поет написав серенаду, яку Бертольд проспівав під вікнами коханої і здобув її прихильність. Незабаром відбулося весілля, на якому було багато людей, «тільки нашого поета пан забувся запросити».

.....
Час летів немов на крилах,
І, мов сон, життя минало,
Та не зчувсь Бертольд, як лихо
Несподівано настало.

Забажалось королеві
Звоювать чужее царство,

Розіслав він скрізь герольдів²
На війну скликає лицарство...

І пішло одважне військо
Через нетрі та пустині;
Не один вояк смутився
По своїй рідній країні.

¹ Графство – тут: маєток, володіння графа.

² Герольд – вісник; людина, що оголошувала про якісь важливі події, розпорядження короля.

Та коли вже надто тяжко
Туга серце обгортала,
То співці співали пісню,
Пісня тугу розважала...

І Бертольдів спочатку
Справді щастя панувало,
Довелося звоювати
Городів чужих чимало.

От вже він на стольне місто
Погляда одважним оком,
Але тут-то саме щастя
Обернулось іншим боком.

Чи то врешті у Бертольда
Притомилося лицарство,
Чи то владар бусурменський
Міцно так тримавсь за царство, –

Тільки твердо так трималось
Місто гордее, уперте,
Раз одбилось, потім вдруге,
Потім втретє, ще й вчетверте.

Тут прийшлося Бертольду з лихом:
Край чужий, ворожі люде,
Голод, злидні, військо гине...
Що то буде, що то буде?!

Місяць, другий вже ведеться
Тая прикрая облога,
Серед війська почалися
Нарікання і тривога...

Хтів Бертольд, розумним словом
Люте військо вгамувати,
То воно дедалі гірше
Почало репетувати.

Далі кинулись до зброї...
Бог зна, чим би то скінчилось...
Але тут хтось крикнув: «Стійте!»
Військо раптом зупинилось.

Вийшли тут наперед війська
Військові співці славутні,
Всі вони були при зброї,
А в руках тримали лютні¹.

З них один промовив: «Браття,
Часу маєте доволі.
Щоб Бертольда покарати,
Він же й так у вашій волі.

Ми б хотіли тут в сій справі
Скільки слів до вас сказати,
Та співцям співати личить,
Отже, ми почнем співати».

Тут один із них тихенько
Струни срібнії торкає,
Усміхається лукаво
І такої починає:

«Був собі одважний лицар,
Нам його згадать до речі,
Він робив походи довгі –
Від порога та до печі».

Він своїм язиком довгим
Руйнував ворожі міста...
Чули ви його розповідь...
«Я один, а їх аж триста!»

Ну, та сей одважний лицар
Якось вибрався до бою.
І вернув живий, здоровий:
Талісман² він мав з собою.

Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знать готовий,
Се було речення мудре:
«Утікай, поки здоровий!»

«Утікай, поки здоровий!» –
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо,
Очі в землю поспускали.

¹ *Лютня* – старовинний струнний музичний інструмент.

² *Талісман* – предмет, який носили при собі забобонні люди і вірили, що він немовби рятуює від смерті, відводить нещастя, забезпечує удачу.

Раптом зброя заблищала,
І гукнуло військо хором:
«Ми готові йти до бою!
Краще смерть, ніж вічний сором!»

І метнулися у напад
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято.

Місто взято, цар в полоні
Бусурменський. Перемога!
От тепер уже одкрита
Всім у рідний край дорога

Тут на radoщах Бертольдо
Всіх співців казав зібрати
І, коли вони зібрались,
Привселюдно став казати:

«Ви, співці славутні наші,
Ви, красо всього народу!
Ви нам честь відрятували,
Вам ми винні нагороду!»

Та співці відповідали:
«Ні, не нам, ласкавий пане,
Той, хто сих пісень навчив нас,
Нагороду хай дістане».

«Де ж він, де? – гукнув Бертольдо. –
Що ж він криється між вами?»
«Він не тут, – співці говорять, –
На війні не був він з нами.

Він zostався, щоб піснями
Звеселять рідну країну,
Там він має розважати
Не одну сумну родину».

«Знаю я сього поета
І його величну душу,
І тепер йому по-царськи
Я подякувати мушу.

Тільки б дав нам Бог щасливо
Повернутися додому,
Срібла, золота насиплю
Я співцеві дорогому!»

IV

Кажуть, весь поміст у пеклі
З добрих замірів зложився,
Для пекельного помосту
І Бертольдо потрудився...

Вже давно Бертольд вернувся
Із далекої чужини,
Знов зажив життям веселим
Біля милої дружини.

Знов у нього в пишнім замку
Почалося вічне свято, –
О, тепер було у нього
Срібла, золота багато!

Окрім того, що набрав він
На війні всього без ліку,
Ще король йому в подяку
Нагороду дав велику.

Сила статків та маєтків!
Вже Бертольдо граф заможний!
Він живе в своєму графстві,
Наче сам король вельможний.

Та околиця, де жив він,
Вся була йому віддана,
Люд увесь в тім краю мусив
Узнавать його за пана.

Тож спочатку того щастя
Справді був Бертольдо гідний,
Правий суд чинив у панстві,
До підданих був лагідний.

Але то було недовго,
Він дедалі в смак ввівходив
І потроху в себе в графстві
Інші звичаї заводив.

Що ж, напитки та найдки,
Та убрання прехороші,
Та забави, та турніри,
А на все ж то треба гроші!

Та й по всіх далеких війнах
Граф привчився до грабунку,

А тепер в своїй країні
Він шукав у тім рятунку.

Почалися нескінченні
Мита, панщина, податки,
Граф поставив по дорогах
Скрізь застави та рогатки.

Трудно навіть розказати,
Що за лихо стало в краю, –
Люди мучились, як в пеклі,
Пан втішався, як у раю.

Пан гуляв у себе в замку, –
У ярмі стогнали люде,
І здавалось, що довіку
Все така неволя буде.

Розливався людський стогін
Всюди хвилю сумною,
І в серденьку у поета
Озивався він луною...

Ось одного разу чує
Граф лихі, тривожні вісті,
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті;

Що співці по місті ходять
І піснями люд морочать,
Все про рівність і про волю
У піснях своїх торочать.

Вже й по тюрмах їх саджають,
Та ніщо не помагає,
Їх пісні ідуть по людях,
Всяк пісні ті переймає.

«Ну, – гукнув Бертольд, – то байка!
Я візьму співців тих в руки!»
Раптом чує десь близьенько
Залунали пісні гуки:

«В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості!

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;

Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров проллється,
Як пробити пану груди?»

«Що се, що? – кричить Бертольдо. –
Гей, ловіть співця, в'яжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!»

Коли се з-за мурів замку
Обіззався голос долі:
«Гей, біжіте, панські слуги,
Та спіймайте вітра в полі!

Не турбуйся ти даремне,
Все одно, вельможний пане,
Вловиш нас сьогодні десять,
Завтра двадцять знов настане!

Нас таки чимале військо,
Маєм свого отамана,
Він у нас одважний лицар,
Врешті, він знайомий пана...»

Мов крізь землю провалився
Той співець, утік од лиха.
А Бертольд сидів і думав,
Далі так промовив стиха:

«Маєм свого отамана! –
Ось де корінь цілій справі!
Ну, та я тепера хутко
Положу кінець забаві!»

Тут він двох щонайвірніших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

«Ви скажіть йому від мене,
Що я досі пам'ятаю,
Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю.

Власне, я тепер бажаю
Дать йому за них заплату,

Я поетові дарую
В себе в замку гарну хату.

Я його талан співацький
Так високо поважаю,
Що співцем своїм придворним
Я зробить його бажаю.

Ви скажіть, що він у мене
Буде жити в шані, в славі,
Тільки, звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві».

Слуги зараз подалися
До убогої оселі,
Принесли вони поету
Ті запросини веселі.

Усміхаючись, він слухав
Те запрошення знаднеє,
А коли вони скінчили,
Так промовив їм на сес:

«Ви скажіть своєму пану,
Що заплати не бажаю,
Бо коли я що дарую,
То назад не одбираю.

Хай він сам те пригадає,
Що то ж я йому дав злото,
Хоч тепер об тім жалкую,
Краще б кинув у болото!

Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати.
Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.

Золотих не хочу лаврів,
З ними щастя не здобуду.
Як я ними увінчаюсь,
То поетом вже не буду.

Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті.

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,

Щоб собі на вільні руки
Золоті надіть кайдани!

Тож підіте і скажіте,
Що поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити!»

З тим вернулись вірні слуги
До Бертольда і сказали:
«Так і так поет відмовив,
Ми даремне намовляли...»

Аж скипів Бертольд, почувши
Гордовиту відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

«Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпіть не буду.

Коли він складання віршів
Бунтівничих не покине,
То в тюрму його закину,
Там він, клятий, і загине!»

Знову слуги подалися
До убогої хатини
І, підходячи, почули
Тихий бренькіт мандоліни.

У вікно зирнули слуги,
Бачать: зібрана громада,
Всі стоять навколо ліжка,
Мов якась таємна рада!

Утомивсь поет від праці,
Третій день лежить в недузі,
Слухачі навколо нього
Посхиляли чола в тузі.

А поет усе то грає,
То щось пише на папері
Й роздає писання людям,
Тут вступили слуги в двері.

Всі метнулись хутко з хати,
І поет один зостався,

Подививсь на слуг спокійно,
Гордовито привітався.

Всі Бертольдіві погрози
Слухав мовчки, усміхався.
А коли скінчили слуги,
Так до них він привітався:

«Ви скажіть своєму пану,
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай велить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу.

На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,
Вам нести мене прийдеться
Аж до нової оселі.

Та й в темниці буду вільний, –
Маю думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

І мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світі,
Наче тая вільна птиця.

З словом зіллються в темниці
Гіркий жаль і тяжка туга,
І тоді потрійна стане
І страшна його потуга.

І поет від свого люду
Не почує слів догани

В день сумний, коли на нього
Накладатимуть кайдани!»

Так довіку у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусив
Головою наложити.

Та zostалися на світі
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось повстання в краю,
І Бертольда вбили люде,
Та й гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

Та зостався по Бертольду
Молодий його нащадок,
І пиху його й маєтки
Він забрав собі у спадок.

І тепер нащадки графські
Тюрми міцніі будують,
А поетові нащадки
Слово гострее гартують.

Проти діла соромного
Виступає слово праве –
Ох, страшне оте змагання,
Хоч воно і не криваве!

А коли війна скінчиться
Того діла й того слова,
То скінчиться давня казка,
А настане правда нова.

1893

Думаємо і відповідаємо

До першого розділу

- Що вас найбільше вразило в поемі «Давня казка»?
- Прочитайте діалог між поетом і лицарем. Які риси характеру поета й лицаря тут виявилися? Як розуміє щастя людини поет, а як лицар? Розкажіть про вплив, який справляла на слухачів пісня поета. Свої відповіді підтверджуйте рядками з тексту.

До третього розділу

- Чому під час облоги ворожого міста серед воїнів почалися нарікання і тривога?
- Хто врятував військо від ганьби й загибелі? Як саме?

- Прочитайте виразно пісню «відважного лицаря». Які зображувально-виражальні засоби використані тут, що надали цій пісні такої сили впливу на воїнів? Які ще засоби творення комічного ви знаєте?
- Яку нагороду обіцяв Бертольдо співцеві? Виразно прочитайте ці рядки.
До четвертого розділу
- Як повадився з людьми Бертольдо, поки мав награвовані багатства?
- Розкажіть, які «інші звичаї» став заводити він у своєму графстві? Як це позначилося на становищі народу? Відповідаючи, посилайтесь на текст.
- Перечитайте строфу, в якій висловлена думка про нескореність народу, натхненного поетовою піснею.
- Чому співці називали поета отаманом? Відповідаючи, вживайте вислови з тексту.
- До яких хитрощів вдається Бертольдо, щоб відірвати поета від народу?
- Визначте головну думку поеми. Прочитайте строфи, в яких вона найвиразніше висловлена.
- Розкажіть про пошану народу до поета.
- Як помстився Бертольдо поетові? Чи зумів він убити силу поетового слова? Чому? Обґрунтуйте своє твердження.
- Схарактеризуйте віршову форму поеми «Давня казка».
До всього твору
- Складіть план характеристики поета. Доберіть за ним з поеми відповідний матеріал.
- Яка роль поетової пісні в житті суспільства? Підвердіть свою думку посиланням на текст.
- Розкажіть про Бертольдо (його ставлення до народу, уявлення про щастя, честь і гідність людини). Чому конфлікт між поетом й Бертольдо був неминучим? Що є найдорожчим для поета і для Бертольдо? Де зав'язка конфлікту, кульмінація, розв'язка?
- Чому Леся Українка своїй поемі дала назву «Давня казка»?
- Як ви розумієте епілог?
- В яких образах втілена ідея визвольної боротьби в поезії І. Франка «Каменярі» та в поемі Лесі Українки «Давня казка»?
- Поясніть, якими з поданих нижче прислів'їв можна визначити вдачу персонажів, якими – схарактеризувати становище народу або виразити головну думку поеми «Давня казка».

Леся Українка протягом свого творчого життя, крім віршів, драматичних творів, оповідань, статей, написала і 9 ліро-епічних поем: «Русалка», «Місячна легенда» і ін. Майже всі вони пройняті ідеєю визвольної боротьби проти соціального й національного гніту.

В час створення поеми «Давня казка» письменники реакційного напрямку заявляли, що містечтво потрібно лише для розваги. Поемою Л. Українки давали гостру відсіч носіям цих поглядів.

Поет для Лесі Українки носій високих духовних ідеалів краси, свободи, творчості, завжди глашатай, завжди проводир, а його слово – могутня

підпора у всіх ділах людських, і перш за все в боротьбі з поневолювачами. Такий поет «Давньої казки». Захоплені його піснею, воїни ідуть на штурм неприступних мурів ворожого міста і здобувають його. Бертольдо цінує владу, багатство. Коли у країні спалахує народне повстання проти жорстокого феодала графа Бертольдо, поетове слово служить повстанцям. Графські слуги кидають поета у в'язницю, але «всі пісні його, всі гадки не можна замкнути у тюремних стінах. Вони стають здобутком трудящого люду і допомагають йому у “Страшний” війні – за правду нову».

Пройнята бойовим духом, «Давня казка» протистояла песимістичним настроям зневіри в силі поетичного слова, протистояла поглядам на літературу, як на забаву, розвагу. Відповідь поета на запрошення графа Бертольдо стати придворним співцем звучить як заповідь нерозривного зв'язку мистецтва з трудящими масами.

За жанром «Давня казка» – ліро-епічна соціальна поема-казка.

Тема поеми – роль поетичного слова в житті суспільства. **Ідея** – поетичне слово пов'язане з народними масами і повинно служити визвольній боротьбі трудящих.

ІЗ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Антитеза

Підкреслити, виділити щось важливе, визначальне у висловленій думці чи у зображенні подій, людських характерів, предметів допомагають такі засоби поетичного синтаксису, як анафора та інверсія. З цією ж метою письменники використовують і **антитезу** (від гр. *antithesis* – протиставлення) – різке протиставлення якоїсь істотної ознаки чи властивості характеру, події, явища, предмета. Наприклад:

Люди мучились, як в пеклі,
Пан втішався, як у раю.

Ця антитеза допомагає виділити визначальне в становищі трудящих та експлуататора. Підкреслюють цю думку й антонімічні порівняння, що входять до складу антитези, наведеної вище.

В основі антитези нерідко лежать антоніми. Ви вже знаєте, що антоніми допомагають щось протиставити, ось тому вони і входять до антитези, складнішого художнього засобу. Однак частіше в основу антитези кладуться антонімічні слова, які не є антонімами, але в певному контексті набувають протилежного значення. Наприклад:

В мужика землянка вогка –
В пана хата на помості.

Слова «землянка вогка» і «хата на помості» в цьому контексті виступають як антоніми.

У художніх творах антитези бувають прості (як у наведеному прикладі) і складні (опис чарівної сільської природи та розповідь про тяжке підневільне життя кріпаків у поезії Т. Шевченка «Якби ви знали, паничі...»).

Засіб антитези застосовується і в образотворчому мистецтві. В музиці є окремий жанр, твори якого будуються на антитезі: це – сюїта.

Думаємо і відповідаємо

- Прослідкуйте антитезу в «Давній казці» Л. Українки.
- Чи зустрічався вам прийом антитези в інших творах?
- Чому під час облоги ворожого міста серед воїнів почалися нарікання і тривога?

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XX СТОЛІТТЯ

Вступ

Доля української літератури – доля України. Перші два десятиріччя XX століття для української літератури – надзвичайно плідна пора. В ній тоді водночас працювали І. Франко, Л. Українка, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Стефаник, М. Вороний, О. Олесь і ін. Ще живі були І. Нечуй-Левицький, П. Мирний. Поруч з ними торували свої шляхи А. Кримський, Т. Бордуляк, Б. Лепкий і. ін., розпочали свою творчість М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, Андрій Головка.

20-ті роки характеризуються бурхливим розвитком звільненої від пут самодержавства української літератури. З народних глибин з'являлися все нові таланти. Виникали численні письменницькі організації: «Плуг» (Спілка селянських письменників, 1922), «Гарт» (Спілка пролетарських письменників, 1932), МАРС (Майстри революційного слова, 1926), «Молодняк» (молоді початківці-письменники, 1927) і ін. Одні з цих організацій існували декілька років, другі – невдовзі розпадалися, реорганізовувалися в інші. Кожна спілка видавали свої збірники, журнал, виходили твори окремими виданнями. За розмаїття і багатство на таланти ці роки названо червоним ренесансом.¹

Основними темами художніх творів у ці роки були повалення самодержавства й суспільні процеси та явища в житті України (оповідання і повісті М. Хвильового, А. Головка, гуморески О. Вишні, драматичні твори І. Кочерги, М. Куліша, вірші П. Тичини, В. Сосюри, М. Рильського і ін.).

Не прийнявши більшовицької влади, значна частина старої української інтелігенції опинилася в політичній еміграції за кордоном (О. Олесь, М. Вороний, В. Самійленко та багато інших).

Однак незабаром настали тяжкі часи в Україні: складалася адміністративно-командна система, безроздільним стало панування однієї більшовицької партії, утверджувався культ особи Сталіна. Це привело в 30-х роках до не знаного ще в історії терору проти народів, що входили до складу СРСР. Почалося нищення і культурних сил України: вчених, митців. За ці роки українська література втратила понад триста її творців.

Одні були репресовані, гинули в таборах і на засланні (повернулися лише двадцять п'ять осіб). Інші перестали писати, залишили рідний край, аби зберегти своє фізичне існування. Цей період справедливо називають «розстріляним відродженням».

¹ Renaissance – в перекладі з італійської відродження.

Постановою ЦКВКП(б) 1932 року «Про перебудову літературно-художніх організацій» всі письменницькі спілки підлягали саморозпуску. Через два роки на Першому з'їзді письменників було створено «Спілку письменників СРСР». Існування однієї організації забезпечувало можливість диктувати свою волю письменникам.

Уцілілі письменники «першого призиву» й молоді (Андрій Малишко, О. Донченко, М. Стельмах та ін.) мусили прославляти «вождів», партію. Під страхом смерті заборонялося зображати страждання селянства від насильницької колективізації, голодомор 1933 р., нищення інтелігенції. Але народ вірив у краще майбутнє і проявляв високий трудовий героїзм, що стало головною темою літератури передвоєнного десятиріччя.

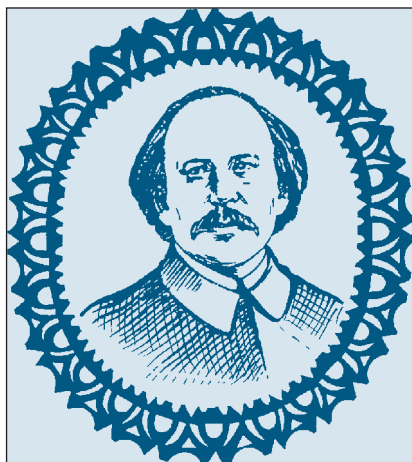
Потроху став підвищуватися рівень життя, але навала фашистських полчищ перервала мирну працю. В роки війни в літературу прийшло нове поповнення: О. Гончар, П. Воронько, Ю. Збанацький. Основною темою літератури стала героїчна боротьба народів проти підступного ворога, а після Перемоги з'явилися поряд з нею й інші: відбудова народного господарства, боротьба за мир, дружба між народами. У часи розвінчання культу особи Сталіна, які прийнято називати «хрущовською відлигою», почалося пожвавлення в українській літературі. Сміливо зазвучав мужній голос талановитих, громадсько активних письменників (В. Симоненко, Л. Костенко, В. Стус, Д. Павличко), яких названо «шістдесятниками». Вони правдиво відображали сучасне їм життя, стали на захист приниженої рідної української мови.

Але незабаром прокотилася нова хвиля нищення української літератури. Багато молодих письменників опинилися за ґратами, в таборах, за кордоном у вигнанні. Це було друге «розстріляне відродження».

Але такі письменники як В. Стус, В. Симоненко, Л. Костенко правдиво відображали дійсність, вказували на потворні явища суспільного життя, відстоювали право української мови на вільний розвиток.

Тепер, коли Україна стала самостійною державою, відкривається широкий простір для вільного розвитку художньої літератури, правдивого зображення в ній минулого й сучасного життя українського народу.

У цьому підручнику ви ознайомитеся з творами деяких письменників, які виступали в різні періоди розвитку української літератури ХХ століття.

МИКОЛА КІНДРАТОВИЧ ВОРОНИЙ (1871–1938)

В історії української літератури кінця ХІХ – поч. ХХ століття М. Вороний посідає помітне місце. Він був талановитим поетом і критиком, істориком і діячем українського театру, перекладачем, актором, журналістом.

Вороний належав до найбільш виважених верств української інтелігенції. Позбавлена творчої трибуни, постійно переслідувана то за «український сепаратизм», то за «соціалізм» і «хлопоманство», вона почувала себе пасербом у рідному краї...

Народився Микола Кіндратович Вороний 24 листопада (6 грудня) 1871 року на Катеринославщині в сім'ї ремісника і дрібного торговця.

Освіту здобував спочатку в Харківському, а потім у Ростовському реальних училищах, згодом у гімназії в Ростові-на-Дону. Зачитувався творами В. Скотта, М. Ріда, Ж. Верна, М. Некрасова, Т. Шевченка.

Рано знайомиться з народовольцями, включається в нелегальну пропагандистську діяльність. З сьомого класу гімназії починаються обшуки, арешти, які закінчуються забороною вступити до університету і перебувати в столиці Російської імперії. Тому спочатку М. Вороний подався до Віденського університету, а потім до Львова...

Починає співробітничати в журналі «Житє і слово», потім стає режисером театру «Руська бесіда».

Згодом приймає запрошення М. Кропивницького вступити актором у його трупу (1897–1901). В період проживання в Києві видав перші збірки віршів («Ліричні поезії» – 1911, «В саяві мрій» – 1913), пише праці про театр.

Не сприйнявши Жовтневої революції 1917 року, в 1920 році опинився в еміграції, в Польщі. Згодом переїхав до Львова, де читав лекції в українській консерваторії.

Але туга за рідним краєм змусила його в 1926 році повернутися з еміграції. Спочатку він жив у Харкові, а потім переїхав до Києва, де в 1928 році українська громадськість відзначила 35-річчя його письменницької діяльності.

Згодом Миколу Кіндратовича почали переслідувати органи держбезпеки, облудно звинувачуючи його в конрреволюційній діяльності. Поет був усунений з роботи, висланий за межі України у Воронеж. Великою трагедією для Вороного була загибель у виправно-трудовому таборі сина Марка, теж письменника.

В 1934 році Вороний був засуджений і відбував покарання на Соловках. Восени 1937 року Вороний знову з'явився в Новоукраїнці Одеської області, а невдовзі знову опинився за ґратами, а в травні 1938 був засуджений до страти і розстріляний.

Творчість Вороного довгі роки була заборонена, ім'я – призабуте. Лише в другій половині 80-х років його добре ім'я і творчий доробок нарешті остаточно повертаються українському народові.

Євшан-зілля¹

(Поема)

Да лучче єсть на своей земли костью
лечи, ине ли на чюже славу быти.

(Літопис, за Іпатським списком)

В давніх літописах наших
Єсть одно оповідання,
Що зворушує у серці
Найсвятіші почування.
Не блищить воно красою

Слів гучних і мальовничих,
Не вихвалює героїв
Та їх вчинків войовничих.
Ні, про інше щось говорить
Те старе оповідання.

¹ Євшан-зілля – різновид полину, що росте в південних степах; має сильний і водночас ніжний, приємний запах.

Між рядками слів таїться
В нім якесь пророкування.
І воно живить надію,
Певну віру в ідеали
Тим, котрі вже край свій рідний
Зацурали, занедбали...

* * *

Жив у Києві в неволі¹
Ханський син, малий хлопчина,
Половецького б то хана
Найулюблена дитина.
Мономах, князь Володимир,
Взяв його під час походу
З ясирем² в полон і потім
При собі лишив за вроду.
Оточив його почотом
І розкошами догідно –
І жилось тому хлоп'яті
І безпечно, і вигідно.
Час минав, і став помалу
Рідний степ він забувати,
Край чужий, чужі звичаї
Як за рідні уважати.
Та не так жилося хану
Без коханої дитини.
Тяжко віку доживати
Під вагою самотини.
Зажурився, засмутився...
Вдень не їсть, а серед ночі
Плаче, бідний, та зітхає,
Сну не знають його очі.
Ні від кого він не має
Ні утіхи, ні поради.
Світ увесь йому здається
Без краси і без принади.
Кличе він гудця³ до себе
І таку держить промову,
Що мов кров'ю з його серця
Слово точиться по слову:
«Слухай, старче, ти шугаєш
Ясним соколом у хмарах,
Сірим вовком в полі скачеш,
Розумієшся на чарах.
Божий дар ти маєш з неба

Людям долю віщувати,
Словом, піснею своєю
Всіх до себе привертати.
Ти піди у землю Руську –
Ворогів наших країну, –
Відшукай там мого сина,
Мою любую дитину.
Розкажи, як побиваюсь
Я за ним і дні, і ночі,
Як давно вже виглядають
Його звідтіль мої очі.
Заспівай ти йому пісню
Нашу, рідну, половецьку,
Про життя привільне наше,
Нашу вдачу молодецьку.
А як все те не допоможе,
Дай йому євшана-зілля,
Щоб, понюхавши, згадав він
Степу вільного привілля».
І пішов гудець в дорогу.
Йде він три дні і три ночі,
На четвертий день приходить
В місто Київ опівночі.
Крадькома пройшов, мов злодій,
Він до сина свого пана
І почав казати стиха
Мову зрадженого хана.
Улецає, намовляє...
Та слова його хлопчину
Не вражають, бо забув вже
Він і батька, і родину.
І гудець по струнах вдарив!
Наче вітер у негоду,
Загула невпинна пісня –
Пісня вільного народу.
Про славетнії події –
Ті події половецькі,
Про лицарські походи –
Ті походи молодецькі!
Мов скажена хуртовина,
Мов страшні Перуна громи,
Так ревли-стогнали струни
І той спів гудця-сіроми!
Але ось вже затихає
Бренькіт дужий акордовий –
І намісто його чути

¹ В основу твору покладено українську народну легенду, а не літописне оповідання.

² Ясир – люди, взяті в полон, а також награвовані майно та худоба.

³ Гудець – музикант і співець.

Спів народний, колисковий.
 То гудець співає тихо
 Пісню тую, що співала
 Мати синові своєму,
 Як маленьким колисала.
 Наче лагідна молитва,
 Журно пісня та лунає.
 Ось її акорд останній
 В пільмі ночі потопає...
 Але спів цей ніжний, любий,
 Ані перший, сильний, дужий,
 Не вразив юнацьке серце, –
 Він сидить німий, байдужий.
 І схилилася стареча
 Голова гудця на груди –
 Там, де пуста замість серця,
 Порятунку вже не буде!..
 Але ні! Ще є надія
 Тут, на грудях в сповиточку!..
 І тремтячими руками
 Роздирає він сорочку,
 І з грудей своїх знімає
 Той євшан, чарівне зілля,
 І понюхать юнакові
 Подає оте бадилля.
 Що ж це враз з юнаком сталося?
 Твар¹ поблідла у небоги,
 Затремтів, очима блиснув
 І зірвавсь на рівні ноги.
 Рідний степ – широкий, вільний,
 Пишнобарвний і квітчастий –
 Раптом став перед очима,
 З ним і батенько нещасний!..
 Воля, воленька кохана!
 Рідні шатра, рідні люди...
 Все це разом промайнуло,

Стисло серце, сперло груди.
 «Краще в ріднім краї милім
 Полягти кістьми, сконати,
 Ніж в землі чужій, ворожій
 В славі й шані пробувати!» –
 Так він скрикнув, і в дорогу
 В нічку темну та пригожу
 Подалися вони обоє,
 Обминаючи сторожу.
 Байраками та ярами
 Неумомно проходили –
 В рідний степ, у край веселий
 Простували, поспішали.

* * *

Україно! Мамо любя!
 Чи не те ж з тобою сталося?
 Чи синів твоїх багато
 На степах твоїх зосталося?
 Чи вони ж не відцурались,
 Не забули тебе, неньку,
 Чи сховали жаль до тебе
 І кохання у серденьку?
 Марна річ! Були і в тебе
 Кобзарі – гудці народні,
 Що співали-віщували
 Заповіти благородні,
 А проте тієї сили,
 Духу, що зрива на ноги,
 В нас нема і манівцями
 Ми блукаєм без дороги!..
 Де ж того євшану взяти,
 Того зілля-привороту,
 Що на певний шлях направить, –
 Шлях у край свій повороту?!

1899

Думаємо і відповідаємо

- Яке враження на вас справила поема? Знайдіть рядки, в яких автор висловлює надію, що українці, збайдужілі до рідного краю, можуть ще повернутися в лоно своєї нації, вивчити мову.
- Чим ви поясните ту обставину, що ханський син чужий край та його звичаї став «за рідні уважати»?
- Прочитайте строфи, в яких говориться про хана: знайдіть слова й вислови, що передають муки осиротілого батька.
- Чому хан просить саме гудця повернути йому сина?

¹ Твар – тут: обличчя, лице.

- Знайдіть рядки, в яких говориться про тривалий шлях гудця до Києва.
- Прочитайте строфи, в яких йдеться про пісні гудця, в яких йде мова про звиягу половців. А як звучать пісні народні, колискові?
- Чому ханський син залишився байдужим і до розповіді про горе батька, і до пісень?
- Чим поясните ви бурхливу реакцію молодого половця на пахощі євшан-зілля? Перечитайте цю строфу. Добором яких слів у поемі відтворено різку зміну в настрої юнака?
- Уявіть, які картини постали перед духовним зором ханського сина. Намалюйте ілюстрації до цих строф.
- Зіставте епіграф до поеми з висловлюванням юнака.
- Визначте ідею твору.
- Перечитайте епілог. Розкажіть про гіркі роздуми й важкі переживання автора. А які роздуми й почуття збудила у вас ця поема?

БОРИС ДМИТРОВИЧ
АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ
(1899–1984)

Ім'я Б. Антоненка-Давидовича сучасному читачеві, особливо молодому, донедавна було маловідомим, тому що переважна більшість його творів, серед них такі відомі, як «Смерть», «Синя волошка», «Тук-тук» та інші були силоміць вилучені з літературного процесу як «ідейно шкідливі».

Народився Борис Дмитрович Антоненко-Давидович 5 серпня 1899 року в передмісті міста Ромни–Засуллі в сім'ї машиніста-залізничника. «Антоненко-Давидович» є водночас і псевдонім, і прізвище прадідів

– реєстрових козаків – Антоненків. Згідно з легендою, козак Антоненко голіруч укоськав розлюченого ведмедя-бешкетника, якого на його подвір'я завели мандрівні цигани, і за це його прозвали «Давидовичем», тобто сином біблійного героя Давида, що переміг велетня Голіафа.

До шести років хлопчик ріс в російськомовному оточенні. Хоча батьки й не змогли дати синові національного виховання, зате дали у спадок сильний національний характер. Багато для виховання Бориса зробила бабуся Олександра. Розповідаючи казки, співаючи українських пісень, вчила онука берегти пам'ять роду, сприяла любові до народних традицій, культури, мови.

Бажаючи вивести сина-одинака в «люди», батько віддав його в Охтирську гімназію. Закінчивши її в 1917 році, майбутній письменник вступає до Харківського університету на природничий, а потім перевівся на історико-філологічний факультет Київського університету.

Проте через матеріальні нестатки його не закінчив; довелося завершувати освіту самотужки – «в бібліотеках та з великої книги життя».

Все життя Антоненка-Давидовича цькували за те, що він мав мужність у своїх творах писати правду. А 2 січня 1935 року його було заарештовано й засуджено на десять років концтаборів ГУЛАГу, де письменник пройшов усі кола табірного пекла. Потім він був відправлений на довічне заслання в Красноярський край. Лише в 1956 році був реабілітований. Ошельмований, зацькований, Борис Дмитрович морально не зломився. Але душевні муки й численні хвороби, нажиті в таборах, пришвидшили кончину, яка сталася 9 травня 1984 року. Своїй родині, своїм батькам він присвятив повість «Слово матері».

Слово матері

(Скорочено)

Зображені в цій повісті події відбувалися ще на початку XX ст. Відомий у своїй місцевості як вправний майстер, коваль Сметана ледве міг написати своє ім'я та прізвище, але читав швидко. У нього була тільки одна книжка – «Кобзар»; у вільну хвилину читав своїй неписьменній жінці та єдиному синові Івасикові, знав майже всю збірку напам'ять. Коли Івасик успішно закінчив церковно-парафіяльну школу, батько вирішив його віддати в гімназію. Мати дуже тяжко переживала розлуку з сином, але мусила покоритися волі чоловіка. Івась гарно склав вступні екзамени, старанно вчився і до другого класу перейшов з «похвальним листом». На літні канікули приїхав додому.

Батько був у кузні, коли я повернувся, а мати поралася біля печі. Коли відчинив двері й переступив поріг, мати саме засувала рогачем чавуна в піч. Чи то щоб похвалитися матері своєю вченістю, чи з пустоців дитячих, я привітав її «по-городському»:

– Бонжур, мамаша! Как вы поживаете? Что нового и все такое прочее?

Матері аж рогач випав з рук. Вона схопилася рукою за щоку й широко розплющеними, переляканими очима дивилася на мене. Наче перед нею стояв не я, а якийсь ошуканець, що спритно начепив на гімназичну форму дорогий дитячий образ її сина.

– Это я, маменька... Не смущайтесь... – промовив я, починаючи сам ніяковіти під тим, сповненим докору, образи й болю, материним поглядом.

– Та як же мені, сину, не смутитися, – не второпала мати моєї вченої мови, – коли ти, бачу, свого роду відцурався, он уже по-якому до матері став варнякати! Отак тебе, синку, в городі образували!..

Мати скрушно похитала головою і з таким жалем подивилася, наче мене тяжко покалічили на все життя. Бачу, тут уже не до жартів. Виходить, я передав, як то кажуть, куті меду. Глянув я спідлоба на матір, а їй з очей – кап сльоза, кап друга, а далі як заплаче, як застогне моя матінка, наче ховає мене... Тут уже я не витримав, кинувся до неї, схилив низько голову і, не сміючи підвести очей, прошепотів:

– Простіть мене, мамо, я більше так ніколи не буду...

Відколи на міському базарі якийсь нетруджений чорт поцупив у моєї матері півмішка яблук, а другого разу крамар обмахлював її в крамниці аж на вісімдесят копійок, вона не терпіла міста, де кожний чоловік видавався їй якщо не паном, то злодієм. Не любила вона, коли хто перед паном чи урядником у мові на городські слова ломався.

Проте коли одного разу під жнива переходили через наше село кудись у Таврію заробітчани, мати охоче пустила їх до хати ночувати. Були вони

всі в лаптях та серм'ягах, говорили подібно до городської мови, цебто по-російському, та мати їх добре пригостила вечерею, а рано-вранці спекла їм на дорогу хліб і, прощаючись, одрізали чималий шматок сала. Довго дивилася вона на шлях услід їм і співчутливо хитала головою. То були подорожні, прості, як і ми, люди, бідаки-селяни з дальньої російської сторони.

Мати простила. І я справді ніколи вже так не викаблучувався ні перед односельцями, ні перед батьком, ні поготів перед нею. Але тих моїх привітальних слів, що вразили її тоді в саме серце, вона не забула до смерті. Проте і вмерла вона невдовзі після того...

Коли Івась приїхав додому на зимові канікули, мати, породивши донечку Настусю, тяжко захворіла.

Матері ставало дедалі гірше. На крик немовляти мати немовби прокинулася від бентежного сну. Вона піднялася на ліктях, розплющила змучені очі й – побачила мене.

– А я все кличу тебе, Івасику... Де ти був? – прошепотіла вона засмаглими губами, видимо, ще марячи. – Підійди ближче, сину...

Потерпаючи від незрозумілого мені страху, що нараз пройняв мене всього, я тихо підійшов. Мати поклала мені на голову гарячу, аж пашіло від неї, руку і часто та уривчасто дихала. Їй, мабуть, було дуже тяжко. Вона хвилину помовчала, збираючи останні сили, і, спрагло, як риба на березі, ковтаючи розкритим ротом повітря, строго проказала:

– З панами, сину, не водися, з багатими не знайся, горнись до тих, що... – мати не доказала, але я збагнув, про кого вона хотіла сказати. – Горнись, дитино моя, до простих, до роботящих людей...

Мати здригнулася і замовкла. Рука її безсило скотилася з моєї голови й важко впала на постіль.

– Оце моє тобі останнє слово...

Мати тихо застогнала, зітхнула і, мабуть, тоді ж і померла.

В хаті заворушились жінки, мене завели до сусідів, і більше я вже не чув своєї матері.

По смерті дружини коваль Сметана продав кузню і переїхав до міста, де влаштувався слюсарем у механічних майстернях. Хоч він і дуже шанував пам'ять своєї першої дружини, але мусив оженитися вдруге, бо потрібно ж було комусь у квартирі лад давати, дітей доглядати. Мачуха виявилася сумирною людиною і добрее ставилася до дітей, була заповідливою господинею. Івась учився старанно, переходив з класу в клас з «похвальними листами». У сьомому класі на одну парту з ним посадили сина земського начальника, що приїхав з Орловської губернії. Анемподист Караваєв не був зарозумілим чваньком, і юнаки скоро потоваришували; до того ж Іван часто допомагав у навчанні ледачкуватому паничеві. Іван Сметана почав бувати у домі Караваєвих і захопився їх дочкою Мері, що вчилася в шостому класі жіночої гімназії. Переживання першої закоханості були такі сильні, що юнак став дедалі гірше вчитися. Від Анемподиста він швидко засвоїв «світську премудрість: як триматися в панському товаристві, поводитися за столом».

Батько став турботно, мабуть, не без впливу мачухи, приглядатися до мене, а може, вже й до нього дійшли чутки про мій занепад у класі. В батькових очах я так високо видерся в науку, що йому, малописьменному, ніяково було втручатися у мої учбові справи. Проте одного вечора він наважився мене спитати:

– Ну, як воно в тебе, Іване?..

– Та важкувато щось стало вчитись, тату... – невиразно, щоб менше брехати, відповів я, не підіймаючи від книжки очей.

– Та воно конешно... Науку пройти – не сапку склепати... – погодився батько і зітхнув. Він трохи помовчав, підбираючи потрібних слів, та видимо, нічого не знайшовши, витяг з давнини своє оте заповітне, з чим повіз колись мене до гімназії, і несподівано сам запалився від того.

– Ну, вчись же, вчись, Іване, та докажи всім, що мужицький син може не тільки хвосту волам крутити!

Від батькових слів «мужицький син» та «волам хвосту» мене аж пересмикнуло. Які там хвосту, коли я з самим Кузьмінім-Караваєвим у преферанс граю, і з тенісною ракеткою вправляюся не гірше від Анемподиста!.. Проте в батьковому голосі я почув стільки невимовного жалю, благання й останньої надії, що мені стало шкода його. Того ж вечора я гарячково взявся надолужувати прогаяне і таки дещо наздогнав за останні два тижні учбового року.

Ми з Анемподистом усе ж перейшли у восьмий клас. Мене перевели – більше з пошани до моїх колишніх успіхів, Анемподиста ж – хіба що тільки з пошани до його авторитетного батька...

Серед прислуги Караваєвих була покоївка – сільська дівчина Зінка та привезений панами літній уже чоловік Афонька, якого вважали «пришелепкуватим» і нерідко кепкували з нього. Якось у місто приїхала українська трупа Саксаганського, яка в народі користувалася великою популярністю... Микола Миколайович Караваєв надумав подивитися гру українських артистів; запросили й Івана Сметану.

Дія на сцені з першого ж моменту захопила мене. Я ще ніколи не бачив українського театру, і все в ньому було для мене нове.

Калерія Олександрівна... була невдоволена з вистави і через те неохоче пила чай, який разом з бутербродами, тістечками й цукерками принесла на таці з буфету Зіна. Миколу Миколайовича не покинув апетит і тут: він з смаком поїдав бутерброди й тістечка і, запиваючи чаєм, ділився враженнями:

– Що ж – артисти непогані, нічого не скажеш, але сама п'єса і цей їхній малоросійський діалект – страх який примітив!

Нащо вже Зіні і тій не подобалася вистава.

– Чудно, як ото артисти по-мужицькому розговори балакають! – сказала й вибігла в коридор досміюватись...

...Мері мовчала. Вона уважно стежила за виставою і з цікавістю розглядала незвичну їй простувату публіку.

Коли зі сцени полинула в залу пісня молодого сліпого кобзаря:

І згадав Степан у неволі

Свою Україну,

Нерідного свого батька,

Ще й сестру Ярину, –

по мені наче пройшов електричний струм.

Я відчув себе нараз, як і багато, мабуть, хто в залі та на гальорці, часткою цього скривдженого, знедоленого народу...

Коли почала тихо спускатися завіса, в театрі зчинилось щось неймовірне... В залі й надто на гальорці все шаленіло. Глядачі повставали з місць і кричали «браво!», «слава!»...

Під цей галас Мері, підводячись з стільця, спитала мене тихо:

– А ви згодні б стати Степаном, якби я була Яриною?

– Безперечно! – в захваті відповів я... Але Мері пильно подивилася на мене, примружила очі й посміхнулася. І я завмер від її посмішки. Щось хиже, як у кішки, коли вона схопить мишеня і ось-ось запустить у його тремтяче м'ясо гострі пазурі, блиснуло мені на мить у зелених очах Мері. І вона таки запустила свої пазурки глибоко в мою душу.

– А я б... я б ніколи не могла стати отакою «Яриною».

Мері грубо, ніби копіюючи когось із дійових осіб п'єси, вимовила це ім'я, що вже стало мені таким дорогим.

Мені плюнуто в душу, і саме тоді, коли моя душа в пориві святої наївності найбільше розкрилась перед Мері. Але і враження від вистави було таке велике, що не могло розвіятися навіть після цієї образи...

Днів через три я знову пішов надвечір до Кузьм'яних-Караваєвих. Не можна ж бо, справді, так раптом, без усякої видимої причини, зникнути й дати привід до всяких пересудів...

Я прийшов, як виявилось, дуже до речі, бо Микола Миколайович, Анемподист і великий amator преферансу, наш повітовий поліцейський ісправник Слатін, саме сідали на веранді за ломбренний столик, щоб почати пульку.

У цей час десь у дворі люто загавкав Рекс. Хвіртка рипнула і з неї вийшла, несміливо озираючись навкруги, сільська баба. З свого місця я перший побачив її чорну керсетку, мережану сорочку й темну, зав'язану вгору хустку. Тихо й обережно переступала вона, як на ковзкій кризі, по присипаній піском алеї, наближаючись до ґанку. Майже нечутно звелася сходами нагору й стала край веранди. Зіна, побачивши її, впустила з несподіванки чайні ложечки на стіл і кинулась їй назустріч, немов хотіла перейняти стару.

– Ніззя! Ніззя сюди, мамо! Ідіть на кухню підождіте.

– Стривай, доню, мені до панів треба.

– Та ніззя ж, кажу! – заступила їй дорогу Зіна, червоніючи по самі вуха за свою матір. – І як то ви, мамо, претеся, не питаючись, буцім це вам десь у селі! – дорікала вона старій і, щоб виправдатись якось перед панами, обурено висловила здогад: – Це чи не Афонька здуру пустив їх сюди.

– А в чому, власне, річ? – спитав, обертаючись на стільці, Микола Миколайович і поклав на стіл карти.

Це збадьорило стару. Вона ступила крок вперед і низько вклонилася.

– До вашої милості, паночку, – зробить ласку, пустить Зіньку...

– Куди пустить? Зачем?

– Та ото ж я і кажу: дівка вже на порі стала, скоро вже й рушники подавати треба...

– Та це ж вони говорять, – втрутилася Зіна, відчуваючи щось недобре в поясненні ісправника, – вроді як заміж треба мене видавати...

– Замуж? – не сходяв з дива Микола Миколайович. – За кого – замуж?

– Та за Данила ж! Там такий роботящий парубок... – стрепенулася стара, зрадівши, що розмова підходить ніби до діла. Однак Микола Миколайович і далі не міг ніяк добрати ладу:

– Позволь, матушка! Допустим – замуж, но к чему ти приплела эти свои «рушники»?

Стара вибачливо усміхнулася, немовби це не пан, а дурне дитя бозна-що лепетало, і повчально промовила:

– Не плетуть їх у нас, а – тчуть. А потім сама дівка їх вишиває. Закон так велить.

– Це щоб старостам подавати... – вдруге пояснила Зіна, соромливо потупивши очі.

– Хоть убейте, нічого не розумію! – знизав плечима Микола Миколайович.

Пройшовшись по веранді, щоб трохи прохолоннути від гніву, який на нього наганяла самою вже своєю присутністю баба-мужичка, ісправник метнув на бабу обурений погляд і безапеляційно сказав:

– Я-то ведь знаю їх! Ни одного порядочного человека во всей деревне не найдешь! Все мошенники, обманщики, лгуны!

Баба потерпала від страху, бачачи, як розлютилося начальство. Адже всі його гнівні слова вона сприймала на свою адресу. Чи вона не розчула, чи не второпала останніх слів ісправника, але звела вгору, як на молитві, очі й перехрестилася.

– Матінко Божа! Уже й чаклуни! Та я й не чула, щоб у нашому селі хто до чаклування вдавався. Ось хоч і забожуся на тому! То вже, паночку, ви надарма таку пеню на мене наводите...

Від цих «щелкунів-колдунів» гучно реготав тепер, заплющуючи очі, й сам Микола Миколайович. Його почала навіть потішати кумедна Зіньчина мати, й він був не від того, щоб його й далі смішили. До того ж йому хотілося подратувати Никанора Петровича, до якого він ставився трохи іронічно, вважаючи в глибині душі за обмеженого реакціонера й бурбона. Через те Микола Миколайович навмисне напустив у свій голос штучного меду і досить прихильно спитав стару:

– Так, значит, – замож, матушка? – М-да... А хто же он, этот герой романа? Как его?...

– Ні, не за Романа, а за Данила за Бондаренка. Там такий...

– Уверен, что такой же негодяй, как и все! – перебив бабу ісправник, що ніяк не міг досі очуматися.

– Та він же, як і батько його покійничок – нехай царствує, – бондар, і добрий бондар, а ви на нього чогось так ото визвірилися... – спробувала була захистити репутацію свого майбутнього зятя баба, але ісправникові при останньому бабиному слові увірвався терпець, і він, забувшись, гаркнув на бабу:

– Молчать!

Становище набирало небажаної гостроти, і Зіна вирішила сама перепросити перед ісправником за свою недотепу матір.

– Звініть їм, пожалуста! Вони, як необразовані, темні, сказать, то ніякого обхожденія не іміють... – і до матері: – І чого ви, мамо, з своїм Данилом лізете, даже не понимаю!

Я весь час мовчав. Мене не смішила розмова Зіньчиної матері з Кузьмінім-Караваєвим та ісправником. То були два різні світи, які ніколи не могли порозумітися. Між ними була така страшна прірва, яку годі переступити. А якщо хто й пробував переплигнути, як Зінька, той калічився на безвік. Але як міг я опинитися на панському боці цієї прірви, коли мені годилось би стояти поруч цієї баби, що так нагадувала і своїм виглядом, і своєю мовою мою матір? Це ж вона, моя покійна мати, казала колись мені, як свій заповіт: «З панами не водись, з багатими не знайся...» Як же я міг переступити через її останнє святе слово?..

Бачачи, як із Зіньчиної матері роблять тут посміховисько, я почув сором за те, що сидів за одним столом з ісправником та Кузьмінім-Караваєвим,

і воднораз обурення..., яке почало клекотіти в мені після недавньої вистави українського театру.

Я спалахнув і підвівся, коли ісправник крикнув на бабу: «Молчать!» Та цього ніхто не помітив, бо тоді увага всіх була звернута на нещасну Зіньчину матір, що стояла, як на позорищі, серед веранди. З неї сміялися, кепкували, на неї гримали, і ось уже й рідна донька відкинулася від неї і ладна була зо всіма ганити свою засмучену матір.

– Бодай же тобі, доню, добра не було, як ти так образувалася в тому городі! – сказала тихо стара на останні зухвалі Зіньчині слова, а мені аж мороз пройшов поза шкірою. «Образувалася!» Та це ж достоту слова моєї матері, що колись вона з докором сказала мені, як перший раз я приїхав додому з гімназії. І такі ж сльози, як зараз у Зіньчиної матері, полилися тоді в моєї матусі! Гіркі сльози образи й жалю...

Зневажена, скорботна й похила, пішла вона східцями геть, низько схиливши голову. І тоді враз щось стиснуло моє серце. Таж це пішла назад від Зіньки на село не тільки її мати, – то верталася до своєї далекої могилки на сільському кладовищі і моя матуся. Єдина, неповторна...

Я з гуркотом одсунув стільця і прожогом кинувся за нею.

– Куди ти? Чекай! – крикнув мені позаду Анемподист, скочивши з місця, та я і сам спинився на першій сходинці. Я оглянув їх усіх, починаючи з Мері, на якій затрималися востаннє мої очі, і з невідомою мені силою, що виросла десь у моїх грудях і сама промовляла за мене, сказав:

– Я не можу бути там, де зневажають мій народ!

– Та ви... ви всі тут не варті... Не варті й брудного мужицького нігтя цієї баби!

Позад мене істерично зойкнула Калерія Олександрівна, кричав, розмахуючи руками, ісправник:

– Ось до чого доводить лібералізм!..

Та мене як одрубало від них.

Коли ми вдвох із Зіньчиною матір'ю переходили через двір, Афонька стояв коло Рекса, що вже настовбурчив на нас гострі вуха. Афонька зацитькував пса, звільна глядячи його по спині. Коли ми наблизилися, він подивився смутними очима на стару і тяжко зітхнув.

– Єх, милая! Поди, не легко-то с барами домовитися!..

Я підбіг до Афоньки і міцно потиснув його зашкарублу, здорову, як у ведмедя, долоню. Афонька за звичкою підняв другу руку почухати під шапкою і невиразно, чи то ніяковіючи, чи виправдовуючись, промимрив:

– Чего уж там! Это, стало быть, – к примеру, как значит, если понять человека нужно...

Він подався в сутінках червненого вечора до стайні, а я з Зінчиною матір'ю вийшов із двору Кузьмініх-Караваєвих.

Думаємо і відповідаємо

- Яке враження справила на вас повість? На які роздуми наштовхнула?
- Назвіть персонажів твору. Чим вони вам запам'яталися?
- Яку книжку мав коваль Сметана? Що ви взагалі дізналися про Іванових батьків?
- Кому з персонажів повісті належать слова: «Вчись же, вчись, та докажи

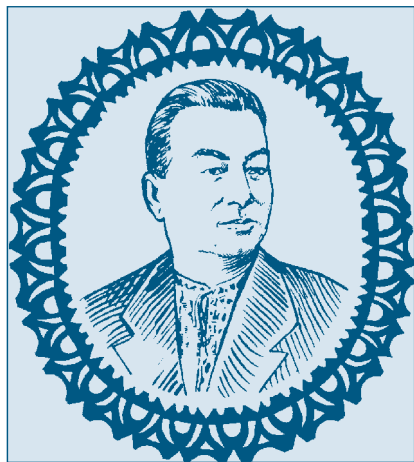
всім, що мужицький син може не тільки хвостом волам крутити!»? Як вони характеризують цього героя?

- Чому плакала мати, коли син привітав її «по-городському»? Чи можна цю селянку звинуватити в недоброзичливому ставленні до російської мови? Доведіть свою думку.
- Який заповіт синові залишила, вмираючи, мати? За яких обставин він його порушив?
- Коли Іван Сметана вперше відчув зневагу панів до себе й свого народу?
- Коли вперше зіткнулось рідне з чужим? Знайдіть у тексті відповідне місце.
- Чим, на вашу думку, слід пояснити неоднакове сприймання української вистави простими трудівниками й панством?
- Який момент в повісті ви вважаєте кульмінацією?
- Кому з персонажів належать слова: «Чудно, як ото артисти по-мужицькому розговори балакають!»? Як ці слова характеризують героя?
- Як могла скластися доля Зіни? Чи знаєте ви людей, подібних до Зіни, що «скалічилися на безвік»?
- Кому з персонажів належать слова: «Та ви всі тут не варті й брудного мужицького нігтя цієї баби!»? Дайте характеристику цьому персонажу.
- Як слово матері допомогло Іванові знайти собі правильну стежку в житті? Підтвердіть рядками тексту.
- Напишіть твір-роздум на одну із тем: «Сповідь перед матір'ю», «Слово матері – святе».

АНДРІЙ САМІЙЛОВИЧ МАЛИШКО (1912–1970)

Андрій Самійлович Малишко народився 14 листопада 1912 р. в Обухові на Київщині, в родині шевця... Сім'я була велика – одинадцятьох дітей. Вечорами в хаті брилила то весела, то сумна неньчина пісня. І від матері в Малишка любов до народних мелодій і рідного слова.

Після Обухівської семирічки хлопець учився в Київській медичній школі. Переконавшись, що лікарем йому не бути, що цікавість до поезії переросла в любов, Малишко обличив медицину і вступив до Київського інституту народної освіти, який закінчив в 1932 році. Деякий час учителював, потім служба в армії. А з 1936 року Малишко повністю присвятив себе літературній роботі. Вірші почав писати ще дитиною. Побудником цього була пісня. Малишко мав чудовий голос, драматичний тенор, і композиторські здібності. Часто співав з матір'ю. І співаючи одного разу з матір'ю сумну пісню, малий Андрій захотів, щоб пісня щасливо закінчилася, і сам переробив її трагічний

кінець. З цього і почалася творчість Малишка. В 1936 році з'являється перша збірка Малишка «Батьківщина». Тяжкою подією в житті Малишка була Велика Вітчизняна війна, яку він змалював у віршах циклу «Україно моя», в збірках «Битва», «Ярославна» та поемі «Прометей». В повоєнні роки з'явилися збірки «За синім морем» (1950), «Серце моєї матері» (1959), «Дорога під яворами» (1964) і інші. За цикл віршів «Дорога під яворами» Малишкові присуджено Державну премію 1969 року.

Окрилені чарівними мелодіями Платона Майбороди багато пісennих віршів Андрія Малишка «Рідна мати моя» («Пісня про рушник»), «Ранки солов'їні», «Білі каштани», «Стежина», «Ми підемо, де трави похилі» стали народними піснями.

Андрій Самійлович Малишко помер у розквіті свого таланту – 17 лютого 1970 року. Але в пам'яті сучасників назавжди зберігся його образ – людини рідкісного душевного багатства, полум'яного патріота, громадського діяча.

Прометей

(Скорочено)

Як зараз бачу: з-за ріки –
Дві кручі, наче маяки;
Одна зелена, чорна друга.
Чи літне сонце, чи зав'юга, –
Вони стоять собі віки.
На чорній кручі чорний дуб,
Як добрий воїн-вітролюб,
Весь посмаглілий, обгорілий,
Стоїть на кручі потемнілий.
Кому б сказати все? Кому б?
А тиха пристань ожива:
В артілях виспіли жнива,
Вантажать динь багряні кулі,
І кавуни лежать поснулі,
За човном човен підплива.
Од цигарок снується дим,
І пахне житом молодим
І рибним виловом багатим,
Сухим засмоленним канатом
І тютюном, як спирт, міцним.
Чому ж та круча нависа?
Чому лиш чебер та роса
Лежать на схилі одиноко,
І стовбур, спалений високо,
Як меч, ввігнався в небеса?

I

Отож на пристані, як сон
Зморив, узяв собі в полон
Артіль вантажників, і тиша,
Замків закованих міцніша,

Лягла на кручі й на затон,
П'ятірка сивих плотарів
Сиділа в тінях яворів.
Варили кашу на триніжку,
А молодий «козячу ніжку»
Смоктав і річ сповага вів.
Я теж підсів до них... Тоді
Дощі пройшли, і на воді
Ще хвилі в'юнились, ще зорі
Стояли тихі та прозорі,
Як перші маки молоді.
Ще вечір спав в очеретах
І полохливий мокрий птах
Шукав гнізда. Об тій годині
Знайшли їх трьох в оцій долині:
Один юнак, а два – в літах.
Знайшов їх хлопчик із села
Із нашого. Смертельна мла
Ще молодого не зв'ялила,
А двох старіших опалила,
Холодні очі сповила.
Вони уткнулися в пісок,
Немов заснули на часок,
І землю гріли під собою, –
Шматок землі, одбитий з бою,
Плацдарм – на метр, а чи на крок.
То добре – німців ні душі.
Шумлять пошерклі комиші.
Бійців тих два, прийнявши муку,
Плече в плече, рука на руку
Лежать. Видать, товариші.

А третій попросив води,
Хлопчині каже: – Підведи,
Я ще живий, підходь-но ближче. –
Його сховали на горищі,
І ранок змів його сліди.

.....
Немов за братом,
За ним дивились.
Юнак вже зводивсь насторожі,
Відчув живу, гарячу кров.
Кажу, він був не з ближніх сіл,
А десь з Смоленщини, де стіл,
І хата, й люди – всім привітні,
Зайди у лютому чи в квітні,
То хліб і сіль – завжди навпіл.
І в нас, і в них – цвіте в маю,
Жита одні, в однім краю,
А вечорами – хлопців гулі,
А влітку в них такі ж зозулі
Кують в дубовому гаю.
Дніпро із їхніх шум-борів
Тече до нас. А в матерів
Такі ж смугляві, чесні руки,
А в довгі дні боїв і муки
І їхній край, як наш, горів...
Отож у темін зореву
На в'ялу, скошену траву
Його поклали у stodолі,
Забинтували груди кволі.
– Нічого, – каже, – оживу.
Неначе з тяжкого труда,
В пилу сорочка – аж руда.
А він хазайці: – Що там, мати?
Смертям двом, – каже, – не бувати,
Одну ж обдурим, не біда.
Сусід одежину дає:
– Своє зніми, бери моє,
Ось, ось-бо німці будуть скоро. –
Він гляне скупю і суворо:
– Ні, – каже, – буду вже як є...
Лежить – в пілоточці своїй,
У гімнастюрці польовій,
З кишені вийняв білу хустку,
Неначе їхав у відпустку, –
Затримавсь на передовій.
П'янить ромашкою трава,
І він, неначе у жнива.
Приліг спочить, сказати слово,
А тільки рана випадково
Йому дихання забива.

.....

II

.....
Бійцю полегшало, він міг
Вже підвестися на поріг,
Картоплю, зварену в «мундирах»,
Вже їв, як є, в розмовах щирих
Летів, як птиця, в даль доріг.
Він думав часто, що в полку
В таку годину, в ніч таку
Об нім забули. Про кончину
Сам командир в сумну годину
Промову висказав палку.
Що, може, на передовій
Його шукав весь перший рій,
Та де ж? І дощечку з зорею
Йому зробили, й над землею
Вона над іншим кличе в бій.
А він живий, дивись, живе!
Чуття бринить легке й нове,
Ще день чи два – і він, нівроку,
Глибінь Дніпра, ясну, широку,
Не в човні – сам перепливе.
Переплинуть. Такі дива.
То буде радість, а слова
Самі поллються. – Як ти? Звідки? –
А рани дві – важкі, як свідки,
Та ще в сивинах голова...
Чекай, це все в потоці мрій.
Заходить хлопчик, вірний твій
Товариш. Він тебе німого
Знайшов із матер'ю й до свого
Двора приніс. Живи. Радій.
– Ну, що там, хлопчику? Сідай,
– А що казати? Німцю край!
Година, бачите, сувора,
Не сплять учора й позавчора,
Гел'очуть, шепчуть. Що там – знай!
– Видать, капут? – Мабуть, капут!
Гармат наставили он тут,
За нашим садом в огорожі,
Блукають тихо на сторожі,
Один другому: «Гут? Не гут?»
А щоб вас чорт узяв, сичі!
– І ще що бачив? – Що? Вночі
Все осінь глянула до двору.
Мені б до школи в цюю пору,
Та школу замкнуто, й ключі
Украли німці. А в ліску
Кленове листя по піску
Лежить багряною габою,

А черногузи між собою
Клеочуть на старім містку.
І ти Смоленщини поля
Згадав обкошені. Рілля
Біліє в бабинім тім літі,
Немов по всім широкім світі
Полотна білі простеля.
Калина в пурпурі, дуби,
На отчій хаті голуби
Злітають в синь, гармошка грає,
І так-то грає – серце крає,
Що вми, – а гадує і люби!
– Ах, світе вольний, грозівий,
Як я люблю тебе! В нічний
Осінній тиші хоч книжчину
Ти почитай мені, хлопчине,
Світі ліхтарик, хлопче мій!
– А що читати? Книг нема.
Тут за листівку – всім тюрма,
А ви про книгу. Де та книжка?
Хіба «Кобзар»... – В очах усмішка,
Побіг, руками обома
Несе. Сухий листок-папір
У книжці, видно, з давніх пір
Не раз прочитаний, жовтавий,
А жар його, а поклик правий
Легкою мірою не мір.
І вже бреде сліпий кобзар,
І Гонта кличе на пожар,
Кавказькі гори, в млу повиті,
Рясною кровію политі,
Чолом підводяться до хмар.
– То хто ж він був? – То був юнак,
Що в Бога вкрав вогонь і знак
Того вогню приніс людині.
– Читайте-но далі. – Мерхлі тіні
В кутку хитаються, як мак.

III

Облава німців по дворах,
Як та чума, ходила. Жхх,
Німії, холодний, до світанку
Гримів прикладами на ґанку,
Стріляв, свистів, палив у прах.
Повзли машини по шляху,
Стерню збиваючи суху,
Веселий півень на загаті
Мовчав, кричали діти в хаті
В тривожну ніч, у ніч глуху.

Уже моргає ліхтарець,
Уже в stodolі, де боєць
Заснув, – стоять, як сірі круки,
Уже кричать, падають на руки:
– Ти звідкіля? Ти хто? – Кінець.
Коли ж виводили за двір,
То на ворота впав твій зір,
На дві обірвані ворітні.
Здалося, звалені, самотні,
Вони шепочуть: «Нам повір,
Ми цю обійдемо біду,
Ми ще скрипітимем в ладу,
До нас хазяїн хліб везтиме,
Весілля бубнами густими
Стрічати буде молоду.
А ти приходи, як будеш жив,
До нас у гості після жнив,
І щоб твоє зраділо око,
Ми так відчинимось широко,
Щоб ти й сучечка не вчепив!..»

IV

Коли ж розвіявся туман,
Його з комірки на майдан
Вели з-під допиту на люди,
Можливо, хто жалом огуди
Роз'ятрить біль зажитих ран.
Як важко перші кроки йти!
На ланцюгах біжать хорти,
Дорогу нюхаючи, звірі,
І вартів мовчазно-сірі,
І офіцери – два кати.
Про що ти думаєш в цю мить?
Про те, що день твій одшумить,
Що згасне погляд на півслові?
Що, може, першої любові
Не дочекались, не допить?
Людських облич, можливо, жаль?
Чи неба літнього кришталь
З дубами й сонцем у долині
На серце ліг, як жар, однині,
Як літ юнацьких тепла даль...
Чи, може, смерті лютий крик
Ліг німотою на язик.
І ти прокляв і сонце, й трави,
Вечірніх зір м'які заграви
І все, до чого здавна звик?
Ні... Як не можна проклясти
Те, що живе в тобі для мсти,

Для воскресіння, як відбиток
Душі твоєї. Сонця злиток,
І правду, й гнів – тобі нести.
Тривожить інше: «Стане друг
Людей розпитувать навкруг,
Чи хто розкаже, як з собою
Не взяв зневіри я з журбою,
Не похилився од ран-недуг,
А чесно вмер. Від цих долин
Чи знайде воїн хоч один,
Чи занесе в смоленську хату
Про мене звістку скупувату,
Що не верне додому син,
Що з ним не стрінеться сім'я.
Чи мати знатиме моя,
Що інша мати в іншій домі
Мене доглянула в утомі,
Неначе син для неї я...
Що інша мати при свічі
В'язала рану на плечі,
Поїла чаєм, з вишні соком,
А одвернувшись, ненароком,
Тихенько плакала вночі».
Ну, от і все. Б'є барабан.
Мовчить юрба. Завмер майдан.
Стоять жінки у три ряди,
Дівчата й згорблені діди,
І хлопчаки побіля тину
Злетілись, стихли на хвилину,
Почувши подихи біди.
А він – в пілотовчій своїй,
У гімнастюрці польовій,
В юхтових чоботях – напроти,
В очах ні крику, ні скорботи,
Таким ходив, мабуть, і в бій.
Лиш похилився раз чи два...
Чи закрутилась голова?
Від рани стомленого тіла
Уся сорочка потемніла,
Вся поруділа: не нова...
– Це ваш? – Це наш, – говорить дід.
– Це наш, – хлопчак за дідом вслід.
– Це наш, – дівча ступа охоче
І щиро дивиться ув очі,
Щоб не хитнувся, не поблід.
Ідуть мовчазно ковалі,
А в хлопця руки в мозолі.
Він, може, теж коваль? І знову
Клепав би плуг чи гнув підкову.

– Це наш, – і клоняться к землі.
А тесля теслі: – Підійдім,
Він, може, теж возводив дім,
Сушив кленину в ночі літні
Чи ставив тесані ворітні.
– Це наш, ми клянемось на тім!
І матерів гірка любов
Підводить їх без перемов
До юнака, бо ясночолі
І їх сини воюють в полі.
– Це наш, ми кров дамо за кров.
І вже земля, піднявши цвіт,
Від круч, від поля, від воріт,
Уставши камнем і травою,
Вітрами й ніччю грозовою,
Кричить: – Це наш! Іду на звіт...
Ах, як він мить оцю зустрів!
Немов не дихав, не горів...
І тіло – так! Свое це тіло,
І сонце інше засвітило
У кроках чорних яворів.
І навіть сірі горобці
Здаються – срібні промінці,
Дівочі очі, карі й сині.
Він жив. Він житиме однині,
Ховай же муку на лиці!
– Це ваш? Ви брешете. Не ваш!
Чому ж у нього патронташ
І п'ять гранат знайшли в соломі?
Він ночував в чужому домі,
Він двічі ранений. Він – наш!
Ми з ним по-своєму. А вам
Я все сторицею віддам:
В теплушки всіх, гайда в дорогу.
Хати ж – з порогу до порогу
Спалю, стопчу – віддам чортам.
Ну, як? Це ваш? Замовкли ви? –
Як лан колючої трави,
Хитнулось, втихло. Тільки очі
Горять дідівські і дівочі
І сльози в матері-вдови.
Боець підвівсь, як біль із ран,
На цей осуджений майдан,
Побачив даль – не теплий вирій,
Теплушок ряд у ночі сірій,
Світанку смертного туман.
В теплушках люди без води,
Оці хлоп'ята і діди,
Ці матері – і в тебе ж мати, –

А ген за ними тліють хати,
Пожежі чорної сліди.
А кожен з них – сестра і брат.
Нащо їм холод ржавих ґрат?
Нащо їм сліз гіркі потоки?
І він вперед ступив два кроки:
– Стріляй! Розвідник я. Солдат.

V

Чотири ночі й довгі дні
Без сподівань, в самотині,
У кам'яній, як лід, комірці...
Лиш гострий окрик на повірці,
Лиш милі спогади одні.
Про що ті спогади? Про свій
Гвардійський полк і перший рій,
Про друзів лагідну розмову,
Про тиш дніпровську вечорову,
О краю мій!..
У двері стукають: – Вставай! –
Надії край. Чекання край.
Бери свої немудрі речі,
Бери життя своє на плечі...
То вітер свище? Ні, нагай.
Короткий день, короткий вік,
Кому він біль важкий зарік?
Кому розклав огонь на кручі?
То гомонить потік співуче?
Ні, – люди стали, як потік.
І барабани б'ють згори,
І вороння – аж прапори
Жалоби чорної у хмарі.
Ті ж людські очі – сині, карі –
Чекають, просять: говори.
І повели його на шпиль.
Над рокотання юрб і хвиль,
Ремінням скручений при згубі,
Високо піднятий на дубі,
Живий, дививсь на сотні миль.
Он – білий парус з-за ріки
Пливе, як чайка, у віки,
Полів нескошених безмежжя,
Он – видно все Лівобережжя,
І рідні армії, й полки.
Свої там хлопці на межі,
Нові зайнявши рубежі,
Ще не обралися клопоту.
.....
А кашовар зварив обід,

Веде до кухні димний слід,
Листи доставили в траншею.
Земля повернеться, й над нею
Умитий день зійде без бід.
А в тебе ніч побіля ніг,
І що ти міг? І що не зміг?
Огонь сухими язиками
По чорнокор'ю, між гілками,
До рук, звиваючись, побіг.
...Юнацькі руки молоді,
Вам добре б тішитись в труді,
Тесать, копать, залізо б гнути,
Садити сад, зелені рути,
Плоти гонити по воді.
Кохання б в серце полилось, –
Вам гладить золото волось,
Своє тепло коханій дати.
Ви ще не вміли обніматися,
А воювати – довелось...
Огонь сяга тобі до віч,
Палає дуб в мільйони свіч,
І сушить груди мука люта.
Ти руки звів – і трісли пута,
Реміння спалене із пліч.
Над зойк людей і даль узвиш,
У димну ніч, у мертву тиш
Глибінь очей твоїх іскриться,
Ти не людина – ти вже птиця
І не палаєш, а летиш.
Тріпоче серце: «Я люблю
Успразі, в радості, в жалю.
Огнем напоєне до краю,
Горю, м'ятежне, не згоряю!
І не прошу, і не молю...»
– Дивіться, люди, по мені
Устануть інші в пломені,
Ставайте й ви в трудні походи.
Не вип'ють прокляті заброди
Живуцу кров мою. О ні!
Уже не видно ні лица,
Ні засмаглих рук бійця,
Димить димовище під хмару,
І дуб тріщить, ясний од жару,
Зотлілий з серцем до кінця.
Ущухло вогнище, злягло.
Людей погнали у село,
А з ними йшли надії віщі...
Лише хлопчак на попелищі
Підвів засмучене чоло.

Десь журавлів пливли ключі.
 А він, самотній, уночі
 Ще довго в вогнище дивився,
 Не витримав, і похилився,
 І впав на землю у плачі.
 Жаркі вуглини підібрав
 Для інших, радісних заграв,
 Бо вже й йому сурмили ранки.
 І серця стілого останки
 Зібрав, на груди приховав.
 «Живіть мене теплом своїм,
 Я понесу вас в кожен дім,
 Щоб знов життя людське розквітло,
 Чи ж ваше горде, яре світло
 Не вмере, як одинокий грім?»
 «Ой хлопчику, хороший мій,
 Чому ти плачеш? Зрозумій,
 У добре літо, в гошу весну
 Я знову встану, я воскресну
 Цвітком людських ясних надій...»

Світало. Хлопці-плотарі
 Вже підтягали якорі,
 І дуб об тій ясній годині,
 Як чорний меч, на верховині
 Торкнувся білої зорі.
 Мені здалося, що то я
 Стою, горю й душа моя,
 Моя надія опівночі
 Згоряє, б'ється і тріпоче,
 Пливе, як неба течія;
 Що вже я спалений стою
 В тривожнім віці на краю
 І людям серце простягаю.
 Чи я живий, чи ні, – не знаю, –
 Не відаю і не таю...
 І тільки спогад з далини,
 Як рідні відгуки луни,
 І тільки зорі над землею.
 О мій русявий Прометею,
 Загублений в ночах війни!...

1946

Думаємо і відповідаємо

До першого розділу

- Знайдіть у тексті свідчення про те, що троє бійців-розвідників героїчно билися з переважаючими силами ворога. Виразно прочитайте ці рядки.
- Розкажіть про врятованого бійця (хто він, звідки родом, як опинився на окупованій території).
- Знайдіть опис зовнішності бійця. Які художні засоби використовує поет, щоб виразити своє ставлення до воїна? Яке це ставлення?

До другого розділу

- Про що думав молодий розвідник у перші дні свого одужання? Як це його характеризує?
- Розкажіть про взаємини між бійцем та хлопчиком, який його врятував.

До третього розділу

- Перечитайте перші чотири строфи. Що ви можете сказати про ставлення поета до зображеного? Які слова добирає він і які художні засоби використовує?
- Поясніть, як автор відображає єдність бійця з сім'єю, де знайшов прихисток. Прочитайте ці строфи виразно.

До четвертого розділу

- Про що думає боєць перед допитом? Як це його характеризує?
- Поясніть, як показана згуртованість, однастайність селян під час допиту. Чому вони видають полоненого бійця за односельця? Чим мотивують своє твердження ковалі, теслі, матері? Знайдіть у творі відповідні рядки і прочитайте їх виразно.

До п'ятого розділу

- Чому боєць вирішив признатися, що він розвідник? Як про це сказано у творі?
- Перечитайте строфи від слів: «Юнацькі руки молоді...» – до слів: «Ущухло вогнище, злягло». Яким могло бути майбутнє юнака, коли б він залишився живим?
- Поясніть, як ви розумієте такі рядки:
 - Дивіться, люди, по мені
Устануть інші в пламені...
 - У добре літо, в гошу весну
Я знову встану, я воскресну
Цвітком людських ясних надій...
- Розкажіть про переживання хлопчика на місці страти воїна. Поясніть зміст рядків:

І серця стілого останки
Зібрав, на груди приховав.
Живіть мене теплом своїм,
Я понесу вас в кожен дім,
Щоб знов життя людське розквітло...

До всієї поеми

- Що вас найбільше вразило у творі?
- Запам'ятайте, що образ Прометей є символом мужності, нескореності, любові до людей. Чому автор назвав свого героя Прометеєм? Яка ідея поеми?
- Знайдіть у IV розділі рядки, в яких мовиться про материнську любов. Прочитайте їх виразно.
- Зіставте сім перших і чотири останні строфи. Про що ви з них довідалися? Які історичні часи тут відображено? Пригадайте події основної частини поеми. Як вони зв'язані з вступними й заключними строфами?
- Отже, початок і закінчення поеми за часом і місцем дії становлять одне ціле, а між ними вміщено розповідь про іншу подію. Така композиція твору називається обрамлюючою.
- Визначте елементи композиції поеми.
- Який з відомих вам музичних творів є співзвучним за настроєм до епізоду страти бійця-розвідника?

Двадцять шість років минуло з часу першої літературної обробки легенди про титана Прометей, що викрав у богів вогонь і дав його людям. Багато поетів різних країн та віків бралися опрацьовувати цей сюжет: Есхіл, Гете, Байрон, І. Франко, Л. Українка...

Прикутий до скелі Прометей став символом видатної, могутньої особи, що виконує своє призначення, подолавши різні перешкоди.

Прометей Малишка – не легендарна, а реальна людина. Це типовий образ воїна, у якому втілені найхарактерніші риси, властиві багатьом воїнам.

Тема твору – зображення подвигу людей у роки Великої Вітчизняної війни.

Ідея – ушляхення духу патріотизму, відданості рідній землі, Батьківщині.

Боець – розвідник А. Малишка – це хоробрий солдат, гуманна людина, ніжний син, вірний товариш, людина з тонкою душею, сповнена великої жадоби до життя, скромна, проста, чула до чужого болю.

Розкриттю ідеї безсмертя служить такий композиційний засіб, як введення в поему розповіді плотаря та змалювання картин щедрої осені (на початку твору). Поет ніби говорить цим: те, за що віддав боець життя, квітне нині і міцніше, завжди пам'ятаючи про своїх рятівників і захисників.

Солдат звертається до людей, – без відчаю, без тіні розпачу, – із закликом боротися до кінця із ворогом. Він вірить, що справа, за яку віддає своє життя, переможе. Впевненість у перемозі робить його твердим і непохитним у найважчу хвилину життя.

Другим головним героєм в поемі виступає український народ, уособлений в образі безіменного хлопця, що знайшов розвідника на березі ріки, і його матері, яка доглядала пораненого... «Мати-українка» як рідного сина прийняла воїна-розвідника.

Всі – від старого діда до маленького дівчатка – клянуться в тому, що солдат їхній, з їхнього села. Анафоричне «це наш» найкраще передає ставлення селян до солдата та їхню єдність, згуртованість. Разом з тим – це нескорений, мужній народ, ладний піти на тяжкі випробування, аби тільки не видати ворогам своєї рідної людини.

Хто вони? Це трударі, честь і слава землі – хлібороби, ковалі, теслі... Вони бачать у солдатів свою, близьку їм людину.

ІЗ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Поема. Ліричний відступ

Ви вже знаєте, що **поема** (від гр. роіема – творіння) – невеликий за обсягом віршований твір, в якому зображуються видатні події минулого й сучасного, ушляхлюються люди з незвичайною долею, сильним, героїчним характером.

Як і в епічних та драматичних творах, у поемі наявний сюжет з усіма притаманними йому елементами. Основних персонажів два-три, час дії нетривалий. Можна сказати, що поема – віршоване оповідання.

Віршова форма надає звучанню тексту поеми більшої піднесеності, урочистості, схвильованості. Цьому сприяє також інтенсивне використання зображувально-виражальних засобів, що характерне для лірики.

Розглядаючи текст твору А. Малишка «Прометей», ви помітили, що в одних строфах автор розповідає про події, вчинки й поведінку персонажів, описує зовнішність героїв та картини природи, в інших висловлює власні думки й почуття або звертається до героя. Такі строфи є ніби ліричними вставками у віршоване оповідання. Тут автор відступає від основної розповіді. Ось чому такі місця називаються **ліричними відступами**. Вони зрідка зустрічаються і в епічних творах.

Отже, основні **особливості** поеми такі: *зображення видатних подій та героїчних характерів; сюжетність; єдність епічної розповіді й глибокої ліричності; ліричні відступи; інтенсивне використання художніх засобів; віршова форма.*

ІВАН БАГРЯНИЙ (ІВАН ПАВЛОВИЧ ЛОЗОВ'ЯГИН) (1906–1963)

Іван Павлович Багрянний – визначний поет, прозаїк, драматург, публіцист, художник і громадсько-політичний діяч. Він – один з небагатьох письменників-емігрантів, що здобули широке визнання у різних країнах світу: в США, Канаді та Англії вийшли його «Тигролови» англійською мовою, «Сад Гетсиманський» – в Парижі – французькою.

Народився Багрянний 19 вересня 1906 року в селі Куземині, в родині муляра. Виріс і загальну освіту майбутній письменник здобув в Охтирці на Сумщині. В 1926 році закінчив

Всеукраїнську Мистецьку Академію. Писати почав ще в дитинстві, але перша публікація з'явилася лише в 1926 році в журналі «Глобус». Перша збірка «До меж заказаних» з'явилася в 1927 році; 1929 року видав поему «Аве Марія», а 1930 – віршований історичний роман «Скелька». Написану тоді ж збірку поезій «У поті чола» і роман «Марина» (1932) цензура не допустила до друку. 1933 року Івана Багряного було заарештовано й засуджено до п'яти років каторги в Сибіру. В 1936 році він утік з місця заслання, два роки блукав серед українського люду на Далекому Сході. В 1938 році під час відвідин матері в Україні, його знов заарештовано. Втечу із заслання і тюремні роки він частково описав в романах «Тигролови», «Сад Гетсиманський» і драмі «Марітурі»¹.

Під час окупації України німцями Іван Багрянний працював малярем-декоратором в Охтирці, Харкові. А з 1945 року опинився в еміграції в Німеччині, де видав кілька прозових творів, віршованих збірок, п'єс і казок для дітей.

Постріли в тайзі (Уривки з роману «Тигролови»)

Стояла глуха осінь 1937 року. Безкрайніми просторами Сибіру на шаленій швидкості мчав ешелон з двома надпотужними паротягами – спереду «Й.С.» (Йосиф Сталін), позаду «Ф.Д.» (Фелікс Дзержинський). Шістдесят товарних вагонів з пробитими й заґратованими віконечками вщерть набиті скатованими, змученими, голодними людьми різного віку й національностей. Це – «вороги народу», яких у навальному темпі везуть на північно-східний край величезної держави. В табори смерті... Кожний вагон охоронявся кількома озброєними солдатами. Найбільшою увагою начальника ешелону Медвина користувався тридцять другий вагон, в якому знаходився «особливо небезпечний злочинець», який уже втівав з в'язниці та божевільні. Цього «українського націоналіста»² колись на багатогодинних

¹ *Марітурі* – ті, що йдуть на смерть.

² *Націоналіст* (від лат. *patio* – народ) у загальнолюдському значенні – патріот своєї нації, який захищає її свободу і рівність серед народів, працює на її благо; націоналізм включає в себе повагу до всіх інших націй, моральну й матеріальну підтримку пригнічених народів. Більшовицькі ідеологи облудно твердили, що націоналісти є «ворогами народу», і зараховували до них кожного, хто відстоював національну ідею.

допитах по-звірячому катував Медвин, який тоді був слідчим. На кожній з нечисленних зупинок він підбігав до вагона.

Відсапується якусь мить. А тоді, задерши голову до заґратованої діри, владно гукає в ґроно мерехтливих очей і блідих облич, що поприлипали, мов паперові, до ґрат:

– Многогрішний!!

Обличчя зникають. Ґроно мерехтливих крапок розсипається. Натомість з'являється одна пара таких же самих, з глибини вагона наближається до ґрат, а голос понуро, ніби з могили, відповідає:

– Я...

– Звать!?

Пауза. І повільно, тяжко й так само понуро:

– Григорій!..

Начальник якусь мить мовчки вдивляється в дві мерехтливі цятки. Потім заспокоєний обертається і йде назад.

Дві цятки наближаються до ґрат і миготять, проводжаючи. Бліде обличчя прикипає до заліза. А голос, виходячи десь з нутра, десь з пекельного клекоту серця, вибухає крізь зціплені зуби:

– Береш-ш-ш?! С-с-собака!

Другий голос десь з глибини вагона глухо, насмішкувато:

– От-так!.. Ти, браток, як генерал! Великої честі доскочив. Сам великий начальник не їсть і не спить – все прибігає з поклоном...

Ешелон вилетів до синього моря. Важко дихаючи й відсапуючись на кінцевій станції Океанській, він став витрушувати з себе вантаж – викидати з черева те, що привіз...

Дивно! Скільки могло вміститися люду в цих брудних, рудих коробках! І як вони витримали! Як вони не розпалися!

Тисячі! Тисячі обідраних, брудних, зарослих, як пращури, і худих, як скелети, людей! І все старих, згорблених. І хоч серед них багатьом по 20–25 років, але всі вони гей би діди. Тисячі завинених у дрантя і коци, і так напівголих, – викинутих з вітчизни, з родини, з спільноти, погноблених, безправних, приречених... Так, приречених на загин десь там, куди вони ще не дійшли... Туди стелився їм шлях – через те море Японське та й той океан Тихий безмежний. Етап іде на Магадан десь. Це ще тисячі кілометрів водною пустелею до понурої, невідомої Колими, а чи й далі.

Та ніщо їх не зворушувало і ніщо їх не лякало. Вони були тупі й байдужі, виснажені, дивились просто себе на воду... Кияни, полтавці, кубанці, херсонці... – діти іншої, сонячної землі й іншого, сонячного моря...

І ось тут нагло зчинився алярм¹! На самім краєчку землі нагло зчинився алярм.

Коли всі вилізли і стояли вже на землі, начальник повів очима по масі людей, а тоді прожогом побіг до вагона, до того середнього вагона:

– Многогрішний!!

Мовчанка.

– Многогрішний!!!

Мовчанка. Ніхто не відповідав: «Я» і ніхто не відповідав: «Григорій». Мов ужалений, начальник підскачів, вихопив пістоля і стрибнув до вагона – порожньо. Вибіг перед велетенський людський натовп і зарепетував:

¹ Алярм (нім. *Alarm* – тривога) – тут: велика тривога, сум'яття, ґвалт.

– Ложись!!! – і закипів брудною, скаженою лайкою.

Юрба апатично лягла в пилюку ниць.

– Многогрішний!!!

Начальників крик звучав люто й водночас благально, – чи то він погрожував, чи то він кликав, просив. Нема...

На команду варта заметушилася навколо порожнього ешелону і по всій території. Зі станції задзвонили телефони... Стрільці та їхні пси обшукували всі кутки, всі діри й закапелки на станції та навколо, – нема...

Нарешті було знайдено «секрет». Та не знайдено самого збігця... У вагоні, у тім середнім, тридцять другім, знайдено сліди диверсії – чотири дошки були двічі перерізані ножем упоперек. Над буфером. Саме там, де того найменше можна було сподіватися. Тільки арештант, тільки той, хто має надлюдське терпіння і надзвичайну волю, може проробити таку роботу. Тож на те пішло багато ночей. Тож різано, либонь, від самого Уралу і пильно масковано вдень. Потім виїнято... Ясно! Той божевільний, той маніяк вистрибнув... Так, вистрибнув на ходу поїзда.

Стрибнув у певну смерть, але не здався. 99 шансів проти одного було за те, що від нього залишаться самі шматки, але стрибнув.

– Диявол!.. Диявол!!! – кипів начальник етапу; беріг він – і не вберіг, пильнував, як ока, – і марно. І душила його скажена лють...

– Встать! – гримнув начальник....

Люди стояли понуро, схиливши голови. Мовчали. Але в кожного тіпалося серце. Не від страху, ні, від буйної радості. Від злобної радості та від гордості за того «диявола», за того сміливця. Вони знали, як і де він стрибнув. Далеко звідси. Викинувся вночі зі скаженого поїзда. Але ніхто не пустив і пари з вуст... Пригадувалися слова, кинуті якимсь ним у темряві ночі, зі стогоном:

– Ліпше вмерти, біжучи, ніж жити, гниючи!

Шепіт летів по юрбі.

– Утік!..

– Усмерть, але втік!

Тим часом по всій транссибірській магістралі і по всіх прикордонних заставах летіла телеграма-блискавка про втечу і розшук страшного державного злочинця, з підкресленням важливих примет: ...«Юнак – 25 літ, русавий, атлет, авіатор тчк... Суджений на 25 років тчк... На ймення – Григорій Многогрішний».

Цілий і неушкоджений, але зголоднілий і вкрай знесилений, Григорій багато днів блукав тайгою Зеленого Клину, не знаходячи людського житла. Їв коріння, кедрові горіхи, якісь ягоди, однак це була дуже незначна пожива. Випадково натрапив на кимсь загублений мисливський ніж, проте вполювати якусь звірину не було сили. Нарешті він не міг уже рухатися і впав під кедриною. Раптом почув розпачливий крик:

– Грицьку!!!

Він шпарко схоплюється на ноги. А Боже мій! Мерщій! Кидається чимдуж, точачись, плутаючись у бур'яні, поспішає, поспішає. Знову крик. Близько... Напружуючи рештки сил, він виламується на галявину. Ось!..

Величезний чорний ведмідь, ставши на задні ноги, намагається схопити пащею людину, що, забившись у розколину межи камінням, люто відбивалася прикладом рушниці.

Ось він! Це він, волохатий, безжалісний і грізний бог нетрів. Ага!

Пожираючи потвору гарячковими очима і нічого не бачачи, як маніяк, пішов на неї всторч, гнаний п'яною жагою помсти. Ага!!! А рука намагає ніж...

Ведмідь хапнув повітря, кинув жертву і, ревнувши, повернувся до нового ворога всією тушею, посунувся на нього білою плямою «нашийника».

Людина в розколині тихо, по-дитячому, скрикнула... Ніж з диявольською силою пірнув у білу пляму, в самісіньку горлянку і повернувся там упоперек.

Мандрівникові очі, тріумфуючи, бачили лише, як чвиркнула на всі боки кров, заливаючи біле, і ще бачили (коротка блискавична мить), як тая людина вистрибнула з розколини, струнка, в чуднім одязі звіролова, простоволоса, і кинулась до нього... Це останнє, що його погляд встиг побачити. Мить – і сили враз залишили його, в очах потемніло, і він повалився на землю під волохатою, чорною масою, що, як ніч, накрила його...

Григорія прихистила родина мисливця Сірка, який мав жінку Катерину, сина Грицька й доньку Наталку, – саме її втікач урятував од вірної смерті. Садиба стояла самотою в нетрях тайги. Переселенці з Полтавщини, Сірки зберегли православну віру і рідну мову, суворо дотримувалися народних звичаїв. Одужавши й зміцнівши, Григорій разом з господарем, Грицьком і Наталкою ходив на полювання. Одного разу вони вирушили на лови тигрів, виявлених за сотню кілометрів. Крім зброї та харчів, узяли й сокири та намет. Їдучи верхи засніженою тайгою, вони вполювали дуже гарного соболя. Залишивши його й харчі в наметі останньої ночівлі, мисливці подалися по свіжих слідах двох тигрів. Полювання було вдалим: одного тигра вбили, а другого оглушили і зв'язаного помістили в нашвидку зроблену клітку. Коли повернулися до намету, виявили, що соболя й одну сокиру хтось вкрав. Тайгові люди ніколи не вкрадуть чужої здобичі, – це зробив хтось із зайшлих. Григорій став на лижви і кинувся за крадіями.

З-за повороту мчала паровиця¹. Вітер дув Григорієві в спину. Ще зовсім недавно він тягав і мертвого, і живого тигра, – на нім поналипали шерстинки, на унтах і на руках були плями крові тигрячої... Він пішов назустріч, стискаючи гвинтівку. На санях було дві постаті, завинуті в дохи по самі вуха. Вмить відкинули дохи, – замаячили «будьонівка» і єжовський кашкет, руки вхопились за зброю.

Тут коні захоплю, затанцювали і враз метнули, як навіжені, вбік – вхопили тигровий дух. Ага! Кошівка! (такі сани) перекинулись, і обидві постаті випали в сніг.

Григорій вп'явся в них очима. Не бачив, як повз нього божевільно, обминаючи його стороною, мчали коні, б'ючи голоблі та сани, що летіли за ними льотом, перекидались, деренчали...

Одна постать схопилася і хотіла кинутись упоперек до лісу. Другий шалено, хапливо вибивав сніг з цівки гвинтівки, а далі шарпнув за кобуру пістоля.

– Стій!! – гукнув Григорій. – Зброю геть! Руки вгору! Три ступні вбік! Так стояти!

Стоять... Григорій підійшов. І нагло... Боже! Серце закалатало йому безумно, шалено. А очі вп'ялися в того, що в кашкеті... І він зареготався страшним, жасним і... радісним реготом.

– Медвин?!

Боже мій! Мить. Мить подиву. Мить буйної радості. Є, є Бог на небі! Ось він! Ось той, з ким їх і Бог не розсудить.

¹ Паровиця – тут: двокінна упряжка.

А Медвин – бравий герой і грізний суддя та володар душ «людоців» і плюгавий злодюжка, порушник закону нетрів, – стояв і тіпався... Так, тіпався. Губи йому тіпались, а очі... очі гидкого, сопливого боягуза. Три шпали на ковнірі¹ – як мазки крові.

– Великий начальник?! Так... Поздоровляю...

Другий тихенько відступав назад, непомітно; з однією шпалою – якийсь начрайону. – «Чорт його припарував, дурака», – подумав Григорій, а вголос промовив:

– Так... Ну, все, «товарищ следователь»! Все! – І важко задихав: – Кінчаю слідство... – І підніс голос, повільно, грізно: – Тут... я тобі... й рев, тут я тобі й трибунал! – Підкинув гвинтівку і вистрелив. Аж тому з голови пихнуло.

Другий кинувся упоперек, до лісу. Григорій дивився йому услід, слухав, як у грудях стукає серце, напоєне помстою... Тут утікач обернувся і вистрелив з пістоля. Уже майже видряпався на урвище до лісу. Куля тьохнула десь у сніг.

– Хіба так стріляють? – промовив Григорій задумливо. Пересмикнув закривку і стрільнув.

Постать підкинула руки, майнула ними в повітрі і покотилась з урвища.

Мить Григорій стояв нерухомо. Думка летіла вихором... Так. Все. А тепер – у Маньчжурію, в Китай, в Японію, до чорта в зуби. От. Відтяв за одним разом – і ворогів, і друзів, і спокій – все...

На нього дивилась пара очей. Наталка!

– Що ти зробив?..

– Слухай, Наталко! Те, що я зробив, – те я мусив зробити. Розумієш? Я вбив одного дракона... Ти цього не бачила! Не бачила! Розумієш? Не бачила! А вже як я буду далеко звідси, – тоді про все розкажеш своїм...

Дівчина дивилась розгублено, і в неї затремтіли губи...

– Куди ж ти?.. У нас же цілком безпечно... у нас... Та можна ж іще далі зайти в нетрі...

– Дурна ти, дівчинко. Ти не знаєш, що то за один. За тиждень тут усі нетрі поставлять догори ногами – шукатимуть... Це великий собака. Але Бог є на небі! Є! Цей пес відбивав мені печінки, ламав кості, розчавлював мою молодість і намагався подряпати серце, якби дістав. Так довгих-довгих два роки він мене мучив. А потім спровадив до божевільні. І все за те, що я любив свою батьківщину.

І я ще тоді поклявся іменем матері моєї, що відірву йому голову. Я втік з божевільні... Потім мене знову піймали і знову мучили такі, як він, – його поплічники... А потім присудили до двадцяти п'яти років каторги. Двадцять п'ять років! А я всіх маю двадцять п'ять. І все тільки за те, що я любив свій нещасний край і нарід...

Я поклявся, що буду їх вбивати, як скажених собак.

І я втік з ешелону. Вони мене везли з України на каторгу, на повільну смерть і берегли, як пси. А я втік. Вистрибнув на ходу з скаженого поїзда, – стрибнув у ніч, у смерть...

¹ Шпала (військовий жаргонізм) – до 1943 року знак розрізнення звань командирів зовнішніх і внутрішніх військ. Це був невеликий металевий прямокутник, вкритий червоною емаллю; прикріплювався до петлиці (трикутний шматок сукна, нашитого на нижню частину коміра). У військах НКВС одну шпалу носили старші командири (тепер – майори), три – вищі на два ранги командири (тепер – генеральське звання).

Наталка враз нагло припала до нього і вибухнула буйним плачем.
 – Ітимеш цією річечкою. Дійдеш до заїмки – візьмеш коня, харчі, сірники... Батько нічого не скажуть, я їм поясню, як приїдемо... Ітимеш далі розпадками на захід... На Уссурі. Й на Маньчжурію...

1944

Думаємо і відповідаємо

- Чому і як начальник ешелону дуже пильно стеріг в'язня Многогрішного? Чим він для Медвина був страшний?
- Перечитайте уривок від слів: «Ешелон вилетів до синього моря» до слів: «І ось тут нагло зчинився алярм». Перекажіть його близько до тексту.
- Як поводить ся Медвин, довідавшись про втечу Григорія? Відповідаючи, використовуйте вислови з тексту.
- Яке враження ця втеча справила на в'язнів? Чому? Перечитайте відповідні речення.
- Що ослаблomu й змученому Григорію надало сили врятувати дівчину? Як це його характеризує?
- Розкажіть про сім'ю Сірків. Як виявилися в цих людях кращі риси українського національного характеру?
- Які почуття пережив Григорій Многогрішний, впізнавши свого заклятого ворога? Дослідіть, які лексичні й синтаксичні художні засоби використав письменник для відтворення цих переживань.
- Виділіть у тексті слова й вислови, якими зображено поведінку Медвина під дулом гвинтівки. Що ви можете сказати про вдачу цього «великого начальника», більшовицького ката?
- Чому Григорій змушений був застрелити й супутника Медвина?
- Як Многогрішний пояснив Наталці, за що він покарав Медвина? Чи мав він моральне право на це? Чому? Відповідаючи, спирайтеся на монолог Григорія. За кого ще, на вашу думку, він помстився?
- Стисло перекажіть останній епізод роману, поданий у підручнику.

На Далекий Схід, дике Приамур'я, таємничий, мов Ельдорадо¹, Зелений Клин, куди так манило безземельних, спраглих волі українців, туди, до понурої, невідомої Колими² мчав у своїх шістдесятьох рудих домовинах тисячі обірваних, зарослих, безправних, приречених киян, полтавчан, кубанців, херсонців – «дітей іншої землі й іншого сонячного моря» – велетенський двоокий циклоп...

¹ Ельдорадо (від іспан. *el dorado*, буквально – золочений, золотий) – міфічна країна, багата на золото і дорогоцінне каміння, яку шукали на території Латинської Америки іспанські завойовники. У переносному значенні – країна, багата на казкові дива.

² Колима, Колимська низина – місцевість у нижній течії річки Колими, що впадає в Східно-Сибірське море; де вічна мерзлота, озера, болота, непрохідна тайга, дуже суворий клімат (морози бувають понад 60°). У 30–50-х роках тут були табори ГУЛАГу, де страждали й гинули мільйони невинних людей – жертви сталінського режиму.

Герой роману «Тигролови» Григорій Многогрішний не скорився, не змирився із своїм насильницьки нав'язаним йому статусом¹ в'язня жахливої системи і залишився Людиною. Для Івана Багряного – людини і художника – це головне: переконати читача, упевнити його в тому, що за будь-яких обставин особистість може і повинна бути Людиною. Сюжетна канва роману й вибудована на «полюванні» майора НКВС Медвина – цього новітнього тигролова – за гордим, не прирученим тоталітарною системою молодим хлопцем з України, який у тайзі знайшов земляків, друзів, кохання... Григорій Многогрішний перемагає. Передусім тому, що не визнає себе нулем в історії, не озвірів, не перейнявся озлобленням і ненавистю до людей, зберіг у собі людяність, доброту, здатність співчувати, співпереживати й вірити, що людина може і повинна кинути виклик страшній системі й вистояти.

ПАВЛО АРХИПОВИЧ ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

(1924)

Народився Павло Архипович Загребельний 27 серпня 1924 року в селі Солошине Кобеляцького району Полтавської області в селянській родині.

В 1941 році відразу з десятого класу добровільно пішов на фронт. Брав участь в обороні Києва, учився у військовому училищі, потім знову бої. Тяжко-поранений вісімнадцятилітній лейтенант Загребельний потрапив у полон.

Поневіряння у фашистських таборах смерті згодом лягли в основу повісті «Дума про невмирущого».

З 1946 по 1951 рік учився на філологічному факультеті Дніпропетровського університету, після закінчення якого працював у газетах і журналах м. Дніпропетровська. Плідно працює в театрі й кіно. За його сценаріями на кіностудії імені Довженка поставлено фільми «Ракети не мають злетіти», «Перевірено, мін немає», «Лаври» і ін.

Проза П. Загребельного сувора не тільки вибором трагічних тем, а й самим способом розповіді. Більшість творів письменника закінчуються смертю головного героя. Його романи політично гострі: «Європа-45», «Південний комфорт», «Я, Богдан», «Роксолана», «Диво».

Вашій увазі пропонуються уривки з історичного роману «Роксолана», в якому автор змальовує події XVI століття.

¹ Статус (від лат. *status* – становище, стан) – сукупність прав та обов'язків громадян, організацій, установ тощо; тут: правове становище осіб.

РОКСОЛАНА

(Уривки)

Рогатин¹

Дощем, як слізьми, заливало весь видимий і невидимий світ, і душа її вся плавала в сльозах. Вона йшла, бездомна сирота, нещасна бранка, продана й проклята, під чужим небом, прочищеним вітрами, безжальним і блідим, як холодні очі стрільців-лучників. Тут не було дощу, він лив, як сльози, в її душі та ще там, куди не було вороття: у такому далекому, що серце рвалося з грудей од розпачу, недосяжному, навіки втраченому Рогатині.

Щось темне, велике й жахне – звір піднебесний, мара, паморока² – налетіло на неї, насунулося, і голос дощу лунав у її серці, як невідшкодована болісна втрата. Нічого й ніколи в житті не бачитимеш кращого й милішого, не знаєш уже того, що зазнала колись.

Примари були тут, а позаду все тільки справжнє – лиш простягни руку, а тут омана й несправжність падали під ноги, літали в повітрі, виступали з стін, юрмилися у засмерділих од нечистот вуличках, шастали нечутно, як вовняні клубки, а то проривалися диким нявчанням – чи то кошачим, чи й диявольським. Але дияволами мали бути люди, нявчали кішки, тисячі кішок по всіх усюдах, кішок розпечених і розбещених, безкарних і неторканих, бо кішка була улюбленою твариною їхнього пророка.

А може, це неминуча кара за те, що лишилося там, за степом, за ріками й лісами? Може, й не за гріхи її власні, яких ще не встигла й назбирати, а за гріхи давно вмерлих, нещасних, проклятих, заблуканих? Безглуздя, безглуздя! Чи ж ще й тепер має лякати сама себе, як робив це батько її у Рогатині. Отець Лісовський лякав гріхами й грозив карами всім без винятку, він чіпляв гріхи до всього сущого, навіть до дерев і каміння, не визнаючи їх лише за собою самим...

Мала в своїй крові батькову несамовитість і материн легкий норів. Кублилося усе те в її душі в такому безладді, що навіть суворий її учитель Єронім Скарбський, до якого посилав дочку попик Гаврило Лісовський у сподіванні чудес од своєї єдиної доньки, не зміг навести в тій душі бодай найменшого ладу, а навпаки – ще більше розбурхав усе те, що до часу було приспане, жило тільки в зародку, ще й не прокльовуючись до життя.

Пережила втрату матері, яку чотири роки тому схопила орда так само, як заповонила тепер її саму, безслідно зник для неї нещасний батько в палаючому Рогатині, пережила власну смерть чи якусь подобу смерті, щоб тепер воскреснути... Єдине, що могла, – це в думках повертатися без кінця до рідного Рогатина, до крутих стежок із лоскітливим спорищем обабіч, до густого малинника за розлогою грушею, яка взимку сумно чорніла серед снігів, а влітку накривала зеленим шатром мало не все обійстя Лісовських. І дім свій бачила з крутих вулиць Стамбула, так ніби стояла перед ним, дім з товстих соснових колод, просторий, з вікнами на високий вільшаник, за яким унизу біжить Львівська дорога, впираючись коло валу під горою у Львівську браму з старим перекидним містком через рів...

Гаврило Лісовський був переконаний, що Рогатина не мине його доля. «Чорт не доніс тої гори – Бог донесе! – вигукував він на Рогатинському ринку. – Кара! Кара!»

¹ Рогатин – тепер місто Івано-Франківської області.

² Пáморока – туман.

Кара була видно-таки зготована для всього Рогатина, бо не минуло й трьох-чотирьох років, як на місто нападали чорні сили, палили його, грабували, вбивали й полонили всіх, хто не встиг порятуватися в лісах...

У священника Івана Теребушка вчилася Настя читати. Теребушкова наука обійшлася Лісовському в цілу свиню. «Свиню цілу поклав на свою Настасю, прошу я вас!» – вигукував отець Гаврило. Він плакав від розчулення, дивлячись на свою тепер уже вчену дитину... Уперто величав доньку королівною, а чи ж досить для «королівни» тої мізерної науки, почерпнутої у Теребушка? Ще б мала набратися і добрих звичаїв та наук високих, а дати все це в Рогатині міг єдино тільки вікарій¹ Єронім Скарбський. Коли ж отець Гаврило поткнувся до вікарія, той заломив ціну вже не в одну свиню, а в цілих шість... Бо хіба ж проживеш із самим часословцем? Без латини плати вини – не збагнеш ні судді, ні стряпчого, ні ума, ні посла.

І Настася стала ходити до садиби вікарія Скарбського. Він приголомшив малу дівчину огромом своїх знань, суворістю розуму. Його небуденність вражала і приголомшувала. Зодягався, як ніхто, високий, тонкоший, з сумними темними очима, з приглухлим голосом, байдужий до втіх, далекий від дріб'язку й метушні, він вразив Настасю у саме серце...

Писав літописець про той рік: «Татар сорок тисяч з чотирма цариками до Русі вторгнули і положилися недалеко Бузьська кошем, а загони по всіх сторонах розпустили, палячи, в'язучи, стинаючи, в неволю беручи, і більш ніж шістдесят тисяч люду тогди забрали в неволю, крім дітей, а старих окрунт стинали і, на миль сорок волості вздовж і вшир вогнем і мечем завоювавши, додому вернулися в цілості».

Вхопили татари і Настасину маму, загинула вона навіки, а вікарій Скарбський утік найперший і найпрудкіше, бо мав завжди пару коней, готових до запрягу, і людей вірних, які казали, звідки налітає орда. Отець Лісовський виїздив із Рогатина хрестити дітей на селах. Там і порятувався. А Настасю з мамою наліт застав на обійсті. Мама лиш встигла штовхнути малу до сажу з свиньми. «Дитино моя, рятуйся!» А тоді темний тупіт, гелготнява, свист стріл, свині металися, гинучи, спливаючи в крові, валилися тяжко на дівчину – і темний тупіт, потемніло все, лиш мамин крик, і знов тупіт, і їдкий сморід кінського поту, а вона задихалася серед калюж крові – своєї власної чи побитих тварин. Батько прибіг аж уночі. Упав на коліна. Плакав, і молився, і проклинав. Зосталася без мами, порятована мамою. Темнощі поселилися у Настасиній душі від того дня, і хоч сміх знову пробивався назовні згодом, але вже був не такий безжурний і безтурботний.

Розпач від утрати матері минав, світ довкола великий, зелений, прекрасний. Зло відступало до найдальших обріїв уяви, треба було жити й кохати, щоб не загинути, сміятися і приспівувати до хлопців, збирати квіти коло Липи й Свіржа², прислухатися до лісових шелестів, мов до власного дихання...

Татари налетіли на Рогатин уночі, прокралися тихцем одразу крізь усі брами, забили всі вулиці, оточили всі доми, кам'яниці й церкви, а тоді підпалили весь Рогатин, виганяючи людей з помешкань, бо звикли вбивати й хапати на просторі. Дзвони в церквах Богородиці й Святого Духа вдарили й захлинулися, Рогатин запалав червоно й безнадійно. Настася побігла спершу додому, тоді вниз, до батькової церкви, побачила кінний запряг коло церкви, але вже не судилося отцю Лісовському вивезти запрягом тим коштовностей

¹ Вікарій – заступник або помічник архиєрея.

² Липа і Свірж – річки на Поділлі, притоки Дністра.

церковних, бо коли біг до повозу з важкою скринькою в руках, став йому на путі чорний вершник, а перед Настасею – другий, полум'я вдарило звідусюди, уже й не бачила вона, чи живий упав там нещасний і самотній батько її, чи мертвий, чи спалили стару церкву з іконами й ризами. Нічого не бачила й не чула, спам'яталася на тому самому возі, але вже котився він не палаючими вулицями Рогатина, а Бабинцями, а тоді далі й далі на Волоський шлях, прозваний татарами Золотим за незліченну здобич, яку мали на ньому. Тумани Дністра й Пруту лишалися збоку, потоки й розтоки зеленого краю, води білі й чорні, дощі й пташиний щебіт лісовий – усе лишилося позаду, назавжди, навіки. Тільки тупіт копит і посвист стріл у степу, трави шорсткі й земля тверда, як розпука. Білим тілом земля зволочена, кров'ю сполощена, копитами кінськими зарона. Із-за гори-гори, темненького лісу татари ідуть, русиночку ведуть. У русиночки коса з золотого волоса, – щирій бір освітила, зелену діброву і бити дорогу. А за нею біжить у погоню батенько її. Кивнула-махнула білою рукою: «Вернися, батеньку, вернися, рідненький, уже ж мене не однімеш і сам, старенький, загинеш. Занесеш голову на чужую сторону, занесеш очиці на турецькі границі?» Її везли в батьковому возі, тоді в чорній мажі татарській, одслонену від сонця, у дивному дбанні й уважливості, хоч поряд гнали закутих у залізо таких, як і вона, та й ліпших набагато за неї. Тоді було море – гори ворожої води, тьма таємничих чужих просторів, наповнених загадковістю, грізно й вороже притулених до звичного світу землі. Був страшний невольничий ринок у Кафі, де її продано Сінам-азі, і знов Чорне море.

Жити? Навіщо? Надії умерли в ній уже давно, молитви, які знала змалку, порозгублювала всі до єдиної, існувала тепер у суцільному приниженні, в напівмаренні, у підсвідомості, але десь у найглибших глибинах душі відчуваючи, що живе далі, що не вмере, що жити треба, треба, треба! Тому сміялась і співала на невольничім ринку в Кафі, і на кадризі¹ Сінам-аги, і навіть у темних нетрях Безестина², коли її продавали вдруге і, може, назавжди.

П'ятнадцятилітню Анастасію Лісовську в Стамбулі купив головний наглядч султанських покоїв Ібрагім і подарував її падишахові Сулейману Пишному. У згоді зі свідченням істориків, Загребельний так характеризує його: «... Був похмурий, задумливий, дивився на людей недовірливо, не любив базік, задавав, схилився тільки перед мудрістю і вже змалку поринув у вивчення законів, так ніби хотів цим порятуватися від видимої несправедливості й жорстокості життя, бо ж у людства немає іншої справедливості, окрім тієї, що записана в законах».

Потрапивши в гарем, Анастасія тяжко страждала, проте своїх почуттів намагалась не виявляти, – співала, танцювала, сміялася, за що їй дали ім'я Хуррем (розвеселена). «Душа в ній умерла, тіло живе, хоче жити... сподівалася тільки на себе, на свій легкий норов, на добру душу, яка мала тепер поєднати в собі, може, й зло разом з добром». Основною її зброєю проти недоброчливців стали ясний сміх, веселі жарти, різні пустощі, – розважала й себе й інших, викликала їх прихильність, бо «хто кидає злість – отримує теж злість..., а хто дарує сміх, неминуче почує у відповідь також сміх». Коли ж стала султаншею, нажила собі лютих ворогів – матір падишаха та його раніше улюблених жінок. Вона була «звичайна нібито лицем, з дитячим, ледь задертим носиком, така зграбна вся..., але мужня, зухвала, повна незбагненної чарівності й неймовірного розуму».

¹ Кадрига – парусне судно.

² Безестин – приміщення в межах невольничого ринку, де тримали полонених до продажу в рабство.

Діставши ще вдома досить значну за тих часів освіту, Хуррем постійно поповнювала її читанням різних мудрих книг у султанській книгозбірні, вивчила кілька мов. Вона була однією з найосвіченіших тоді у світі жінок, відігравала значну роль у політичному житті Османської імперії, стала першою порадицею падишаха. Її влада над Сулейманом усім здавалася незбагненною. Він же цинив у ній «істоту мислячу, людину, яка дорівнювала йому впертістю розуму й жадобою знань, а волею і характером, мужністю й обдарованістю душі значно перевершувала».

Не сподіваючись на повернення в рідний край, султанша прагнула полегшити долю свого нещасного народу. Допомагав їй у цьому бранець з України яничар Гасан, якому вона могла довіритися в умовах повсюдного підступництва, продажності, зрадливості. Польському послові, який приїхав до Стамбулу, Гасан передав прохання султанші довідатися про те, що діється в Рогатині.

Гасан

Польський посол ждав, коли його пустять на султанові очі, щоб просити миру для Польщі й Угорщини..., але Сулейман не хотів бачити посла Яна, допоки той не вдовольнить забаганки султанші Роксолани, послані ж до королівства люди барилися, бо дорога була далека, тяжка й небезпечна. Коли ж нарешті після багатьох місяців нетерплячого очікування, змучені й зрозпачені, ні про що, власне, й не довідавшись, посланці повернулися до Стамбула і Гасан-ага з'явився у караван-сараї на Костянтиновому базарі, щоб почути від пана Яна про наслідки їхньої виправи, королівський посол забажав, щоб його допущено було до султанші Роксолани, бо він сам має повідомити їй те, що має повідомити, а також піднести дарунки від імені короля Зигмунта: золоту троянду, ковану італійським майстром, і ношєння¹ велике з польських бурштинів, і ланцюг золотий дрової роботи, ваги в якому сорок чотири дукати.

– Не в мене ж питати такого дозволу, – знизав плечима Гасан-ага. – Та й звичаю такого немає, щоб султанша приймала послів. Коли ж прийде дозвіл, то чекати знов доведеться його довго.

– Хай пан передасть, що маю вісті для султанші, – поважно мовив посол. Не казав Гасанові, які саме вісті, та й не переймався вельми тим, добрі вони чи лихі. Мав вісті – втішався цим, бо хіба ж не призначення посла передавати вісті, бути приятелем правди, слугою відвертості, рабом щирості?

Навіть Гасан ще не знав до кінця розмірів влади Роксолани над Сулейманом. Щойно він переповів султанші свою розмову з послом Яном, передавши його незвичне прохання, як за кілька днів владою султанського імені брама Топкапи² розчинилася перед польським послом і його поставлено не перед самим султаном, не перед великим візиром, який за звичаєм приймав послів, а перед Роксоланою, яка милостиво прийняла дари від польського короля і поклони від посла, а також вислухала пана Яна, хоч ліпше й не слухала б. Дивилася, як стовбурчаться самовпевнено вуса пана Яна, як поважно вимовляє він кожне слово, хизуючись добірною польщицзною, радий, що його мову може належно поцінувати така висока особа, жахалася почутому, не могла повірити, щоб чоловік міг так спокійно, майже смакуючи,

¹ Ношєння – жіноча прикраса; тут: з бурштину (янтаря).

² Топкапи – обнесена високим муром султанська садиба в Стамбулі з палацами, садами, квітниками, алеями.

переповідати такі жахливі речі. Рогатин лежить у руїнах. Церкви попалені, усе сплюндроване, люд понищений. Ні Лісовських, ні Скарбських, ні Теребушків, ні Зебриновичів, нікого, нікого, нові люди прийшли на згарища, починають нове життя, яке так само щомиті може урватися, від набігу дикої орди. Власне, посол і прибув до султана, щоб просити миру для усієї землі Польської і спокою від Кримської орди для її східних земель, що стали пустою.

Роксолана відпустила посла, ще, здається, й мовила йому ласкаві слова, обіцяла, що султан незабаром допустить його перед свої очі, всімхнулася владно, а в самої у душі кричав біль: невже то все правда, невже, невже?

Досі ще сподівалася на чудо. Досі здавалося, ніби все, що з нею відбувається, – лиш сон, ніби спала вона п'ять нескінченно довгих років на своїй самотній постелі, далеко від дому, від рідних, і розділяли їх тільки простори, стихії й загадковість. Тепер мала прокинутися, і пробудження було жахливе. Простори стали бездонною прірвою, стихії – невідворотною смертю всіх рідних і близьких, загадковість – катівською визначенністю. Знов згадувала й не згадувала. Відчай ще більший, ніж тої ночі, коли палав Рогатин і коли кинуту її у неволю, охопив Роксолану. З тугою дивилася назад і довкола – які ж високі мури Топкапи і вежі над ними, і якою безнадією сповита ця земля і небо над нею. Батьківський дім, що жив у її зболеній уяві, зник назавжди, ніяких надій, нема за що зачепитися ні розумом, ні серцем. Навіть могил немає, щоб упасти перед ними на колінах, плакати й цілувати землю, поставити хрести, класти квіти – цю марну надію відшкодувати невідшкодоване, повернути навіки втрачене, втішитися у невтішному горі. Горе, горе! Горе було в цих мурах і будівлях, у цих безконечних садах, у високих кипарисах, що мовчазливо вигойдувалися під вітром, мов темні мертвяки в неухильному, загрозливому падінні; горе прозиало крізь плетиво химерних рослин, безглузких у своїх буйнощах, у своїй жадібності й склубоченості; горе розбризане було краплями й згустками крові на трояндах, що червоніли, мов серця всіх невинно убієнних, замучених, понищених; горе світилося з безсоромно голих стовбурів платанів. І не знайдеш винних, нікому не поскаржишся, не заплачеш ні перед ким. Матусю рідна, чи бачиш ти свою нещасну дитину з того світу? А ти, отче?..

Все ж знайшла в собі силу, щоб попросити Сулеймана за королівського посла, і Янові... було дано урочистий прийом султаном і султаншею уперше в діях Османської держави і дано також відпуск від султанської пресвітлої особи з повною, щоправда, неписаною відповіддю про обіцянку вічного миру, й дарами для короля Зигмунта, і подякою за королівські дари султанові... Ще султан поспитав пана Яна, чи правда, що п'ятсот літ тому імператор германський Оттон подарував першому польському королеві Болеславу Хороброму золотий трон Карла Великого з його гробу в Аквізграні, але посол не вмів відповісти, де той трон нині зберігається і чи він ще цілий, чи вже пропав десь у безконечних війнах і королівських чварах.

Роксолана сиділа впродовж усьому прийому на троні Османа поруч із Сулейманом мовчки, з сухими очима, сановно всімхалася панові Яну, котрий вдоволено стовбурчив свої котячі вуса, а в самої у душі лунали такі ридання, що від них міг би здригнутися цілий світ. Але в Топкапи ніколи не чують ридань. Топкапи великі. Тут не чують ні ридань, ні дитячого плачу, ні зітхань. Тут промовляє лише ненависть, та звірі ревуть у підземеллях, і над усім влада незрима, безіменна, таємна, саме тому й безмежна, бо таємне не може бути обмежене.

Тепер Роксолана знала: вона не має нічого, крім влади, і повинна мститися цьому жорстокому світові тільки владою.

Послала Гасана навздогін польському послові, щоб передав гроші на відбудову рогатинських церков. Щоб відбудували ще ліпшими, ніж вони були, з іконами й книгами, з оборонними мурами, і щоб простежено за тим було з усією дбайливістю і пильністю, бо вона й сама ще не раз припильнує, хоч імені її називати не треба і згадувати про дар не слід, бо перед Богом усі безіменні й грішні.

Коли вже відпровадила Гасана з саквами, повними золота, згадала в гірких сльозах свого нещасного отця, згадала і його давні вірші, які він часто викрикував, бо чіплялася за його дивовижну пам'ять усяка всячина, із якої вони з матусею кепкували, маючи тисячі своїх пісень і співаночок, таких мелодійних поряд із кострубатими словесами отця Лісовського. А тепер, повертаючись думкою в минуле, якого вже не повернеш, шепотіла ті незграбні батьківські вірші, й заливалася слізьми, і шкодувала, що не може вкласти в сакви із золотом ще й золотих слів: «Мужайся, многоплеменний російський народ, да Христос начало крѣпости в тебѣ буде».

Може, треба було б зробити ще щось. Для Рогатина й для рідної землі. Але що? Чи вона знала? А в кого спитати? І як?...

Думаємо і відповідаємо

- Розкажіть, в яких умовах зростала Анастасія Лісовська. У кого набиралася «...добрих звичаїв та наук високих»?
- Поясніть, як спромоглася українська сирота-бранка досягти такого високого становища в могутній тоді Османській державі, як використовувала свою владу для полегшення долі рідного краю.
- Кому довіряла Роксолана в умовах повсюдного підступництва і продажності?
- Хто приніс їй невтішні новини про рідний Рогатин і батька?
- Визначте своє ставлення до Роксолани, охарактеризуйте її зовнішність та внутрішній світ. Яку роль відіграють пісні у відображенні внутрішнього стану героїні?

В європейській історії жінки-правительки були явищем досить поширеним. Це й королева Кастилії Ізабелла, яка зуміла об'єднати Іспанію; і королева Маргарита, яка, об'єднавши Данію, Норвегію та Швецію, створила Кальмирську унію. У мусульманському ж світі за всю історію налічується лише двадцять імен жінок-правительок і тринадцять регентш. Серед жінок, яким вдалося керувати державою з-за штор гарему, є й ім'я Хуррем-султан, тобто відомої нам Роксолани.

В Османській імперії правовий статус жінки був найнижчим в усьому мусульманському світі. У корані сказано: «Мужі стоять над жонами за те, що аллах дав перевагу одним над другими...» А тому випадки державного вивещення жінки там були винятком з правил. І ось наперекір цьому всьому Анастасія Лісовська, п'ятнадцятилітня донька рогатинського священика, попала до гарему турецького султана Сулеймана Пишного, стала його улюбленою дружиною, султаншею і майже сорок років була фактичною правителькою безмежної Османської імперії. Саме їй, Хасекі (офіційне ім'я султанші), Хуррем (розвеселена) чи Роксолані (жінка з Русі), і присвятив Павло Загребельний свій роман.

ВАСИЛЬ СЕМЕНОВИЧ

СТУС

(1938–1985)

З-поміж українських поетів ХХ століття доля Василя Стуса найбільш схожа на Шевченкову. Обоє переслідувала тогочасна влада. Обоє зазнали заслання із забороною творчої діяльності. В обох життя обірвалося рано (Шевченко помер у 47 років, В. Стус – у 48). Обоє цінуються в першу чергу як борці за людські права, за національну гідність, а потім уже як поети, яскраві творчі постаті.

Сам Стус писав в автобіографічному нарисі: «Поет – це людина насамперед... Ще ціную здатність чесно померти...»

Це не просто слова. Це кредо, засвідчене життям. За цими словами – доля. Життя і творчість. Життя і смерть.

Зовнішня канва життя Василя Стуса вкладається у кілька визначальних дат. Народився 6 січня 1938 року в с. Рахнівка на Вінниччині. Дитинство і юність минули на Донбасі. Після закінчення філологічного факультету Донецького педінституту в кінці 50-их років учителював, відбув армію, працював у газеті. У 1959 році з'явилася у «Літературній газеті» перша публікація віршів молодого поета. 1963 року вступив до аспірантури інституту літератури імені Т.Г. Шевченка в Києві. Працював над дисертацією на тему: «Джерела емоційності поетичного твору». В 1965 році його було відраховано з аспірантури «за систематичне порушення норм поведінки аспірантів», а конкретно – за протест проти хвилі арештів у середовищі українських «шістдесятників». На цьому «нормальне» життя скінчилося.

Почалися поневіряння, випадкові роботи для заробітку, постійна загроза звільнення або за власним бажанням, або за скороченням штатів.

У друк нічого не приймали. 1972 року Стуса разом з іншими українськими інакодумцями було заарештовано й засуджено. 1979 року він повернувся до Києва після ув'язнення в Мордовії і колимського заслання. Через вісім місяців – знову арешт і засудження на 15 років. У спецтаборі для політв'язнів на Уралі він і помер 4 вересня 1985 року. Похований у безіменній могилі на табірному цвинтарі. Через чотири роки В. Стус був реабілітований, виправданий за «відсутністю складу злочину». Прах В. Стуса у 1989 році було перенесено на Батьківщину.

Творчий доробок Стуса, незважаючи на його страдницьку долю та непереборні труднощі, великий. В 60-х роках Стус видав свою першу збірку «Зимові дерева», в 70-х – «Веселий цвинтар».

«Палімпсести»¹ – вершинна частина спадщини. Назвою цією об'єднане все створене поетом у неволі з вкрапленнями більш ранніх поезій.

¹ *Палімпсест* – пам'ятка давньої писемності, з якого стерто первинний текст і написано новий, крізь який місцями проступає старий.

Сто років, як сконала Січ

Сто років, як сконала Січ.
Сибір. І соловецькі келії,
і глупа облягає ніч
пекельний край і крик пекельний.

Сто років мучених надій,
і сподівань, і вір, і крові
синів, що за любов тавровані,
сто серць, як сто палахкотінь.

Та виростають з личаків,
із шаровар, курної хати
раби, зростають до синів
своєї України-матері.

Ти вже не згинеш, ти двожильна,
земля, рабована віками,

і не скарать тебе душителям
сибірами і соловками.

Ти ще виболюєшся болем,
ти ще роздерта на шматки,
та вже крута і непокірна,
ти випросталася для волі,

ти гнівом виросла. Тепер
не матимеш од нього спокою,
йому ж рости й рости, допоки
не упадуть тюремні двері.

І радісним буремним громом
спадають з неба блискавиці,
Тарасові провісні птиці –
Слова шугають над Дніпром.

1963

Думаємо і відповідаємо

- Коли, ким і чому була зруйнована Запорізька Січ?
- Запам'ятайте, що першими засланцями в Сибір ще за Петра I були українці, які боролися за визволення своєї батьківщини з-під кормиги російського самодержавства.
- Прочитайте другу строфу. Як ви розумієте її зміст?
- Виділіть у тексті поетичні вислови такого змісту:
 - а) з глибин народу виростають справжні патріоти;
 - б) демократичні сили України ще слабкі;
 - в) гнів народу росте проти гнобителів і знищить гніт.

Весь обшир мій – чотири на чотири¹

Весь обшир мій – чотири на чотири.
Куди не глянь – то мур, куток і ріг.
Всю душу з'їв цей шлак лілово-сірий,
Це плетиво заламаних доріг².
І дальше смерті – рідна Україна.

Колодязь, тин і два вікна сумні,
Що тліють у вечірньому вогні.
І в кожній шибі – ніби дві жарини –
журливі очі вставлено. Це ти,
о пресвята моя зигзице³ – мати!

До тебе вже шляхів не наплати
і в ніч твою безсонну не зайти.
Та жди мене. Чекай мене. Чекай,
нехай і марне, але жди, блаженна.
І Господові помолись за мене.
А вмру – то й з того світу виглядай.

1965

¹ Тут йдеться про розмір тюремної камери: чотири кроки на чотири; слово «обшир» (широкий простір – від обрію до обрію) вжито в іронічному значенні.

² Так поет сприймає нерівні смуги на цементованій стіні своєї камери.

³ Зигзиця – зозуля.

Думаємо і відповідаємо

- Опишіть обстановку, в якій знаходиться автор.
- Розкажіть близько до тексту, що уявляється ув'язненому поетові, про що думає, що переживає. Чи кається, що завдав мук і собі, й своїм близьким?

На колимськiм морозі калина...

На колимськiм морозі калина
зацвітає рудими слізьми.
Неосяжна осонцена днина,
і собором дзвінким Україна
написалась на мурах тюрми.
Безгоміння, безлюддя довкола,
тільки сонце, і простір, і сніг.

І котилося куль-покотьолом
моє серце в ведмежий барліг.
І зголілі модрини кричали.
І зголілі олень писався в імлі,
і зійшлися кінці і начала
на оцій чужинецькій землі.

Думаємо і відповідаємо

- Яке враження справила на вас поезія?
- Прочитайте мовчки, вдумайтесь у його зміст. Намалюйте усно картину суворого Сибіру.
- Що поетові вважається «на мурах тюрми»? Про що це свідчить?
- Розкрийте зміст двох останніх рядків.
- Музикою якого характеру можна передати настрої цієї поезії?

Як добре те, що смерті не боюсь я...

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст,
що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.

Народе мій, до тебе я ще верну,
і в смерті обернуся до життя
своїм стражденням і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті з рідним краєм поріднюсь.

1979

Думаємо і відповідаємо

- Одні борці за визволення України керувалися ненавистю до гнобителів рідного народу, інші – любов'ю до нього. Перші готувалися до збройної боротьби; другі – до здобуття самостійності батьківщини, шляхом реформ, цуралися злоби, кровопролиття і мужньо йшли цим шляхом, незважаючи на утиски і переслідування. Який шлях обрав Стус? Чому? Чи правильним, на вашу думку, був його вибір? Обґрунтуйте свою думку посиланням на текст і на факти нашого сьогодення.
- Про що мріяв позбавлений волі поет?
- Від Стуса тюремщики вимагали зректися своїх політичних переконань, радили надрукувати в газеті покаянного листа. За це обіцяли звільнити з в'язниці, дозволити повернутися в Україну, до сім'ї. Але поет не згодився, і його карали ще жорстокіше. Чим, на вашу думку, він схожий на співця з поеми Лесі Українки «Давня казка»?

ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ

КОСТЯНТИН ПОПОВИЧ (1924–2010)

Попович Костянтин Федорович – молдовський та український літературознавець і прозаїк. Народився 21 травня 1924 року в селі Романківці Чернівецької області в Україні. Доктор філологічних наук, професор Академії наук Республіки Молдова, академік Академії наук Вищої Школи України, заслужений діяч науки Республіки Молдова, учасник Другої світової війни, член Спілки письменників Молдови і Національної спілки письменників України, автор монографічних досліджень: «Соціальні мотиви у поезії Емінеску» (російською мовою, 1963), «М. Емінеску. Життя і творчість» (1963). К. Попович брав участь у написанні та редагуванні чотирьох видань «Історії молдавської літератури», «Історії Молдови», «Історії Румунії» і ін.

К. Попович – автор перших у Молдові романів українською мовою – «Бентежний світанок» (1983), «Скривджені долі» (2001).

Костянтин Попович є автором збірки «Сторінки літопису», виданої в 1998 р. Окреме місце у цій збірці займає автор «Молдавського циклу» М. Коцюбинський, який, перебуваючи декілька років у Бессарабії, глибоко проник не тільки в суттєвість молдавського ареалу, а і в душу молдованів, з якими, як з'ясовується, був поріднений по матері. Вам пропонуються деякі уривки з цієї статті-дослідження.

М.М. Коцюбинський і молдавські народні реалії¹

(Уривок)

Спільна історична доля українського і молдавського народів обумовила взаємне перебування в Україні і у Молдові багатьох державних, військових і культурних діячів, митців, письменників. Досить назвати такі яскраві постаті як молдованин Петро Могила, Олександр і Богдан Петричейку-Хашдеу, які навчалися, жили або працювали у Львові, Харкові, Києві і інших містах, де залишили глибокі скарби у спільній духовній спадщині, або ж українських письменників І.П. Котляревського, І.С. Нечуя-Левицького і М.М. Коцюбинського, які за час свого перебування на молдавській землі вкарбували золоті сторінки до історії красномовства обох народів.

¹ Реалія – річ, що існує матеріально; будь-який предмет матеріальної цінності.

Особливе місце посідає М.М. Коцюбинський, який перебував у Бессарабії з 1892 по 1895 р. і залишив після себе яскравий і талановитий цикл творів, пов'язаних з реаліями і подіями, які відбувалися на теренах¹ сучасної Молдови.

До «Молдавського циклу» ввійшло одинадцять нарисів і оповідань: «Для загального добра», «Відьма», «Пе куптьор», «Помстився», «На крилах пісень», «По-людському», «Дорогою ціною» і ін. Коцюбинський в творах «Бессарабського циклу», як ніхто з «немолдавських» письменників зумів так детально «з середини», співчутливо і по-братньому відбити тутешню дійсність і психологію молдован.

Не можна залишати поза увагою і питання стосовно походження М.М. Коцюбинського, його родоводу.

Мати письменника – молдованка зі славнозвісного роду Абазів. Молдавські історики натрапили на матеріали, які відтворюють родовідне дерево династії Абазів.

Як свідчить Василь Ілліч Абаза, засновником династії був його дід, Андрій Абаза, який прибув до Молдови 1640 р. разом зі своєю сестрою Катериною, що стала дружиною молдавського господаря Василе Лупу. Як відомо, у цього монаршого подружжя була красуня-донька Руксандра (Розанда, Русандра), з якою одружився син Богдана Хмельницького Тимофій. За свідченням деяких молдавських документів, Абаза походили з черкесів і кабардинців, а прибувши до Молдови, прийняли християнську віру.

У Молдові Абази обіймали високі посади, і у творі Димитрія Кантеміра «Описання Молдови» значиться у списках найшанобливіших і шляхетних родин. Засновник династії – Андрій Абаза, за прізвиськом Черкез, був господарським скарбником, а Ілля – ворніком. Його син – одним з найближчих вельмож при дворі господаря Д. Кантеміра. Саме він знаходився серед тих придворних, які зустрічали російське військо, що на чолі з Шереметьєвим прибуло до Молдови, і перебував разом з Кантеміром у таборі війська Петра Першого під час Прутського походу 1711 р., а після поразки у Станішештах на Прутові разом з господарем назавжди покинув Молдову і оселився в Україні. Після цієї трагічної події Ілля Абаза отримав чин полковника, садибу на 46 господарств і частину села Дворічний Куж у Харківському повіті. В 1718 році Ілля Абазов отримує царську грамоту на право володіння цією власністю.

До України разом з Іллею прибули його чотири сини: Лука (він же Лупул Лук'ян), Іоан, Євстратій і Костянтин та дві доньки – Марія і Аніша. В 1712 р. уже в Україні народився ще один син – Микола.

Майже всі сини Іллі служили в гусарських полках (в різних чинах). Військовими були і наступні покоління Абазів, за винятком синів Костянтина. Військовим був і Василь Абаза, у якого народилось п'ятнадцять дітей.

Після відставки Василь служив управителем, підприємцем, а з 1809 р. став предводителем Харківського дворянства. На протязі всього свого життя Василь Абаза підтримував зв'язки з просвітителем Новіковим, з сенаторами К. Неплюєвим і Н. Чичеріним, з генералом Зоричем.

Пізніше, скориставшись широкими зв'язками в колах аристократичної еліти, Василь пробив дорогу до верхніх верств соціальної ієрархії своїм дітям. Син Агея – Олександр став великим фінансистом, потім президентом

¹ На теренах – місцевість, територія, володіння.

Академії наук у Петербурзі, головою товариства залізниці Харків – Полтава, міністром фінансів, а син Сави – Микола – сенатором.

Дослідник К.Г. Бердке називає низку видатних осіб, які вийшли з династії Абазів. Серед них генерал Валеріан Атанасович Абаза (1830–1918) – ветеран Кримської війни, адмірал Абаза, військовий письменник К.К. Абаза. Нащадки абазівського крила, а саме Петро і Михайло, сприяли заснуванню Харківського університету, інженери – Абаза Євграфій і Ігор Петрович стали дослідниками Донецького басейну. В 1860 р. Є. Абаза був міністром промисловості, Максим Ковалевський (вихідець з цього роду) – вченим.

З усього роду Іллі Абазы найвищого соціального щабля¹ в Російській імперії добилися діти і онуки Миколи Ілліча, які досягли найвищих рангів у столичних шляхетних колах.

Думаємо і відповідаємо

- Які з перелічених творів «Бессарабського циклу» М. Коцюбинського ви читали? Чи вам запам'яталося?
- Складіть родовідне дерево династії Абазів.

ОКСАНА МЕДВЕДЕНКО

Поетеса, член Національної спілки журналістів України.

Народилась в Україні, на Миколаївщині. Закінчила Миколаївське культосвітнє училище, режисерське відділення, Київський інститут культури, Бельцький університет, філологічний факультет.

Волею долі опинилась у Молдові. Працювала вчителькою української мови і літератури в одній із шкіл м. Кишинєва.

Закохана в рідне село. Вірші пише давно. Збірка «Струни серця» пройнята безмежною любов'ю до рідного краю, тугою за Батьківщиною. Рядки віршів торкаються найпотаємніших струн людської душі.

Спіши до батьківської хати

Спіши до батьківської хати,
Лети, поки живі батьки,
Поки чекає дома мати,
Поки є радість і думки.

Бо пройде час – і ти захочеш
Батьківської ніжності і тепла,
А пустою повіє хата,
Як сиротина–самота.

Кому тоді ти скажеш «мамо»?
І хто прийме, пригорне так,
Чиї слова зворушить серце,
Хто зрозуміє тебе так?

Спіши та не спізнися, друже,
Скажи слова, що їх давно
Чекає мати твоя дуже,
Чекає дуже їх давно.

Думаємо і відповідаємо

- Чи згодні ви з автором поезії?
- Розкажіть, яке місце у вашому житті посідають ваші батьки.

¹ Щабель – рівень, на якому перебуває, якого досягає хто-небудь.

Автопортрét, а, ч. Портрет художника, скульптора, виконаний ним самим.

Аналóй, я, ж. У церкві високий з похилим верхом стілик, на який кладуть ікони, богослужбові книги тощо.

Вілиця, і, ж. Опукла кістка черепа, що міститься між оком і верхньою щелепою.

Вчиніти, ню, ниш. Робити що-небудь, займатися чим-небудь, здійснювати щось. // Поводитися певним чином; поступати згідно з якими-небудь принципами, правилами.

Гатіти, гачу́, га́тиш. 1. Робити гатку або греблю, відгороджуючи воду. 2. розм. Ударяти, стукати по чому-небудь, бити.

Газді́ня, і, діал. Господарка.

Джу́ра, и, ч. В Україні у XVI–XVIII ст. – зброєносець у козацькій старшині; слуга.

Дириге́нт, а, ч. Керівник колективу виконавців у оркестрі, хорі, оперному або балетному спектаклі.

Мелоді́я, і, ж. 1. Художньо усвідомлена логічна послідовність музичних звуків, організованих ритмічно і ладово, інтонаційно. 2. Наспівне співзвуччя; мотив, наспів.

Механі́зм, у, ч. 1. Пристрій, що передає або перетворює рух; прилад. // Те саме, що машина. 2. перен. Внутрішня будова, система чого-небудь; устрій.

*Молоді́к*¹, а, ч. Народна назва однієї з фаз Місяця, коли його освітлена частина має вигляд вузького серпа.

*Молоді́к*², а, ч. 1. Молода неодружена

людина; парубок. 2. Наречений. 3. Помічник, учень на Запорізькій Січі.

Облаштува́ти, ю, єш. Обладнати, пристосувати до чого-небудь.

Олі́я, і, ж. 1. Рідка жирова речовина, яку добувають з деяких рослин (переважно з їх насіння або плодів). // Харчовий продукт. 2. спец. Олійна фарба.

Оранже́ря, і, ж. Засклене приміщення для вирощування або перезимівлі рослин у закритому ґрунті; теплиця.

Отáva, и, ж. Трава, що відростає на місці скошеної.

Пéнзель, зля, ч. 1. Прикріплений до ручки пучок щетини, волосу або шерсті, що використовується для нанесення фарби, клею і т. ін. на якусь поверхню, квач, квачик. 2. перен. Мистецтво живопису.

Скорóмина, и, ж. (*скóром*, у, ч.) М'ясна або молочна їжа, заборонена церковними правилами для вживання у пісні дні.

Стáтус, у, ч. Становище, стан.

Стату́т, у, ч. Зведення правил; устав, кодекс.

Трапля́тися, яється. 1. Відбуватися, діятися, статися, приключатися. 2. Випадково виявлятися, бути, зустрічатися, попадатися. 3. Несподівано з'явитися, прийти. 4. Мати нагоду, можливість; доводитися, приходиться.

Ці́лковитий, а, е. Який виявляється цілком, не частково; повний, абсолютний. // Необмежений, нічим не зв'язаний. // Який досяг вищого розвитку, межі. // Дійсний, справжній.

Словничок архітектурних термінів

Але́я, і, ж. – дорога (в садку, парку), обсаджена з обох боків деревами, кущами (живописні алеї Софіївки).

Алта́нка, и, ж. – покрита зверху легка будівля в саду, парку для відпочинку й захисту від сонця, дощу; бесідка.

Амво́н, а, ч. – підвищення у церкві перед царськими вратами, з якого виголошуються проповіді.

Антаблеме́нт, а, ч. – верхня частина будівлі, що лежить на колонах і складається з художньо оформлених частин: карниза, фриза і архітрава.

Апси́да (*абси́да*), и, ж. – напівкруглий, іноді багатокутний виступ у стіні античної або церковної будівлі, перекритий півкуполом, у християнських церквах – вітарний виступ.

Арборе́тум, у, ч. – чагарник, гай; те саме, що й дендрарій. (Арборетум Софіївки закладено в англійському стилі.)

Арка, и, ж. – склепіння, що має форму дуги. Нею перекривають проріз у стіні або сполучають стояки моста, два суміжні будинки. Декоративна споруда у вигляді брами, що завершується склепінням.

Аркада, и, ж. – ряд арок, що спираються на стовпи або колони; галерея з арок.

Архітектура, и, ж. – мистецтво проектування, спорудження й художнього оздоблення будов. Розрізняють стильову (монументальну, професійну) і народну (забудова сіл, містечок тощо) архітектуру.

Архітрав, а, ч. – головна балка, що перекриває проліт між колонами, нижня частина антаблемента.

Атланти – колони у вигляді чоловічих постатей, що підтримують висхідні частини будівлі.

Аттик, а, ч. – стінка над карнизом, що завершує споруду, найчастіше триумфальну арку; поверх, розміщений над головним карнизом, що завершує споруду (аттиковий поверх).

Балюстрада, и, ж. – поручні балконів, галерей та ін, утворені з ряду фігурних стовпчиків або колонок, з'єднаних зверху перекладинами.

Баня, і, ж. (купол, маківка) – опуклий дах, що має форму півкулі.

Бéжа, і, ж. (башта) – висока вузька споруда, що має висоту значно більшу за ширину і будується окремо або як складова частина фортеці, палацу т. ін.

Вівтар, я, ч. (олтар) – відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований престол.

Волюта, и, ж. – скульптурна ozdoba у вигляді спірального завитка з очком у центрі, наприклад, на іонічній капітелі.

Восьмерік, -а, *Вісьмерик*, -а, ч. – 1. Предмет, який складається з восьми частин. 2. Форма перекриття.

Галерея, ї, ж. – критий чи відкритий коридор, що з'єднує два або кілька приміщень, також довгий балкон уздовж будинку.

Горельєф, а, ч. – скульптурний твір, у якому зображення виступає над площиною фону більше ніж на половину свого об'єму.

Грот, а, ч. – невелика печера природного або штучного характеру, яка має широкий вхід та склепінчасту стелю (містерійні та величні гроти Софіївського парку).

Декор, у, ч. – система, сукупність декоративних елементів (прикрас) (скульптурний декор).

Дзвіниця, і, ж. – вежа для дзвонів на церкві, при церкві або окрема будівля з дзвонами.

Екстер'єр, у, ч. – зовнішній вигляд і будова споруди.

Іконостас, а, ч. – стіна із вставленими в неї іконами, яка в православній церкві відокремлює вівтар від центральної частини.

Інтер'єр, у, ч. – архітектурно й художньо оздоблена внутрішня частина будівлі, приміщення.

Канелюра, и, ж. – вертикальний жолобок на колоні або пілястрі. Пілястри з канелюрами.

Капітель, і, ж. ор. -лю – верхня частина колони, пілястра або стовпа, на яку спирається балка або архітрав.

Каплиця, і, ж. – невелика культова споруда без вівтаря для відправ та молитов.

Каріатида, и, ж. – вертикальна підпора, що має вигляд жіночої постаті.

Карніз, а, ч. – завершення стіни споруди у вигляді горизонтального пояса. Захищає стіну від води, що стікає з даху. В античній архітектурі є складовою частиною антаблемента.

Картуш, а, ч. – скульптурна (ліпна) або графічна прикраса у вигляді декоративно обрамленого щита або сувою з загорнутими краями, на яких вміщують написи, герби, емблеми тощо.

Каскад, у, ч. – природний або штучний водоспад, що спадає уступами, або система таких водоспадів (складні каскади Софіївського парку).

Колона, и, ж. – архітектурно оброблена вертикальна опора, як правило, кругла в поперечному перерізі, має базу (основу), завершується капітеллю.

Колонáда, и, ж. – ряд колон, об'єднаних загальним перекриттям, колонáда може бути частиною (часто портиком) будівлі або галереї.

Кónха, и, ж. – півкупол для перекриття півциліндричних частин (апсид, ніш) будівлі.

Люкарна, и, ж. – віконний отвір у покрівлі бані (куполу). Люкарни, що мають декоративне значення, зовні

прикрашаються наличниками, ліпним обрамленням.

Мозайка, и, ж. – зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців і т.ін.

Налічник, а, ч. – накладна планка, що обрамляє вікно або двері.

Ніша, і, ж. – западина або виступ у стіні; заглибина, заглиблення.

Обеліск, а, ч. – архітектурна споруда, пам'ятник у вигляді чотиригранної колони з пірамідальною вершиною (обеліск «Орел» Софіївського парку).

Ордер, а, ч. – один з видів архітектурної композиції, що складається з вертикальних несучих частин – підпор у вигляді колон, стовпів або пілястрів і горизонтальних частин – антаблемента. В класичній архітектурі розрізняють тосканський ордер, іонічний ордер, композитний ордер, корінфський ордер.

Павільйон, у, ч. – 1. Невелика легка будівля з покриттям у саду, парку (рожевий павільйон, кам'яний павільйон, павільйон, прикрашений фризом у Софіївському парку). 2. Тимчасова або постійна споруда, призначена для розміщення експонатів якої-небудь виставки, для кінозйомок і фотографування, а також декорація в приміщенні кіностудії, побудована для знімання якої-небудь сцени фільму.

Пам'ятник, а, ч. – 1. Архітектурна або скульптурна споруда в пам'ять чи на честь кого-, чого-небудь; монумент, фігура, обеліск, колона. 2. Споруда (звичайно кам'яна) на могилі в пам'ять померлого; надгробок.

Паперть, і, ж. – церковний ганок.

Пілястр, а, ч. – плоский, схожий на колону виступ на поверхні стіни чи стовпа.

Портал, у, ч. – архітектурно оформлений вхід до монументального будинку, переважно громадського призначення.

Портик, а, ч. – розміщена перед входом у будинок відкрита галерея, утворена колонами або стовпами.

Постамент, у, ч. – висока підставка або підніжжя, на яких встановлюють пам'ятник або скульптуру; п'єдестал.

Престол, у, ч. – У християнських церквах: 1) місце, на якому зображений Бог, що сидить на троні (як символ божественної влади). 2) високий чотирикутний столик, що стоїть у центрі вівтаря.

Склепіння, я, с. – опукле перекриття або покриття, що з'єднує стіни, підпори будівель, споруд, мостів; // Опукла стеля.

Скульптура, и, ж., тільки однина – 1. Вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну або рельєфну форму і виконуються способом витісування, виливання, різьблення, ліплення тощо з твердих чи пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини). 2. Твір цього виду мистецтва (статуя, бюст, барельєф).

Собор, у, ч. – головна чи велика церква міста. Кафедральний собор – храм, у якому править Службу Божу єпископ.

Торець, рця, ч. – бокова коротка сторона прямокутного у плані будинку, споруди.

Триумфальна арка – будується на честь якої-небудь важливої події.

Фасад, у, ч. – зовнішній, лицьовий бік будівлі, що звичайно виходить на вулицю; кожен із зовнішніх боків будівлі (бокові фасади).

Фреска, и, ж. – картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій, вогкій штукатурці.

Фриз, а, ч. – 1) середня горизонтальна частина антаблемента, що міститься між архитравом і карнизом; 2) декоративна смуга, що обрамляє площину підлоги, верх стіни, килим тощо.

Фронтон, у, ч. – верхня частина фасаду будинку, портика, колонади, що становить собою трикутну площину, обмежену з боків двосхилим дахом, обрамлену біля основи карнизом; причілок.

Ярус, у, ч. – однотипна частина будівлі, яка повторюється по вертикалі.

Софіївка. Грот Феміди (іл. 1)

*Софіївка. Павільйон Флори
і Водограй «Змія» (іл. 2)*

І.Ю. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султанові (іл. 3)

Парк. Водограй (іл. 1)

Т. Шевченко.
Автопортрет. Олія.
1840. (іл. 3)

Парк «Ла ізвор» (іл. 2)

*Золоті ворота. XI ст.
Павільйон-реконструкція. 1982 р. (іл. 2)*

*Софійський собор –
головний вівтар (іл. 1)*

Софія Київська – дзвіниця (іл. 3)

Дзвіниця (іл. 1)

Арка Перемоги (іл. 2)

Кафедральний собор (іл. 3)

Acest manual este proprietatea Ministerului Educației, Culturii și Cercetării
al Republicii Moldova

Gimnaziul/Liceul _____				
Manualul nr. _____				
Anul de fo- losire	Numele de familie și prenumele elevului	Anul școlar	Aspectul manualului	
			la primire	la restituire
1				
2				
3				
4				
5				

- Dirigintele verifică dacă numele elevului este scris corect.
- Elevul nu trebuie să facă niciun fel de însemnări în manual.
- Aspectul manualului (la primire și la restituire) se va aprecia folosind termenii: *nou, bun, satisfăcător, nesatisfăcător*.

Tiparul executat la
Casa Editorial-Poligrafică „Bons Offices”
str. Feredeului, 4/6